



Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών

Δημόσια Ιστορία

Διπλωματική Εργασία

Η Εθνική Αντίσταση και ο Εμφύλιος Πόλεμος στον πολιτικό λόγο
του ΠΑ.ΣΟ.Κ. (1974-1989)

Αλέξιος Σπανός

Επιβλέπων καθηγητής: Ραϋμόνδος Αλβανός

Πάτρα, Ιούλιος 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.



Η Εθνική Αντίσταση και ο Εμφύλιος Πόλεμος στον πολιτικό λόγο του ΠΑ.ΣΟ.Κ.

Αλέξιος Σπανός

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Ραϋμόνδος Αλβανός

Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Πολυμέρης Βόγλης

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Θεοχάρης Αθανασιάδης

Πάντειο Πανεπιστήμιο

Πάτρα, Ιούλιος 2024

Στους γονείς μου, η ζωή των οποίων άνθισε στα χρόνια από το 1974 έως το 1989 και ειδικότερα στον πατέρα μου που όταν κοιτάζει προς την αρχή του νήματος του βίου του, γυρνάει σε εκείνα τα δύσκολα χρόνια, από το 1941 ως το 1949.

«Να ξεχαστούν και να ξεχαστεί ότι είναι ξεχασμένοι. Η λησμονιά απαιτεί δουλειά. Να θυμάσαι ασταμάτητα πως πρέπει να ξεχάσεις κάτι. Σίγουρα αυτό λειτουργεί σε κάθε ιδεολογία»¹

-Λένε ότι ο μεγάλος ηγέτης κρίνεται από τα μεγάλα έργα που αφήνει πίσω του. Έργα που θα αντέξουν και μετά τον θάνατο του. Εσείς έχετε σκεφτεί ν' αφήσετε κάποιο μεγάλο έργο;

«Δεν μπορώ να μιλήσω εγώ για μένα και το έργο μου το όποιο έργο μου. Πιστεύω όμως ότι μαζί με τους συνεργάτες μου σε μια πολύ κρίσιμη στιγμή για την πατρίδα, νομιμοποιήσαμε το άλλο μισό του ελληνικού λαού, τους μη προνομιούχους Έλληνες, που μετά τον εμφύλιο και για τριάντα συνεχή χρόνια ζούσαν διωκόμενοι, στο περιθώριο. Για να ζήσουν και να διεκδικήσουν αυτό που εδικαιούντο, έπρεπε να δείξουν πιστοποιητικό πολιτικών φρονημάτων, σας το λέω ξανά αυτό και μην το ξεχνάμε. Για μένα αυτό ήταν ένα χρέος!»²

¹ Gospodinov, G. (2021). *Χρονοκαταφύγιο*. Μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου. Αθήνα: Ίκαρος σ.251-252

² Λάλας, Θ. (2023). *Ανδρέας Παπανδρέου «Δεν μετανιώνω για ότι και αν έζησα, γι' αυτό αποφασίζω να σ' τα διηγηθώ...»*. Ψίθυροι από το δωμάτιο της εξουσίας. Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός σ.138-139

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία επικεντρώνεται στην διερεύνηση του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ για την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο από την ίδρυσή του το 1974 έως το 1989, έτος κατά το οποίο τερματίζεται τυπικά η εκκρεμότητα του Εμφυλίου Πολέμου. Αναζητούνται οι καταβολές αυτού του λόγου από την πρώιμη μετεμφυλιακή περίοδο έως την ίδρυση του το 1974, η εξέλιξή του κατά την ραγδαία άνοδό του μεταξύ 1974-1981, κατά την πρώτη κυβερνητική του περίοδο 1981-1989 και το καλοκαίρι του 1989 οπότε ευρισκόμενο εκτός εξουσίας πλέον, συζητείται στο ελληνικό Κοινοβούλιο το νομοσχέδιο για την λεγόμενη Εθνική Συμφιλίωση. Ιδιαίτερη εστίαση γίνεται στην συζήτηση επί του νομοσχεδίου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982. Ερευνάται το πώς η εξέλιξη, η δομή και η πολιτική λειτουργία του λόγου αυτού, υπηρετεί την διαίρεση Δεξιά-Αντιδεξιά ως βασική πολιτική επιλογή του κόμματος και εξετάζεται αν υπάρχουν διαφοροποιήσεις κατά την πολιτική συγκυρία της κάθε εποχής.

Η μνήμη της δεκαετίας του '40 έχει βαρύνουσα σημασία για την μεταγενέστερη διαμόρφωση του πολιτικού σκηνικού τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Για την διερεύνηση αυτών των ζητημάτων εξετάζεται ο πολιτικός λόγος του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ Ανδρέα Παπανδρέου και των στελεχών του μέσα από τα κοινοβουλευτικά πρακτικά, τις τοποθετήσεις και ομιλίες τους όπως παρουσιάζονταν από την επίσημη κομματική εφημερίδα *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* και την υπόλοιπη αρθρογραφία αυτής, καθώς και από διάφορα κομματικά έγγραφα.

Λέξεις – Κλειδιά

Εθνική Αντίσταση, Εμφύλιος Πόλεμος, ΠΑΣΟΚ, πολιτικός λόγος, εθνική συμφιλίωση.

The National Resistance and the Civil War in the political discourse of PA.SO.K.

Alexios Spanos

Abstract

This thesis focuses on the investigation of PASOK's political discourse on the National Resistance and the Civil War from its foundation in 1974 to 1989, the year in which the pending Civil War formally ended. The origins of this discourse are traced from the early post-war period to its founding in 1974, its evolution during its rapid rise between 1974-1981, its first government period 1981-1989 and the summer of 1989 when it was now out of power, the bill for the so-called National Reconciliation is being discussed in the Greek Parliament. Particular focus is placed on the debate on the bill for the recognition of the National Resistance in 1982. It is researched how the evolution, structure and political function of this discourse serves the Right-Anti-Right division as the main political choice of the party and examines whether there are differences during the political situation of each era. The memory of the 1940s is of paramount importance for the subsequent shaping of the political landscape at least until the late 1980s.

In order to investigate these issues, the political speech of PASOK President Andreas Papandreou and his executives is examined through the parliamentary minutes, their positions and speeches as presented by the official party newspaper *EXORMISI* and the rest of its articles as well as various party documents.

Keywords

National Resistance, Civil War, PASOK, political discourse, national reconciliation.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	vi
Abstract.....	vii
Περιεχόμενα.....	viii
Συντομογραφίες & Ακρωνύμια.....	ix
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1. 1949-1974 Από τη λήξη του Εμφυλίου ως την πτώση της δικτατορίας.....	13
1.1 Το μετεμφυλιακό κράτος.....	13
1.2 Το διάλλειμα της Ένωσης Κέντρου.....	15
1.3 Η αποστασία.....	17
1.4 Η δικτατορία.....	18
1.5 Το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΠΑΚ).....	19
2. 1974-1981 Από τη Μεταπολίτευση ως τις εκλογές του 1981.....	22
2.1 Η Διακήρυξη της 3ης Σεπτεμβρίου.....	22
2.2 Κομματικά κείμενα και δημοσιεύματα.....	23
2.3 Ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ για τη δεκαετία του '40 στις επετείους.....	24
2.4 Συζητήσεις στη Βουλή επί προτάσεων νόμων και επερωτήσεων (1974-1981).....	28
2.5 Η προεκλογική περίοδος του 1981.....	33
3. 1981-1989 Το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία.....	37
3.1 Οι πρώτες πράξεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ.....	38
3.2 Η συζήτηση του Νομοσχεδίου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.....	41
3.3 Η επέτειος του Γοργοποτάμου μετά το 1981.....	66
3.4 Η επίλυση των υπόλοιπων εκκρεμοτήτων της δεκαετίας του '40.....	67
3.5 Η προεκλογική περίοδος του 1985.....	73
4. 1989. Η Εθνική Συμφιλίωση.....	78
4.1 Η προεκλογική περίοδος του 1989.....	78
4.2 Η συζήτηση του Νομοσχεδίου για την Εθνική Συμφιλίωση.....	81
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	92
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	98

Συντομογραφίες & Ακρωνύμια

ΔΣΕ: Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας

ΕΑΜ: Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο

ΕΔΑ: Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά

ΕΔΕΣ : Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος

ΕΔΗΚ: Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου

ΕΔΗΝ: Ελληνική Δημοκρατική Νεολαία

ΕΚ: Ένωση Κέντρου

ΕΚΚΑ: Εθνική και Κοινωνική Απελευθέρωση

ΕΛΑΣ: Ελληνικός Λαϊκός Απελευθερωτικός Στρατός

ΕΛΕ: Εθνική Λαϊκή Ενότητα

ΕΠΟΝ: Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων

ΕΠΕΚ: Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου

ΕΡΕ: Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση

ΚΚΕ: Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος

ΝΔ: Νέα Δημοκρατία

ΠΑΚ: Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα

ΠΑΣΟΚ: Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα

ΠΕΑΕΑ: Πανελλήνια Ένωση Αγонιστών Εθνικής Αντίστασης

ΠΕΑΝ: Πανελλήνια Ένωση Αγονιζόμενων Νέων

ΠΕΕΑ: Πολιτική Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης

ΠΟΑΕΑ: Πανελλήνια Οργάνωση Αγονιστών Εθνικής Αντίστασης

ΠΣΑΕΕ: Πανελλαδικός Σύνδεσμος Αγονιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης

Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να διερευνήσει τον πολιτικό λόγο του Πανελλήνιου Σοσιαλιστικού Κινήματος (ΠΑΣΟΚ) σε σχέση με την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο, την κρίσιμη δηλαδή δεκαετία του '40. Η διερεύνηση αυτή θα κινηθεί παράλληλα πάνω σε δύο άξονες: τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε ή μεταχειρίστηκε ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ τα γεγονότα της δεκαετίας αυτής, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο επηρεάστηκε από αυτά. Θα επιχειρήσουμε να βρούμε απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: Πώς αντιμετώπισε το ΠΑΣΟΚ τα γεγονότα αυτά στα οποία δεν είχε καμία συμμετοχή ούτε καμία ευθύνη καθώς ιδρύθηκε δεκαετίες μετά την πραγμάτωσή τους; Τί ήταν για το ΠΑΣΟΚ η Εθνική Αντίσταση και γιατί έγινε ο Εμφύλιος; Ποιάς παράταξης το μέρος πήρε για τον Εμφύλιο; Συμφωνεί με την αριστερή ή την δεξιά οπτική για την περιοδολόγηση του Εμφυλίου; Γιατί αναγνώρισε την Εθνική Αντίσταση; Γιατί δεν προχώρησε στην άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου; Πώς αξιοποίησε τη μνήμη της δεκαετίας του '40 στο πλαίσιο του πολιτικού μάρκετινγκ και στην προσπάθεια προσέλκυσης ψηφοφόρων; Σε ποιους απευθυνόταν και για ποιους λόγους; Υπήρξε διαφοροποίηση στις θέσεις του ανάλογα με το αν είναι στην κυβέρνηση ή στην αντιπολίτευση στην πορεία του χρόνου; Τηρούσε ενιαία στάση ή υπήρχαν διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του και ποιες ήταν αυτές;

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε κάποιες παραδοχές που κάνουμε, θα αναφερθούμε στους εμφύλιους πολέμους, στην έννοια της συμφιλίωσης, τις πολιτικές χρήσεις της ιστορίας, στην πορεία του ΠΑΣΟΚ και στον ρόλο των κομμάτων. Ακολούθως θα παρουσιάσουμε τις διαιρετικές τομές και τις ταυτότητες της μετεμφυλιακής περιόδου και θα αναφερθούμε με συντομία στον ρόλο του Τύπου. Επίσης θα παρουσιάσουμε τη μέθοδο, τους περιορισμούς και τη δομή της παρούσας εργασίας.

Για να απαντήσουμε στα προηγούμενα ερωτήματα, θεωρούμε ότι η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης με το νόμο 1285/1982 από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, ήταν ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της κυβερνητικής του περιόδου και όλης της μεταπολίτευσης. Υπήρξε κομβικό σημείο για την αντιμετώπιση και διευθέτηση των ζητημάτων που σχετίζονταν με τη δεκαετία 1940-50 (Κατοχή, Αντίσταση, Εμφύλιος) στην ελληνική κοινωνία. Επίσης αποτέλεσε μια «από τα πάνω» ρύθμιση της μεγάλης διαιρετικής τομής σε εθνικόφρονες-μή εθνικόφρονες που δέσποζε σε αυτήν από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου το 1949. Η πτώση της δικτατορίας και η νομιμοποίηση του Κομμουνιστικού Κόμματος

Ελλάδος (ΚΚΕ) το 1974 είχαν δημιουργήσει ήδη τις προϋποθέσεις, οι πρώτες όμως μεταπολιτευτικές κυβερνήσεις της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) δεν τόλμησαν να προχωρήσουν στο επόμενο βήμα και να αναγνωρίσουν και το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ), την μεγαλύτερη, μαζικότερη και μαχητικότερη αντιστασιακή οργάνωση στην Κατοχή. Η γραμμική συνέχεια ανάμεσα στο ευρύ ΕΑΜ και την δημοκρατική παράταξη της οποίας φορέας ένιωθε το ΠΑΣΟΚ, απέκλειε τις εμφύλιες συγκρούσεις τις οποίες θεωρούσε παρέκκλιση από τη συνολική αντιστασιακή προσπάθεια. Επιδίωξε λοιπόν την απόπειρα εξεύρεσης εκείνων των στοιχείων που ένωναν και όχι εκείνων που δίχαζαν (Τζούκας 2010, 133-137).

Σύμφωνα με τον ιστορικό Γιώργο Μαργαρίτη, οι εμφύλιοι πόλεμοι έχουν κάποιες ιδιαιτερότητες: δεν μπορούν να αρχίσουν και να λήξουν επίσημα με σαφή χρονικά όρια, είναι δύσκολο να διεξαχθούν με κανόνες και στοχεύουν στην εκμηδένιση του νικημένου αντιπάλου στο μετεμφυλιακό πλαίσιο (Μαργαρίτης 2019, 9-10). Αυτό συνεπάγεται ότι η συμφιλίωση που απαιτείται να επιτευχθεί μετά από έναν εμφύλιο πόλεμο είναι δυσκολότερη από αυτή που απαιτείται μετά από ένα διακρατικό πόλεμο γιατί επιπροσθέτως οι εμφύλιες συγκρούσεις είναι περισσότερο βίαιες από τις διακρατικές και μετά τη λήξη τους οι αντίπαλοι θα πρέπει να συμβιώσουν μέσα στο ίδιο κράτος, στην ίδια κοινωνία, ακόμα και στην ίδια γειτονιά με καθημερινή επαφή μεταξύ τους (Νιούτσικας 2023, 79).

Σύμφωνα με την Catherine Lu (2018), η συμφιλίωση αυτή διακρίνεται σε δύο είδη. Το πρώτο είναι η σχεσιακή συμφιλίωση (relational reconciliation) που αναφέρεται στις απευθείας σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων ή και ομάδων. Το δεύτερο είναι η δομική συμφιλίωση (structural reconciliation) που αναφέρεται στις πολιτικές και κοινωνικές δομές και πρακτικές που μεσολαβούν στις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων ή και ομάδων³. Οι Bargal και Sivan (2004) θεωρούν ότι η δομική συμφιλίωση είναι ουσιαστικά μια διαδικασία από τα πάνω προς τα κάτω με την πολιτική ηγεσία να έχει τον πρώτο ρόλο και με κύριο σκοπό της την εγκαθίδρυση μιας πολιτικής και κοινωνικής

³ Lu, C. (2018) «Reconciliation and Reparations», στο: επιμ. Lazar S. και Frowe H., *The Oxford Handbook of Ethics of War*, Oxford: Oxford University Press, 529-539 και 541-542, στο Νιούτσικος Ι. «Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981». *Ερευνα/Ερευνα*, τχ. 3, (Δεκέμβριος 2023): 79, διαθέσιμο στο: <https://modernhistorylab.he.duth.gr/wp-content/uploads/2024/03/%CE%88%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B1-3.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 05/05/2024)

τάξης κοινώς αποδεκτής⁴. Σύμφωνα με τα παραπάνω μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η συμφιλίωση στην Ελλάδα είχε ως ορόσημο την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981, οπότε επιχειρήθηκε και καθιερώθηκε από την πολιτική ηγεσία η δομική συμφιλίωση. Η άποψη σύμφωνα με την οποία η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης υπήρξε μια πολυδιάστατη και δυναμική διαδικασία που επιβλήθηκε στην ελληνική κοινωνία «από τα πάνω και από τα κάτω» (Φυτιλή και Αυγερίδης και Κούκη 2022, 35), είναι πιστεύουμε εξίσου σωστή γιατί αποδεχόμενοι το ότι δεν θα μπορούσε να υπάρξει στην ελληνική περίπτωση σχεσιακή συμφιλίωση, για λόγους που έχουν να κάνουν τόσο με την πρωτοφανή βία κατά την περίοδο του Εμφυλίου όσο και με την μετεμφυλιακή μονόπλευρη και πολύχρονη καταδίωξη της ηττημένης πλευράς, απλώς διευρύνεται η έννοια της δομικής συμφιλίωσης η οποία αποκτά αμφίδρομη δράση.

Για την Χριστίνα Κουλούρη η σχέση πολιτικής και ιστορίας είναι στενή (Κουλούρη 2016, 119). Η πολιτική εξουσία προσπαθεί πολλές φορές να χειραγωγήσει την ιστορία με βασικό στόχο την σύνδεση της με την εθνική ταυτότητα. Πρόκειται για την σύμφωνα με τον Φίλιππο Ηλιού ιδεολογική χρήση της ιστορίας «η οποία νοείται ως παραποιημένη ανακατασκευή της Ιστορίας από μεταγενέστερους». Με τη φράση αυτή αναδεικνύεται και η διαχρονική χρήση της ιστορίας για την εξυπηρέτηση των πολιτικών του παρόντος (Κουλούρη 2015, 259-260). Οι πολιτικές χρήσεις της ιστορίας είναι συνήθως ευκαιριακές και εργαλειακές. Εναλλάσσονται δε ανάλογα με τις τρέχουσες συνθήκες και δεν οδηγούν σε μακροχρόνιες δεσμεύσεις ούτε τους ίδιους τους εμπνευστές τους (Αθανασιάδης 2015, 26). Ο ίδιος ο ορισμός του έθνους εξάλλου από τον Ρενάν, ως μιας πνευματικής αρχής που συγκροτείται από τις κοινές αναμνήσεις και την βούληση συμβίωσης υπό μια αδιαίρετη κληρονομιά⁵, υποδηλώνει την εργαλειοποίηση της ιστορίας στην κατεύθυνση αποσιωπήσεων και λείανσης αιχμηρών γωνιών για την υπηρετήση αυτής της συμβίωσης,

Όπως αναφέρει όμως ο ιστορικός Βαγγέλης Καραμανωλάκης, στις κοινωνίες ενδημεί πολλές φορές και ο φόβος της ιστορίας που τις κάνει απρόθυμες να γνωρίσουν το παρελθόν

⁴ Bargal D., και Slivan E..(2004). «Leadership and Reparations», στο: επιμ. Bar-Siman-Tov Y., *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford: Oxford University Press, 126, στο Νιούτσικος Ι. «Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981». *Έρεισμα/Ereisma*, τχ. 3, (Δεκέμβριος 2023): 79, διαθέσιμο στο: <https://modernhistorylab.he.duth.gr/wp-content/uploads/2024/03/%CE%88%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B1-3.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 05/05/2024)

⁵ Ρενάν, Ε., «Τί είναι έθνος», *Ο Πολίτης*, τχ. 121 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1993): σ.37, <http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/constan/nation.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 15/5/2024)

τους και κυρίως τις οδυνηρές πλευρές του (Καραμανωλάκης 2014, 27). Ένας φόβος που επικαλύπτει την επιθυμία για γνώση του παρελθόντος με αποτέλεσμα να το υπερβαίνει δια της αποσιώπησης και ουσιαστικά να το διαγράφει καθιστώντας το μια έρημη χώρα (Καραμανωλάκης 2014, 240).

Για τον ιστορικό Ραϋμόνδο Αλβανό, για να καταλάβουμε το σήμερα πρέπει να καταφεύγουμε στην ιστορία. Όχι όμως για να τη χρησιμοποιήσουμε ως δικαστήριο που θα δικαιώσει ή θα καταδικάσει την μία ή την άλλη πλευρά, αλλά για να καταλάβουμε την επίδραση των προηγούμενων γεγονότων και εμπειριών στη ζωή μας στο παρόν (Αλβανός 2022, 15-17).

Η Ελλάδα δεν ήταν η μοναδική χώρα της Ευρώπης που επέλεξε τη λήθη για τα τραυματικά γεγονότα της δεκαετίας του '40. Η ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης από τον πόλεμο ηπείρου, χρειαζόταν συμβιβασμούς. Όπως έγραψε ο Judt «χωρίς αυτή τη συλλογική αμνησία η εκπληκτική μεταπολεμική ανάκαμψη της Ευρώπης δεν θα ήταν εφικτή» (Judt, 2012, 61).

Σύμφωνα με τον ιστορικό Μενέλαο Χαραλαμπίδη, το ελληνικό κράτος είχε δυσκολίες στη θεσμική διαχείριση της περιόδου 1941-1944 και της μνήμης του εαμικού αντιστασιακού κινήματος, όχι μόνο μέχρι το 1974. Ακόμα και μετά την αναγνώριση του ΚΚΕ το 1974 καθυστέρησε για ακόμα οκτώ χρόνια να αναγνωρίσει την προσφορά του ΕΑΜ (Χαραλαμπίδης 2023, 138-139). Η δεκαετία του '40 ήταν για την Ελλάδα αφενός ένα ορόσημο όπου εκτονώθηκαν πιέσεις δημιουργημένες σε προγενέστερους χρόνους και αφετέρου μια ιδιαίτερη ιστορική περίοδος η οποία εφόσον εξεταστεί με προσοχή συνιστά κλειδί για πολλά θέματα τα οποία παραμέναν ατεκμηρίωτα ακόμα και στην αρχή της δεκαετίας του '80, όπως σημείωναν τότε οι ιστορικοί. (Iatridis 2006,13-14).

Η εκλογική εκτόξευση του ΠΑΣΟΚ το 1981 οφειλόταν στη στρατηγική του: «είμαστε το κίνημα των γενεών της Εθνικής Αντίστασης, του 1-1-4 και του Πολυτεχνείου». Ενώθηκαν έτσι ιστορικά και ιδεολογικά τρεις γενιές, από την Κατοχή μέχρι την κατάρρευση της δικτατορίας, οι οποίες μέσω του ΠΑΣΟΚ διαμόρφωσαν τις συνθήκες της δικής τους νικηφόρας αυτή τη φορά πορείας. Μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου με τη σύνδεση του ΠΑΣΟΚ με το ΕΑΜ, κατάφερε να υπερβεί ταυτόχρονα το ΠΑΚ και την Ένωση Κέντρου και να δρέψει τις δάφνες της ηρωικής Αντίστασης των Ελλήνων κατά του κατακτητή, κερδίζοντας το προνόμιο αυτό από το ΚΚΕ. Η συνθηματική φράση «κίνημα των μή προνομιούχων», του έδωσε κοινωνικά χαρακτηριστικά που είχε το ΕΑΜ, καθώς συμπεριέλαβε τους εργάτες, τους αγρότες, τους μικρομεσαίους και τη νεολαία. Η

εντυπωσιακή αυτή η σύλληψη δεν ήταν αντιγραφική κανενός εξωχώριου προτύπου πολιτικού κόμματος. Ήταν ένα μοναδικό φαινόμενο, τα στοιχεία του του οποίου αντλήθηκαν από την εγχώρια ιστορία, τις μνήμες και τις αγωνιστικές δράσεις των τριών προαναφερόμενων γενεών (Λακόπουλος 2017 18-25).

Σύμφωνα με τον Γιάννη Βούλγαρη, το ΠΑΣΟΚ εξέφραζε μια ευρεία εκλογική βάση η οποία περιλάμβανε δυνάμεις που είχαν βρεθεί και στις δυο πλευρές του εμφυλίου πολέμου. Ήταν λοιπόν πιο εύκολο για το ίδιο να προβάλει τον ενωτικό και συμφιλιωτικό χαρακτήρα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944. (Βούλγαρης 2002, 155).

Ο Πολυμέρης Βόγλης μας αναφέρει ότι η διαιρεμένη μνήμη του Εμφυλίου δεν ήταν όμως συμπαγής και εμπεριεχόμενη στο δίπολο Δεξιά-Αριστερά. Πολλοί αγωνιστές του ΕΑΜ δεν είχαν συμμετάσχει στον μετέπειτα Εμφύλιο, οπότε και επέλεξαν την πολιτική στέγη του Κέντρου: της ΕΠΕΚ του Πλαστήρα αρχικά, της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου στη συνέχεια (Βόγλης 2007, 444).

Πρέπει να σημειώσουμε ότι το εαμομογενές κοινωνικό μπλοκ βίωνε μια συλλογική κόπωση και το γοήτευε η προοπτική άσκησης κυβερνητικής εξουσίας. Με άλλα λόγια, η γενιά της ήττας ήθελε να πάψει να νιώθει ηττημένη και να δει το μέλλον με αισιοδοξία. Το ΠΑΣΟΚ μπορεί να ιδιοποιήθηκε και τα συνθήματα και τα επιχειρήματα της Αριστεράς, η κοινωνική δυναμική ήταν όμως μαζί του. Τα συνθήματα δεν διαθέτουν ιδιοκτήτες αλλά εμπνευστές. Για αυτό το λόγο λειτούργησαν υπέρ του ΠΑΣΟΚ και δεν είχαν λειτουργήσει μέχρι τότε υπέρ της Αριστεράς (Ελευθερίου 2021, 45).

Όπως αναφέρει εξάλλου και η Μυρσίνη Ζορμπά στο τελευταίο αυτοβιογραφικό της κείμενο: «Μας ενοχλούσε η αλαζονεία του ΠΑΣΟΚ και το ότι επέμενε να αντιμετωπίζει την Αριστερά ηγεμονικά και ως φτωχό συγγενή. Δεν συμφωνώ, όμως, με την άποψη ότι τη λεηλάτησε: μόνοι τους έτρεξαν οι αριστεροί, είτε ήταν παλιοί καπεταναίοι, στελέχη του ΕΑΜ ή πρώην εξόριστοι του Εμφυλίου, είτε διανοούμενοι άρτι επιστρέψαντες από το Παρίσι.[...] Το ΠΑΣΟΚ αξιοποιούσε όλες τις δυνατότητες που είχε. Οι ιδέες του γίνονταν εύκολα κατανοητές και συγκέντρωνε με μεγάλη άνεση τα πλήθη. Είχε πολύ λιγότερες απαιτήσεις από τη Αριστερά, που ζητούσε δέσμευση και προβληματισμό» (Ζορμπά 2023, 105).

Όσον αφορά τα πολιτικά κόμματα, εδώ και δεκαετίες βρίσκονται στον πυρήνα της πολιτικής ζωής ιδιαίτερα στις δυτικές κοινωνίες. Αποτελούν ταυτόχρονα και εργαλεία σύγκρουσης, όταν προωθούν αντιπαρατιθέμενες πολιτικές και εργαλεία ενσωμάτωσης, όταν η αντιπαράθεση αυτή συνιστά την ενιαία πολιτική ενός τόπου στο όνομα των γενικών

και καθολικών συμφερόντων (Διαμαντόπουλος 1998, 19,21). Επίσης επηρεάζουν τη ζωή μας και για να το πετύχουν αυτό μελετούν την ψυχολογία μας ως λαού, την ιστορία μας ως έθνους, τη ζωή μας όλη εν γένει, για να χαράξουν τις τακτικές τους, τη φυσιογνωμία τους και την προπαγάνδα τους (Διαμαντόπουλος 1988, 187).

Σύμφωνα με τον Ηλία Νικολακόπουλο, μια ιστορία των πολιτικών κομμάτων δεν μπορεί να είναι αποκομμένη από την κοινωνική ιστορία (Νικολακόπουλος 2003, 176). Τα πολιτικά κόμματα παράγουν πολιτική εντός κάποιων ορίων που επιβάλλει η πολιτική και ιστορική τους κουλτούρα. Συμβάλλουν ουσιαστικά στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο δρουν και παράγουν ταυτότητες (Βούλγαρης 2002, 21). Οι δυο αυτές λειτουργίες των πολιτικών κομμάτων, έρχονται σε συμφωνία με την ανάλυση του Α. Γκράμσι σύμφωνα με την οποία η ιστορία ενός κόμματος είναι η ιστορία μιας χώρας, ενός λαού από μια συγκεκριμένη οπτική, η οποία πραγματώνεται στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ καθώς ήταν ένα κόμμα μαζικής συγκρότησης και κυβερνητικής σταθερότητας (Ελευθερίου και Τάσσης 2013, 193).

Η στρατηγική του ΠΑΣΟΚ για τη χρήση και την επίκληση της δεκαετίας του '40 θα αναλυθεί στη βάση της έννοιας της πολιτικής διαιρετικής τομής, η οποία κατά τον Μοσχονά: «[...]δηλώνει μια ανθεκτική στο χρόνο πολιτική αντιπαράθεση στην οποία εμπλέκονται μεγάλα τμήματα του πληθυσμού μιας χώρας» (Μοσχονάς 1994)⁶. Η διαιρετική αυτή τομή (Δεξιά-Αντιδεξιά) η οποία είχε προηγηθεί της ίδρυσης του ΠΑΣΟΚ, παγιώθηκε, απέκτησε βάθος και συχνή χρήση καθ' όλη την περίοδο που εξετάζουμε.

Η μνήμη της δεκαετίας του 1940 δεν είναι μία, ενιαία και συλλογική. Είναι διαιρεμένη και δημιουργήσε δύο πολιτικές ταυτότητες, (Αριστερά-Δεξιά) οι οποίες διατηρήθηκαν και συνέχισαν να διαμορφώνονται και λόγω της μετεμφυλιακής πολιτικής κατάστασης στην Ελλάδα (Βόγλης 2007, 443)

Η δύσκολη περίοδος είναι ο Εμφύλιος. Για τον Βόγλη, «[...]αλλιώς θα θυμόμασταν και θα μιλούσαμε για την Αντίσταση εάν δεν είχε μεσολαβήσει ο Εμφύλιος» (Βόγλης 2007, 439). Η άρνηση ή η αποσιώπηση του Εμφυλίου χαρακτήρισε τον επίσημο λόγο και των ηττημένων και των νικητών του Εμφυλίου. Κοινωνία και οι αντιμαχόμενοι είχαν ανάγκη να αποσιωπήσουν πράξεις κατά την εμπόλεμη περίοδο που θα τους στιγματίζαν. Για τους πρώτους, δηλαδή την ελληνική Αριστερά η υιοθέτηση του συνθήματος της λήθης για τον

⁶ Μοσχονάς, Γ. «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990), στο: Ρόρη Λ.(2008). «Η μνήμη της δεκαετίας '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ». Στο: Ρ.Β.Μπούσχοτεν κ.ά. επιμ., *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο

Εμφύλιο τέθηκε ως προϋπόθεση της κατάργησης των πολιτικών διακρίσεων σε βάρος της αλλά και της θεμελίωσης της δημοκρατίας (Βόγλης 2007, 440).

Στη μεταπολεμική Ελλάδα ο Εμφύλιος Πόλεμος και ο ακόλουθος εξοβελισμός του ΕΑΜ από το ιστορικό και θεσμικό πλαίσιο αναφοράς, δεν έδωσαν τη δυνατότητα να υπάρξει ένα συναινετικό αφήγημα, μια Αντίσταση με Α κεφαλαίο. Αντίθετα ήταν η μοναδική χώρα στην Ευρώπη στην οποία χρειάστηκε η προσθήκη του επιθέτου «Εθνική» για να αναγνωριστεί επίσημα η Αντίστασή της (Χανδρινός 2015, 199-200).

Ο Βόγλης σημειώνει ότι ο όρος Αντίσταση δεν χρησιμοποιήθηκε από τις εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις κατά την περίοδο 1941-1944, αλλά μετά την απελευθέρωση και επειδή ταυτίστηκε με την υπεράσπιση του έθνους πήρε και τον προσδιορισμό εθνική (Βόγλης 2022, 26). Ακόμα και οι κομμουνιστές δεν μιλούσαν για κομμουνιστική αλλά για Εθνική Αντίσταση. Αυτό έχει τις ρίζες του μετά το 1935, όταν ο κομμουνισμός για να απαντήσει στο φασισμό, αποφάσισε να μιλήσει και αυτός τη γλώσσα του έθνους⁷.

Σύμφωνα με τον Αλβανό, η ταυτότητα, το αίσθημα δηλαδή του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα, όταν έχει σχηματιστεί λόγω του αίματος, (οι περισσότερες οικογένειες στην Ελλάδα είχαν κάποιο θύμα στον εμφύλιο), γίνεται πολύ ισχυρή, δημιουργεί θετικά στερεότυπα για εμάς και αρνητικά για τους άλλους, τα οποία μαζί με το φαινόμενο της πολιτικής ταύτισης (να ψηφίζει κάποιος σε όλες τις εκλογές το ίδιο πολιτικό κόμμα, η την ίδια πολιτική παράταξη) μεταβιβάζονται και διαγενεακά μέσω της οικογενειακής μνήμης (Αλβανός 2022, 19-20). Επίσης, για τον ιστορικό Αντώνη Λιάκο, η ίδια η ένταξη στην Αντίσταση εκείνη την εποχή πρέπει να κατανοηθεί ως μια αναζήτηση ταυτότητας και σε αυτό οφείλεται το ότι απέκτησε ιδεολογικό και πολιτισμικό βάρος με διάρκεια (Λιάκος 2019, 212).

Το ΠΑΣΟΚ από την ίδρυσή του έδωσε κεντρική θέση στον πολιτικό του λόγο στην Εθνική Αντίσταση. Ο Εμφύλιος πόλεμος απουσίαζε. Η Εθνική Αντίσταση σε αντίθεση με τον Εμφύλιο μπορούσε να ενοποιεί. Το ΠΑΣΟΚ δεν υπήρχε στον Εμφύλιο, άρα δεν επιβαρυνόταν για τα λάθη των άλλων παρατάξεων και μπορούσε καλύτερα να οικειοποιηθεί έτσι την Εθνική Αντίσταση. Αυτός ήταν ο ένας από τους δύο πυλώνες στους οποίους επένδυσε εξ αρχής και που οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η αλματώδης αύξηση της επιρροής

⁷ Καρπόζηλος, Κ. «Στην ιστορία δεν υπάρχουν απόλυτα πετυχημένες συνταγές». Συνέντευξη με τον Θεοδωρή Αντωνόπουλο, LIFO, 25/03/2024, <https://commonality.gr/kostis-karpozilos-stin-istoria-den-yparchoy-n-apolyta-petychimenes-syntages/>, (Ημερομηνία πρόσβασης 24/05/2024)

του. Ο δεύτερος πυλώνας ήταν η συγκρότηση, ανάδειξη και εμβάθυνση όσο το δυνατόν περισσότερο της διαίρεσης «Δεξιά -Αντιδεξιά». Το δύσκολο θέμα του εμφυλίου υπερκεράστηκε κατά κάποιον τρόπο από το γεγονός ότι οι μαχητές του Εμφυλίου ήταν ουσιαστικά οι ίδιοι με τους μαχητές της Εθνικής Αντίστασης. Η αναγνώριση του αγώνα τους και η δικαίωση τους τουλάχιστον για τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '40 τους ικανοποιούσε σε μεγάλο βαθμό. Εν τέλει, η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982, που ήταν ουσιαστικά αναγνώριση του ΕΑΜ, αποτέλεσε ένα γεγονός τομή για τη μνήμη της περιόδου της Κατοχής. Είχε συμβολική σημασία, αποκατέστησε τη δικαιοσύνη και συνέβαλε στην επούλωση των τραυμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Η μόνη εκκρεμότητα ήταν ότι δεν άγγιξε όμως το θέμα του δωσιλογισμού το οποίο εξακολούθησε να μην συζητείται (Χαραλαμπίδης 2023, 27).

Σχετικά τώρα με τον Τύπο τον οποίο όπως θα δούμε παρακάτω θα χρησιμοποιήσουμε ως πηγή, σημειώνουμε ότι η ιστορία του Τύπου είναι άμεσα συνδεδεμένη με την πολιτική ιστορία των χωρών όπου κυκλοφορεί. Το κάθε πολιτικό κόμμα, χρησιμοποιεί τον Τύπο ως μέσο επικοινωνίας και συσπείρωσης των οπαδών του. Από την άλλη πλευρά η εφημερίδα παρέχει πολιτική ασφάλεια στους οπαδούς των κομμάτων, οι οποίοι την αγοράζουν γνωρίζοντας ότι μεροληπτεί, απλά θέλουν να μεροληπτεί προς τη σωστή πλευρά, δηλαδή τη δική τους (Ψυχογιός 2004, 263,424). Η αμεροληψία του τύπου είναι εξ' ορισμού αμφισβητούμενη λόγω ιδεολογικής τοποθέτησης, πολιτικών συγγενειών, κομματικής στράτευσης και σκοπιμοτήτων. Ο Τύπος δεν μπορεί να είναι ουδέτερος παρατηρητής των γεγονότων άλλα πάντα τα παρουσιάζει υπό το πρίσμα μιας ιδεολογικής άποψης. Αυτό συνεπάγεται ότι δεν μπορεί να διαχωριστεί η παρουσίαση των γεγονότων από την ιδεολογική ερμηνεία τους (Πλειός και Φραγκονικολόπουλος 2010,38,42). Επίσης μπορεί η ειδησεογραφία να είναι χρήσιμη αλλά η σχολιογραφία πολλές φορές είναι περισσότερο ουσιαστική.

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με το πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ από την ίδρυσή του το 1974 έως το 1989, έτος τομή της μεταπολίτευσης. Δεν εκκινούμε αυστηρά από το 1974 αλλά αναζητούμε σε όλη την μετεμφυλιακή περίοδο στοιχεία τα οποία θα δώσουν την ταυτότητα στο ΠΑΣΟΚ το 1974. Επίσης εξετάζουμε αποσπασματικά μεν αλλά πιστεύουμε και ουσιαστικά, πτυχές του πολιτικού λόγου του ιδρυτή του κατά την περίοδο πριν την ίδρυση του κινήματος. Στο σημείο αυτό σημειώνουμε ότι για όλη την υπό εξέταση περίοδο, ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν ο μοναδικός παραγωγός πολιτικής του κινήματος,

ως ο μοναδικός και αδιαμφισβήτητος αρχηγός⁸. Δεν σταματάμε την έρευνά μας με την απώλεια εξουσίας του ΠΑΣΟΚ τον Ιούνιο του 1989, αλλά εξετάζουμε και την περίοδο της κυβέρνησης Τζαννετάκη. Οι λόγοι είναι προφανείς: αφενός το καλοκαίρι εκείνο για πρώτη φορά υπήρξε κυβερνητική συνεργασία των κομμάτων εκείνων τα οποία είχαν πολεμήσει μεταξύ τους στον Εμφύλιο και αφετέρου τότε συζητήθηκε στη βουλή το νομοσχέδιο για την εθνική συμφιλίωση. Η έμφαση που δίνουμε αφορά στη συζήτηση του νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982. Οι λόγοι είναι ότι σε αυτή τη συζήτηση πιστεύουμε ότι αποτυπώνεται καλύτερα ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ για τη δεκαετία του '40, ειδικά σε αντίστιξη με τον πολιτικό λόγο της ΝΔ και γιατί ήταν ο νόμος με το μεγαλύτερο αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία για τα ταραγμένα εκείνα χρόνια.

Τα εργαλεία που θα χρησιμοποιήσουμε για να προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή, είναι η ανάλυση των ομιλιών του Προέδρου και των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ από τα πρακτικά της βουλής σε συζητήσεις επί νομοσχεδίων και προτάσεων νόμων κυρίως αλλά και επερωτήσεων, καθώς και η ανάλυση των κομματικών κειμένων, προεκλογικών ομιλιών, άρθρων των στελεχών και λοιπόν δημοσιευμάτων τα οποία ερευνούμε μέσω της επίσημης κομματικής εφημερίδας *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*. Η επίσημη αυτή εφημερίδα του κόμματος κυκλοφόρησε με την ίδρυση του σε εβδομαδιαίο φύλλο το οποίο αργότερα στα τέλη της δεκαετίας του '80 που εξετάζουμε, έγινε καθημερινό. Ως επίσημο δε όργανο του κόμματος αποτύπωνε την επίσημη γραμμή της ηγεσίας του χωρίς διαστρεβλώσεις και άλλου είδους παρεμβάσεις. Η αποδεκτικότητα που κάναμε για την προεκλογική περίοδο των εκλογών της 18/10/1981 είναι από το φύλλο της 05/09/1981 (εβδομαδιαία έκδοση). Για τις εκλογές της 02/06/1985, από το φύλλο της 03/05/1985 (εβδομαδιαίο) και για τις εκλογές της 18/06/1989 από το φύλλο της 01/06/1989 (ημερήσιο φύλλο). Επίσης συνδυάζουμε τη μελέτη του παραπάνω πρωτογενούς υλικού με τη συστηματική μελέτη της πλούσιας σχετικής βιβλιογραφίας καθώς το θέμα έχει τύχει ανάλογου επιστημονικού ενδιαφέροντος.

Οι περιορισμοί που έχουμε αφορούν καταρχάς το περιορισμό στην έρευνα του κοινοβουλευτικού λόγου του κόμματος. Παρόλο που γίνεται μία καταγραφή των βασικών

⁸ Ο Ανδρέας Παπανδρέου, ο οποίος αποκαλούνταν ο «Ανδρέας» από τους οπαδούς του, συγκέντρωνε τα χαρακτηριστικά του κατά τον Max Weber «χαρισματικού ηγέτη». Ήταν ταυτόχρονα λαϊκός δημεγέρτης και μέλος μιας από τις μεγαλύτερες πολιτικές δυναστείες της χώρας. Επίσης ήταν από τους ελάχιστους Έλληνες πολιτικούς με διεθνή αναγνωσιμότητα και το μορφωτικό του επίπεδο ήταν πολύ ανώτερο από το μέσο όρο των συναδέλφων του στο ελληνικό κοινοβούλιο και στο κόμμα του (Λιάκος 2019, 424)

νομοσχεδίων, προτάσεων νόμων που απορρίφθηκαν και επερωτήσεων που αφορούν την δεκαετία του '40 κατά την περίοδο 1974-1989, υπάρχουν και δευτερεύοντες νόμοι που εξειδίκευαν τα βασικά νομοθετήματα και δεν παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία. Το ίδιο συμβαίνει και με τυχόν άλλες ερωτήσεις ή επερωτήσεις βουλευτών του ΠΑΣΟΚ, ή των υπόλοιπων κομμάτων απευθυνόμενες προς τους υπουργούς του. Δεύτερο περιορισμό αποτελεί η μικρή έρευνα που διενεργήσαμε στις προεκλογικές περιόδους του 1974 και του 1977. Τρίτη κατεύθυνση στην οποία θα μπορούσε να γίνει ενδελεχέστερη έρευνα αποτελούν τα κομματικά κείμενα, όπως όλες οι αποφάσεις των συνόδων της Κεντρικής Επιτροπής του κόμματος και ο προσυνεδριακός και συνεδριακός διάλογος του 1^{ου} Συνεδρίου του 1984.

Σχετικά με την δομή της εργασίας, την αναπτύσσουμε σε τέσσερα κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει την περίοδο από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου το 1949 έως την πτώση της χούντας τον Ιούλιο του 1974. Προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε τα γεγονότα και τις διαδικασίες που οδήγησαν μετά από χρόνια στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ. Ο συνεκτικός ιστός σε αυτό το κεφάλαιο είναι η αλλαγή των προπολεμικών και μεταπολεμικών διαιρέσεων στην τελική διαίρεση πάνω στην οποία στηρίζεται αλλά και βαθαίνει το ΠΑΣΟΚ, δηλαδή της διαίρεσης Δεξιάς-Αντιδεξιάς αλλά και οι διώξεις των αριστερών πολιτών. Ξεκινάμε με τις στρεβλώσεις και πρακτικές του μετεμφυλιακού κράτους. Συνεχίζουμε με το διάλειμμα της Ένωσης Κέντρου και τις σοβαρές αλλαγές που επέφερε στην αντιμετώπιση των αριστερών πολιτών. Αναφερόμαστε έπειτα στα γεγονότα της αποστασίας που οδήγησε στην επιβολή της δικτατορίας και το πισωγύρισμα της δημοκρατίας στη χώρα. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο στεκόμαστε στην δημιουργία του ΠΑΚ και αναλύουμε την προέλευσή του και τους στόχους του, μέσα από το επιστημονικό και συγγραφικό έργο του ιδρυτή του Ανδρέα Παπανδρέου το οποίο επηρέασε αργότερα και το ΠΑΣΟΚ.

Το δεύτερο κεφάλαιο πραγματεύεται την περίοδο από την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ το 1974 έως τις εκλογές του 1981. Ουσιαστικά παρουσιάζεται η αλματώδης πορεία του κινήματος προς την εξουσία και η διαρκής παρουσία της υπόσχεσής του για αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Αρχικά παρουσιάζεται η διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου με τα τέσσερα εμβληματικά προτάγματα που περιέχει: Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Κοινωνική Απελευθέρωση, Δημοκρατική Διαδικασία. Επισημαίνεται η σημασία της υιοθέτησης της Εθνικής Λαϊκής Ενότητας με το συνεκτικό αφήγημα των αγώνων του λαού ως διαδοχικών λαϊκών αγώνων που εμπεριέχει. Παρουσιάζεται ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ στις επετείους της δεκαετίας του '40, όπως αυτές της ίδρυσης του ΕΑΜ, της ίδρυσης της ΕΠΟΝ

και του θανάτου του Άρη Βελουχιώτη τον οποίο το κίνημα έθετε εξαρχής σε περίοπτη θέση. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ σε συζητήσεις στη Βουλή επί προτάσεων νόμων και επερωτήσεων με βασικότερη την πρόταση νόμου που συζητήθηκε και απορρίφθηκε στις 25/08/1977 για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Το τέλος του κεφαλαίου αφιερώνεται στην αναλυτική παρουσίαση των υπό εξέταση θεμάτων στις προεκλογικές ομιλίες του Ανδρέα Παπανδρέου σε όλη την Ελλάδα για τις εκλογές της 18/10/1984 και στο «Συμβόλαιο με το Λαό», το επίσημο δηλαδή προεκλογικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ όπου μεταξύ άλλων υπόσχεται την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και του δικαιώματος επιστροφής των πολιτικών προσφύγων.

Το τρίτο κεφάλαιο περιλαμβάνει τον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη κυβερνητική οκταετία του 1981-1989, ο οποίος ουσιαστικά εξετάζεται μέσα από την υλοποίηση των προεκλογικών υποσχέσεων του για τα υπό εξέταση θέματα. Οι πρώτες πράξεις της νέας κυβέρνησης είναι η κατάργηση της κρατικής συμμετοχής στις εορτές μίσους και η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων. Ακολουθεί το δεύτερο υποκεφάλαιο το οποίο είναι και το μεγαλύτερο της παρούσας εργασίας και πραγματεύεται τη συζήτηση το 1982 στη Βουλή για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Επιλέξαμε να γίνει και η παρουσίαση των ομιλιών του αρχηγού της ΝΔ Ευάγγελου Αβέρωφ και του Γ.Γ. του ΚΚΕ Χαρίλαου Φλωράκη για να φανεί η διαφωνία ή η συμφωνία των υπόλοιπων κομματικών δυνάμεων στην πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ, αλλά και στο αφήγημά του για τη δεκαετία του '40⁹. Επίσης επιλέξαμε να παρουσιάσουμε σημαντικά σημεία από τις ομιλίες όλων σχεδόν των βουλευτών-ομιλητών του ΠΑΣΟΚ, προκειμένου να διερευνηθούν όλες οι αποχρώσεις του πολιτικού λόγου που παρουσίασε το κόμμα στη συγκεκριμένη διαδικασία. Ακολουθώντας εξετάζεται ο πρώτος εορτασμός της επετείου της μάχης του Γοργοποτάμου μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου και η εξέλιξή του κατά τα επόμενα χρόνια της δεκαετίας του '80. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ κατά την επίλυση των υπόλοιπων εκκρεμοτήτων της δεκαετίας του '40, όπως η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, η χορήγηση συντάξεων στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και η απόδοση των περιουσιών στους πολιτικούς πρόσφυγες αλλά και κατά τη συζήτηση πρότασης νόμου του ΚΚΕ για: «Για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου». Το κεφάλαιο κλείνει με την ανάλυση του προεκλογικού λόγου του κόμματος για τα υπό

⁹ Την ίδια πρακτική θα ακολουθήσουμε και στο επόμενο κεφάλαιο που αφορά τη συζήτηση του νόμου για την εθνική συμφιλίωση το 1989, όπου θα επισημανθούν τα κύρια σημεία των ομιλιών από τους Τζαννετάκη (Πρωθυπουργός), Μητσοτάκη (ΝΔ), Φλωράκη (Συνασπισμός) και Μπακογιάννη (ΝΔ).

εξέταση θέματα στις εκλογές του 1985, οι οποίες διεξήχθησαν σε τρομερά πολωμένο κλίμα.

Στο τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο εξετάζεται η παρουσία της δεκαετίας του '40 στη προεκλογική περίοδο του Ιουνίου του 1989 και κυρίως η συζήτηση του νομοσχεδίου το ίδιο έτος για την εθνική συμφιλίωση, το οποίο υπερψηφίζει και το ΠΑΣΟΚ με σοβαρές ενστάσεις όμως για το παράλληλα διενεργούμενο εκείνη την εποχή κάψιμο των φακέλων παρακολούθησης των πολιτών. Ακολούθως παρουσιάζονται τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξε η παρούσα εργασία.

1. 1949-1974. Από τη λήξη του Εμφυλίου ως την πτώση της δικτατορίας

Το κοινό χαρακτηριστικό της χρονικής αυτής περιόδου ήταν οι διακρίσεις και οι διώξεις σε βάρος των αριστερών πολιτών οι οποίες είχαν περιόδους έξαρσης και ύφεσης. Η πολιτική του «όπλου παρά πόδα» που είχε υιοθετήσει το ΚΚΕ με τη λήξη του Εμφυλίου, είχε οπλίσει νομοθετικά το μετεμφυλιακό δεξιό κράτος, ώστε να στήσει ένα ευρύ πλέγμα διωγμών, διώξεων, φυλακίσεων, εξοριών και γενικότερης περιθωριοποίησης των ηττημένων αριστερών οι οποίοι αποκλείονταν τόσο από την πολιτική ζωή, όσο και από την οικονομική και κοινωνική με τα περίφημα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων¹⁰.

1.1 Το μετεμφυλιακό κράτος

Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος διήρκεσε περισσότερο από τρία χρόνια και ήταν μια πολιτική και ιδεολογική εμφύλια σύγκρουση η οποία τερματίστηκε με την πλήρη στρατιωτική επικράτηση της κυβερνητικής πλευράς. Σε παγκόσμιο επίπεδο ήταν η πρώτη σύγκρουση του Ψυχρού Πολέμου όπου πολέμησαν μέσω αντιπροσώπων οι δύο τότε υπερδυνάμεις ΗΠΑ και ΕΣΣΔ (Αλβανός 2023, 146). Το αποτέλεσμα ήταν να ταυτιστεί ο εξωτερικός και ο εσωτερικός εχθρός που απαντούσε στο όνομα κομμουνισμός. Επίσης η ελληνική κοινωνία βρέθηκε βαθιά διαιρεμένη και τραυματισμένη. Δεν ήταν μόνο ένα πολιτικό ζήτημα αλλά και ένα βαθύ ψυχολογικό τραύμα. Όπως γράφει ο ιστορικός Χάρης Αθανασιάδης (2022): «Ο Εμφύλιος Πόλεμος τελείωσε στις 29/08/1949, αλλά η ελληνική κοινωνία πορεύτηκε στα απόνερά του έως τη μεταπολίτευση και στον απόηχό του έως τα τέλη της δεκαετίας του 1980». Εκτός όμως από τον ελληνικό κομμουνισμό, βρέθηκε μαζί ηττημένο και το μαζικότερο αντιστασιακό κίνημα της Ευρώπης, το οποίο χωρίς την αναγνώριση του ΕΑΜ είχε χάσει το στοιχείο που του επέτρεπε να αποκαλείται έτσι (Αυγερίδης 2022a, 123).

Στις εκλογές του 1946 αναδείχθηκαν για πρώτη φορά οι νέοι πολιτικοί χώροι της φιλοβασιλικής, εθνικιστικής Δεξιάς και του αντιβασιλικού, δημοκρατικού Κέντρου. Τα βασικά πολιτικά κόμματα που κυριάρχησαν μετεμφυλιακά ήταν από την πλευρά της Δεξιάς

¹⁰ Ανεξάρτητα από τις συμφωνίες ή διαφωνίες για την περιοδολόγηση της μετεμφυλιακής περιόδου έως το 1967, αυτή έχει χαρακτηριστεί με διάφορα επίθετα από τους ιστορικούς, όπως ενδεικτικά: Δυσχερής δημοκρατία (Βερέμης-Κολλιόπουλος 2006), Ελλειμματική δημοκρατία (Δερτιλής 2021), Καχεκτική δημοκρατία (Νικολακόπουλος 2001).

στην πορεία του χρόνου το Λαϊκό Κόμμα, ο Εθνικός Συναγερμός και η Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση (ΕΡΕ) και από την πλευρά του Κέντρου το Κόμμα Φιλελευθέρων του Σοφοκλή Βενιζέλου, το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Γεωργίου Παπανδρέου και η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Νικολάου Πλαστήρα. Εκτός από έναν κεντρώο και αντιβασιλικό πολιτικό χώρο, το Κέντρο καταδίκασε το κομμουνισμό και τις φρικαλεότητες των κομμουνιστών κατά την Κατοχή και τα Δεκεμβριανά, κατήγγειλε όμως και τις αθωώσεις των δωσίλογων και τις μαζικές διώξεις των εαμικών μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας (Αλβανός 2022, 96). Οι αριστεροί ψηφοφόροι της περιόδου βρήκαν πολιτική στέγη στην Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) η οποία ιδρύθηκε το 1951.

Στις πρώτες εκλογές μετά τη λήξη του Εμφυλίου οι οποίες έγιναν στις 5 Μαρτίου 1950 παρουσιάστηκε το φαινόμενο της πολυδιάσπασης των πολιτικών δυνάμεων. Ενδεικτικό ήταν ότι το πρώτο κόμμα (το Λαϊκό), έλαβε μόνο το 18,8% των ψήφων. Οι πρώτες κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν από το 1950 ως το 1952, από τους Νικόλαο Πλαστήρα και Σοφοκλή Βενιζέλο είχαν κεντρώα προέλευση. Στις 19/11/1952 πρωθυπουργός μιας δεξιάς κυβέρνησης ανέλαβε ο αρχιστράτηγος Αλέξανδρος Παπάγος μετά τη νίκη του κόμματος που είχε ιδρύσει, του Εθνικού Συναγερμού στις εκλογές του ιδίου έτους. Με το θάνατό του το 1955, πρωθυπουργός ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, ο οποίος ίδρυσε την ΕΡΕ και κυβέρνησε τη χώρα μέχρι το 1963. Σημειώνεται ότι στις εκλογές του 1958, στη θέση της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης βρέθηκε η ΕΔΑ η οποία είχε την υποστήριξη και του παράνομου τότε ΚΚΕ. Σε όλη αυτή την περίοδο, βασικοί παράγοντες-διαμορφωτές της πολιτικής ζωής της Ελλάδας ήταν τα Ανάκτορα και κυρίως οι Αμερικανοί οι οποίοι με την πολύπλευρη οικονομική και στρατιωτική βοήθεια που προσέφεραν στη χώρα είχαν δημιουργήσει σχέσεις εξάρτησης (Κωστής 2018, 721-732).

Με το τέλος του εμφυλίου λοιπόν, εμφανίστηκε μια νέα διαίρεση στην ελληνική κοινωνία η οποία βασίστηκε στην έννοια της «εθνικοφροσύνης». Ο προηγούμενος διχασμός ανάμεσα σε «βασιλόφρονες» και «δημοκρατικούς», αντικαταστάθηκε από τον νέο σε «εθνικόφρονες» και «αντεθνικώς σκεπτόμενους» (Νικολακόπουλος και Ρήγος και Ψαλλίδας 2002,12), ενώ με τη συγκρότηση του αντιαμικού στρατοπέδου, όλοι μαζί συμμάχησαν για να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο του κομμουνισμού που προερχόταν μεν από παλαιότερα, ήταν η περίοδος της Κατοχής όμως που του έδωσε ισχύ (Χαραλαμπίδης 2023, 81).

Η μνημόνευση της εμφύλιας σύγκρουσης από την πλευρά των νικητών, είχε την έναρξή της σε εκείνη την περίοδο και εκφράστηκε με τελετές -κυρίως με τη μορφή μνημόσυνων

για τους εθνικόφρονες πεσόντες- σε διάφορους τόπους, όπως το σύνταγμα χωροφυλακής στου Μακρυγιάννη, ο Γράμμος και το Βίτσι και ο Μελιγαλάς Μεσσηνίας. Οι τελετές αυτές ονομάστηκαν από τους «μή εθνικόφρονες», «γιορτές μίσους» και είναι σημαντικό ότι παρόλη την πολιτική της συναίνεσης και της συμφιλίωσης στις δεκαετίες μετά την Μεταπολίτευση, συνέχισαν να πραγματοποιούνται με περισσότερη ή λιγότερη συμμετοχή αναλόγως την εποχή¹¹.

Τα ανελεύθερα χρόνια που έζησε Ελλάδα από το 1944 έως το 1974 οφείλονταν στο διχασμό που προκλήθηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής, ως απότοκο του εκτεταμένου φαινομένου της συνεργασίας με τις κατοχικές δυνάμεις. Σε καμία άλλη ευρωπαϊκή χώρα δεν πραγματοποιήθηκε ολοκληρωτική αντιστροφή των υποκειμένων της δίωξης από αυτούς που συνεργάστηκαν σε αυτούς που αντιστάθηκαν στον κατακτητή. Η άφεση αμαρτιών που δόθηκε στους συνεργάτες των ξένων χαράχτηκε στη μνήμη της ελληνικής κοινωνίας και επηρέασε αρνητικά την πολιτική και οικονομική ζωή της χώρας (Χαραλαμπίδης 2023, 402-403).

1.2 Το διάλλειμα της Ένωσης Κέντρου

Το κόμμα της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) ιδρύθηκε το 1961 από τον Γεώργιο Παπανδρέου ο οποίος ένωσε τον κατακερματισμένο ως τότε χώρο του πολιτικού Κέντρου. Διαμορφώθηκε στη βάση της μετριοπάθειας και της αντίθεσης τόσο προς τη βασιλόφρονα Δεξιά όσο και προς την κομμουνιστική Αριστερά. Ως παράταξη ανήκε στους νικητές του Εμφυλίου Πολέμου, ταυτόχρονα απευθυνόταν όμως και σε ένα μεγάλο τμήμα οπαδών της μη κομμουνιστικής Αριστεράς που συνήθως είχαν συμμετάσχει στην Αντίσταση. Για την ΕΚ η ευθύνη του Εμφυλίου Πολέμου αποδιδόταν μεν στην ξενοκίνητη πολιτική του ΚΚΕ, τονιζόταν όμως και η αδυναμία της Δεξιάς να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά την κρίση, ενώ την κατηγορούσε και για ενσωμάτωση των δωσιλόγων στις τάξεις της. Επίσης, τόσα χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου, θεωρούσε ότι τα έκτακτα μέτρα και οι διώξεις των αριστερών δεν χρειαζόνταν και θα έπρεπε να εξαλειφθούν (Αυγερίδης 2022, 144).

¹¹ Στο χώρο του συντάγματος Μακρυγιάννη έγιναν μάχες μεταξύ του ΕΛΑΣ και της Χωροφυλακής η οποία υποστηριζόταν από τις βρετανικές δυνάμεις, τον Δεκέμβρη του 1944. Στον Γράμμο και στο Βίτσι κάθε τέλος Αυγούστου τελούσαν μνημόσυνο για τους πεσόντες του Εθνικού Στρατού και μνημονευόταν η νίκη του Εθνικού Στρατού κατά του Δημοκρατικού Στρατού το 1949. Στον Μελιγαλά Μεσσηνίας έγιναν συγκρούσεις μεταξύ των δυνάμεων του ΕΛΑΣ και των Ταγμάτων Ασφαλείας, πολλά μέλη των οποίων εκτελέστηκαν μετά από τριήμερη πολιορκία της κωμόπολης τον Σεπτέμβριο του 1944.

Στις εκλογές του 1961 νικήτρια αναδείχτηκε η ΕΡΕ κερδίζοντας και την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών. Η ΕΚ αναδείχθηκε μεν αξιωματική αντιπολίτευση μαζί όμως με την ΕΔΑ κατήγγειλαν το εκλογικό αποτέλεσμα ως προϊόν «βίας και νοθείας» μή αναγνωρίζοντας έτσι τη νίκη της ΕΡΕ. Ο Γεώργιος Παπανδρέου κήρυξε τότε τον λεγόμενο «Ανένδοτο Αγώνα» ο οποίος χαρακτήρισε τον πολιτικό λόγο της ΕΚ έως τις εκλογές του 1963. Μια από τις πιο συνηθισμένες πρακτικές του Ανένδοτου αγώνα ήταν η διοργάνωση μεγάλων ανοικτών συγκεντρώσεων σε όλη την επικράτεια με ομιλητή τον Γεώργιο Παπανδρέου, στις οποίες συμμετείχε πλήθος κόσμου, κυρίως από τη νεολαία, αναδεικνύοντας έτσι τον λαό σε ενεργό παράγοντα του Ανένδοτου και της πολιτικής διαμάχης (Νικολακόπουλος 2001, 276, 293-297). Μπορούμε να πούμε ότι η μαζική συμμετοχή του λαού στις συγκεντρώσεις αργότερα του ΠΑΣΟΚ του Ανδρέα Παπανδρέου έχει τις ρίζες της σε αυτήν την περίοδο.

Η αμφισβήτηση του εκλογικού αποτελέσματος του 1961 ως προϊόντος «βίας και νοθείας» και ο Ανένδοτος αγώνας, μετατόπισαν την μέχρι τότε διαίρεση μεταξύ εθνικοφρόνων και μή εθνικοφρόνων στην καινούργια διαίρεση Δεξιάς-Αντιδεξιάς, που από τότε άρχισε να επιβάλλεται ως κυρίαρχη διαιρετική τομή και να αλλάζει το πολιτικό σκηνικό. Αυτή η αλλαγή στη διαιρετική τομή οδήγησε και στην επανατοποθέτηση του Κέντρου απέναντι στη δεκαετία του 1940. Συζητείται πλέον και η περίοδος 1941-1944 για την παγίωση της επιζητούμενης αντιδεξιάς συσπείρωσης με ένα ηγετικό ρόλο σε αυτήν της Ένωσης Κέντρου (Πασχαλούδη 2008, 276-290).

Την εποχή εκείνη συνέβη και η δολοφονία του βουλευτή της ΕΔΑ Γρηγόρη Λαμπράκη. Ο ιδιαίτερα αγαπητός στην κοινή γνώμη βουλευτής, γιατρός και αθλητής, ήταν πρωτοπόρος του κινήματος για την ειρήνη στην Ελλάδα και δολοφονήθηκε στις 22/5/1963 στην Θεσσαλονίκη από μέλη του παρακράτους της Δεξιάς (Νικολακόπουλος 2001, 298). Με το θάνατό του η Αντιδεξιά απέκτησε μια εμβληματική μορφή.

Η ΕΚ πρότευσε στις εκλογές του 1963 χωρίς όμως να αποκτήσει την αυτοδυναμία. Σχημάτισε μια βραχύβια κυβέρνηση και αμέσως σχεδόν παραιτήθηκε για να προκαλέσει νέες εκλογές. Στις εκλογές του 1964 απέκτησε την πολυπόθητη αυτοδυναμία. Ο υιός του πρωθυπουργού, Ανδρέας Παπανδρέου, υπουργοποιήθηκε ως αναπληρωτής υπουργός Συντονισμού για ένα μικρό χρονικό διάστημα αλλά λόγω αντιδράσεων από τα υπόλοιπα στελέχη της ένωσης ΕΚ παραιτήθηκε από την κυβέρνηση για να υπουργοποιηθεί ξανά αργότερα. Στο ενδιάμεσο όμως αξιοποίησε το χρόνο του με περιοδείες στην επαρχία, την

δημιουργία της νεολαίας του κόμματος και των δημοκρατικών συνδέσμων, αποκτώντας έτσι ένα ευρύ έρεισμα στη λαϊκή βάση της ΕΚ (Παπανδρέου 2006, 245-246).

Παρά τις δυσκολίες που συνάντησε από τον βασιλιά και τη Δεξιά, η ΕΚ προσπάθησε και έλαβε αρκετά μέτρα για τον εκδημοκρατισμό της πολιτικής ζωής, απελευθέρωσε πολιτικούς κρατούμενους και ανέστειλε τη χρήση των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων. Δεν έκανε όμως δεκτό το αίτημα της Αριστεράς για την αναγνώριση του ΕΑΜ ως αντιστασιακής οργάνωσης (Νικολακόπουλος 2001, 346).

Ενδεικτική στιγμή της νέας αυτής προσέγγισης που πρόσβευε η ΕΚ ήταν η επέτειος της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου. Η επέτειος αυτή είχε εορταστεί για πρώτη φορά με πρωτοβουλία της ΕΔΑ το 1962. Το 1964 η κυβέρνηση της ΕΚ ανέλαβε τον εορτασμό και του προσέδωσε επισημότητα, ίσως και ως έμμεση αναγνώριση του ΕΑΜ. Μια ισχυρή έκρηξη νάρκης όμως είχε αποτέλεσμα το θάνατο 13 ατόμων και τον τραυματισμό άλλων 45 και οδήγησε στη διακοπή της εκδήλωσης, η οποία δεν επαναλήφθηκε έκτοτε, ενώ το δυστύχημα προκάλεσε και πλήθος πολιτικών αντεγκλήσεων μεταξύ των κομμάτων (Πασχαλούδη 2016, 420-421).

Ο εορτασμός αυτός έδωσε στο αντιστασιακό παρελθόν για πρώτη φορά μια αναγνώριση που απονομιμοποιούσε την εθνικοφροσύνη της Δεξιάς και προσπαθούσε να υπερβεί τις εμφυλιοπολεμικές διαιρέσεις. Παράλληλα, η αναγνώριση της πατριωτικής δράσης του ΕΑΜ συμβάδιζε με τον διαχωρισμό της Αντίστασης από τον κομμουνισμό και άνοιγε τον δρόμο της συνεργασίας Κέντρου και Αριστεράς, μετατρέποντας την προηγούμενη διαίρεση εθνικόφρονες-μή εθνικόφρονες στη νέα Δεξιά-Αντιδεξιά (Πασχαλούδη 2016, 422-424).

1.3 Η αποστασία

Η διαφωνία του Αρχηγού του Κράτους βασιλιά Κωνσταντίνου με τον πρωθυπουργό Γεώργιο Παπανδρέου για την αντικατάσταση του υπουργού Αμύνης Πέτρου Γαρουφαλιά από τον ίδιο τον πρωθυπουργό, στάθηκε η αφορμή για την παραίτηση της κυβέρνησης Παπανδρέου το καλοκαίρι του 1965. Το επόμενο διάστημα έγιναν πολλές απόπειρες να σχηματιστούν βιώσιμες κυβερνήσεις από αποστάτες βουλευτές της ΕΚ με τη βασιλική παρότρυνση και την κοινοβουλευτική στήριξη της ΕΡΕ. Η αποστασία αυτή, εξόργισε τη λαϊκή βάση της ΕΚ, προκάλεσε πλήθος μαχητικών διαδηλώσεων και απέδωσε τον τίτλο «Γέρος της Δημοκρατίας» στον Γεώργιο Παπανδρέου (Βούλγαρης 2013, 69), ενώ

αποδυνάμωσε και το θεσμό της βασιλείας. Ο νέος Ανένδοτος που ακολούθησε πρότεινε ως μόνη λύση την προσφυγή στις κάλπες, αίτημα με το οποίο συμφωνούσε και η ΕΔΑ, με την οποία η ΕΚ τότε δεν παρουσίαζε μεγάλες διαφορές (Παπανδρέου Α. 2006, 306). Σημειώνουμε ότι εκείνη την περίοδο ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε τηρήσει την πιο ακραία στάση και είχε συσπειρώσει γύρω του σαράντα βουλευτές της ΕΚ, ηγούμενος της κεντροαριστερής της τάσης (Βούλγαρης 2013, 67-70).

Από την άλλη πλευρά, κατά την πολιτική κρίση του Ιουλίου του 1965, τα λεγόμενα «Ιουλιανά» και μετέπειτα, ο δεξιός Τύπος έδωσε βαρύτητα και επαναλάμβανε συνεχώς την ήδη διατυπωμένη θεωρία της εξάρτησης του Κέντρου από την Αριστερά και της ταύτισης του κομμουνισμού με την ανταρσία και την αναρχία. Ο εχθρός για τη Δεξιά είχε πλέον το ίδιο όνομα: Αριστερά, Κέντρο ή Κεντροαριστερά. Οι δημαγωγικές και τυχοδιωκτικές μέθοδοι της Ένωσης Κέντρου, κατά τη Δεξιά, αύξαναν την προερχόμενη από τον εγχώριο κομμουνισμό απειλή (Παπαδημητρίου 2014, 37-41). Σημειώνουμε ότι ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ αργότερα, ιδιαίτερα στην αντιδεξιά εκφορά του, χαρακτηρίστηκε από συνεχείς αναφορές στις πολιτικές κρίσεις της δεκαετίας του '60 (Νικολακόπουλος 2010, 148-149).

1.4 Η δικτατορία

Ο στρατός είχε αποκτήσει ιδιαίτερο ρόλο και αυξημένο κύρος μετά τη νίκη του στον Εμφύλιο. Η όξυνση του στρατοκρατικού πνεύματος εντός του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 (Σακελλαρόπουλος 2016, 63) και ο διττός προσανατολισμός του στρατού αφενός στην αντιμετώπιση του εκ του βορρά κομμουνιστικού κινδύνου και αφετέρου προς τον εσωτερικό κομμουνιστικό κίνδυνο, τον κατέστησε την έσχατη λύση προκειμένου να διασφαλιστεί πώς η Αριστερά δεν θα μπορούσε να αποκτήσει ποτέ πρόσβαση στην εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα (Ριζάς 2008, 25). Η διαφανόμενη νίκη της ΕΚ στις εκλογές του Μαΐου του 1967 και η επαναφορά της στην κυβέρνηση με μια αυξημένη επιρροή της κεντροαριστερής τάσης που πρέσβευε ο Ανδρέας Παπανδρέου, προκάλεσε την ενεργοποίηση αυτής της έσχατης λύσης με το πραξικόπημα της 21 Απριλίου 1967 (Νιούτσικος 2023, 82).

Ο πολιτικός λόγος της χούντας αντλούσε τα επιχειρήματα του από τη φαρέτρα της μετεμφυλιακής εθνικοφροσύνης. Η διαίρεση των πολιτών σε εθνικόφρονες και μή εθνικόφρονες επανήλθε δριμύτερος. Το ίδιο και οι πολιτικές διώξεις. Το σύνθημα Πατρίς - Θρησκεία-Οικογένεια έγινε πλέον ανίσχυρο και ενισχύθηκε με το πιο μιλιταριστικό Ελλάς-

Ελλήνων-Χριστιανών. Το δίδυμο πολίτης-φοιτητής δαιμονοποιήθηκε. Η καταστροφική επιστράτευση του Ιουλίου του 1974 και η επακόλουθη ήττα των ελληνικών δυνάμεων στην Κύπρο που οδήγησε στην απώλεια εθνικού εδάφους, οδήγησαν στην πτώση της δικτατορίας ενώ άλλαξαν τη στάση της κοινωνίας απέναντι στον στρατό. (Σακελλαρόπουλος 2016, 72-78).

Για την Ελένη Πασχαλούδη η επιβολή της δικτατορίας στις 21/04/1967 διέκοψε μια περίοδο που το μετεμφυλιακό καθεστώς έχανε τα ερείσματά του και ματαίωσε κάθε προοπτική δημοκρατικής ενσωμάτωσης των «μή εθνοκοφρόνων στο πολιτικό σύστημα». Η νέα ταπείνωση των ηττημένων του Εμφυλίου οδήγησε στη δημιουργία ενός δυσάρεστου ηθικού συναισθήματος μνησικακίας, χωρίς όμως συγκεκριμένους αποδέκτες, το οποίο απελευθερώθηκε με τον ερχομό του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία αργότερα το 1981, οπότε, ως τα κατεξοχήν μή προνομιούχα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας ενσωματώθηκαν επιτέλους στο πολιτικό σύστημα επιζητώντας την αποκατάστασή τους (Δεμερτζής 2013, 56-57). Αντίθετα, για τους «άλλους», όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Πασχαλούδη: «Μετά τη δικτατορία κανένας δεν μπορούσε να υπερηφανευτεί ότι ο ίδιος ή ο πατέρας του υπερασπίστηκε την Ελλάδα στο Γράμμο» (Πασχαλούδη 2013, 117).

1.5 Το Πανελλήνιο Απελευθερωτικό Κίνημα (ΠΑΚ)

Το ΠΑΚ ιδρύθηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου τον Φεβρουάριο του 1968 στη Στοκχόλμη. Οργανωτικά διαχωριζόταν σε ΠΑΚ εσωτερικού και ΠΑΚ εξωτερικού. Τα μέλη του είχαν διαφορετικές πολιτικές προελεύσεις καθώς συμμετείχαν πρόσωπα τόσο από την ΕΚ και την ΕΔΑ αλλά και νέοι χωρίς προηγούμενη πολιτική εμπειρία (Ασημακόπουλος 2017, 138). Εξ αρχής υιοθέτησε ριζοσπαστική ιδεολογία επηρεασμένη από τα αντιιμπεριαλιστικά και αντιαποικιακά κινήματα της εποχής και ο ιδρυτής του φρόντισε να το διαχωρίσει ιδεολογικά και οργανωτικά από την προδικτατορική Ένωση Κέντρου. Για το ΠΑΚ ο αγώνας ενάντια στη δικτατορία δεν στόχευε μόνο στην εγκαθίδρυση της δημοκρατίας στη χώρα αλλά και στην κατοχύρωση της ανεξαρτησίας της από τις Η.Π.Α. Το ΠΑΚ ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα κυρίως στο εξωτερικό, ιδιαίτερα σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης και τον Καναδά (Βόγλης 2022, 107-108). Όσον αφορά την επαγγελματική προέλευση των μελών του, στην οργάνωση της Γερμανίας κυριαρχούσαν οι μετανάστες εργάτες ενώ στην Ιταλία οι φοιτητές (Ασημακόπουλος 2017, 140-142).

Το ΠΑΚ αποτέλεσε τον φορέα όπου αναπτύχθηκαν οι πολιτικές θέσεις του Ανδρέα Παπανδρέου και προετοιμάστηκαν οι προγραμματικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ. Κατέστησε ευρύτερα γνωστό και στο εξωτερικό τον ιδρυτή του και τις πολιτικές του ιδέες και αποτέλεσε το πολιτικό περιβάλλον όπου συγκεντρώθηκε και πολιτικοποιήθηκε ένα νέο και δυναμικό πολιτικό προσωπικό που στελέχωσε εν συνεχεία το ΠΑΣΟΚ. Η πρώτη κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ εξάλλου το 1981, θα περιλαμβάνει στελέχη που στρατεύτηκαν στον αντιδικτατορικό αγώνα όταν σπούδαζαν στο εξωτερικό αλλά και μέλη του ΠΑΚ Εσωτερικού. Εκτός όμως της τήρησης αποστάσεων από το Κέντρο, την ίδια αντιμετώπιση επιφύλαξε ο Ανδρέας Παπανδρέου και για την Αριστερά, με την οποία ουσιαστικά αρνήθηκε οποιαδήποτε συνεργασία ή συμμαχία. (Λυριντζής, χχ, 35-36).

Στο επιστημονικό του έργο ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε ασχοληθεί με την ανάλυση της νέας μορφής παγκοσμιοποίησης η οποία πραγματωνόταν δια μέσου των πολυεθνικών επιχειρήσεων και εξηγούνταν από την ισχύ που έχουν σε σχέση με τις χώρες εγκατάστασής τους, ενώ παράλληλα εντασσόταν στη γενικότερη διχοτόμηση του κόσμου σε Μητρόπολη-Περιφέρεια. Η διχοτόμηση αυτή ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεομαρξιστικής σχολής με εκπροσώπους της τον παλιό του καθηγητή Πολ Σουήζυ, τον Πολ Μπάραν, και τον Σαμίρ Αμίν. Ο Αμίν είχε παρουσιάσει και την θεωρία της εξάρτησης σύμφωνα με την οποία θεωρούσε ότι μια φτωχή χώρα μπορεί να ανατρέψει την εξάρτησή της μόνο αν αυτονομηθεί από το παγκόσμιο σύστημα, ιδέα που εξίσου είχε επηρεάσει τον Ανδρέα Παπανδρέου (Παπανδρέου Ν. χ.χ., 217-220). Εκεί μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πήγαζε και η απόδοση στο ΠΑΚ και αργότερα στο ΠΑΣΟΚ του εθνικοαπελευθερωτικού τους χαρακτήρα ως κυρίαρχου στοιχείου του πολιτικού τους αγώνα.

Την περίοδο εκείνη ο Ανδρέας Παπανδρέου συνέγραψε και το έργο του «Η δημοκρατία στο απόσπασμα». Στο βιβλίο αυτό που πρωτοεκδόθηκε το 1972, διαπραγματευόταν την ελληνική πολιτική ιστορία από την επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά έως και την επιβολή της χούντας των συνταγματαρχών. Οι αναφορές που έκανε στο ΕΑΜ και τον Εμφύλιο ήταν αρκετά συχνές. Ο Ανδρέας Παπανδρέου θεωρούσε ότι το ΕΑΜ ήταν ένα πλατύ, αντιστασιακό, λαϊκό κίνημα το οποίο ιδρύθηκε μεν από το ΚΚΕ, δεν έμεινε όμως σε ένα στενό κομματικό πλαίσιο. Αναγνώριζε τις σημαντικές του επιτυχίες στην Κατοχή, ειδικά για την οργάνωση της πολιτικής ζωής στις ελεύθερες περιοχές που όριζε. Αναφερόταν στον αποφασιστικό ρόλο του πατέρα του Γεωργίου Παπανδρέου εκείνη την εποχή. Απέδιδε ευθύνη και στο ΕΑΜ για τον Εμφύλιο ο οποίος αποδεχόταν ότι είχε αρχίσει

με την επίθεση του ΕΑΜ κατά του ΕΔΕΣ το 1943¹², επέρριπτε όμως το μεγαλύτερο μερίδιο ευθύνης στους Άγγλους και ειδικά στον ανταγωνισμό τους με τους Ρώσους για τον έλεγχο των Βαλκανίων στη μεταπολεμική περίοδο. Η υποστήριξη των Άγγλων στους δωσίλογους προκάλεσε και την αντίδραση του ΕΑΜ. Θεωρούσε επίσης λάθος του ΚΚΕ την αποχή από τις εκλογές του 1946 γιατί μεταξύ άλλων έκανε εύκολη την ταυτοποίηση οπότε και τον διωγμό των αριστερών πολιτών μέσω των εκλογικών τους βιβλιαρίων. (Παπανδρέου 2006, 94-142).

¹² Όπως έγραφε χαρακτηριστικά: «Δύο μήνες μετά τη διάσκεψη του Καΐρου ο ΕΛΑΣ επιτέθηκε κατά του ΕΔΕΣ, κι έτσι άρχισε ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα. Αν και αυτή η πρώτη φάση του εμφυλίου πολέμου τερματίστηκε επίσημα, με τη συμφωνία της Πλάκας, στις 15/02/1944[...]. Μια αξιοσημείωτη παρατήρηση για την περιοδολόγηση του Εμφυλίου από δεξιά οπτική που έκανε ο Ανδρέας Παπανδρέου το 1972.

2. 1974-1981. Από τη Μεταπολίτευση ως τις εκλογές του 1981

Το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) ιδρύθηκε από τον Ανδρέα Παπανδρέου στις 3 Σεπτεμβρίου 1974 με την γνωστή ομότιτλη διακήρυξη η οποία φέρει 149 υπογραφές στελεχών του ΠΑΚ, του αντιδικτατορικού αγώνα και της παλαιάς ΕΚ. Το ΠΑΣΟΚ γεννήθηκε στη δίνη της μεταπολίτευσης και της τραγωδίας στην Κύπρο ως μια συνομοσπονδία οργανώσεων (ΠΑΚ, Δημοκρατική Άμυνα, αγωνιστές του αντιδικτατορικού κινήματος, στελέχη της προδικτατορικής Ένωσης Κέντρου). Η παρουσία του ιδρυτή του Ανδρέα Παπανδρέου ήταν ηγεμονική. Αποτελούσε τον συνεκτικό κρίκο ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες, μοναδικό παραγωγό της ιδεολογίας του, αυθεντικό εκφραστή αυτής και ο μύθος που μπορούσε σχεδόν μόνος του να κερδίζει εκλογές (Τζήμος 2016, 162-163).

2.1 Η Διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτέμβρη

Η ιδρυτική διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ περιλαμβάνει τέσσερις μεγάλους στόχους και προτάγματα: Εθνική Ανεξαρτησία, Λαϊκή Κυριαρχία, Κοινωνική Απελευθέρωση, Δημοκρατική Διαδικασία. Ο Λιάκος, χαρακτηρίζει θεαματική τη Διακήρυξη της 3^{ης} του Σεπτέμβρη 1974 και θεωρεί ότι «συνόψιζε όλα όσα αποτελούσαν τον εφιάλτη των στυλοβατών του προδικτατορικού καθεστώτος και τη δικαιολογία τους για την επιβολή δικτατορίας¹³» (Λιάκος 2019, 148-149).

Η διακήρυξη με την οποία ιδρύεται το ΠΑΣΟΚ δεν εμπεριείχε ρητές αναφορές για την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο. Η μόνη αναφορά που έκανε για την περίοδο εκείνη αφορούσε το αίτημα για την «εξασφάλιση της ελεύθερης επιστροφής των πολιτικών προσφύγων στην πατρίδα». Έμμεσες επίσης αναφορές μπορούμε να εντοπίσουμε όταν κατέκρινε την απραξία της κυβέρνησης για «την κάθαρση του κρατικού μηχανισμού και την πλέρια αποκατάσταση των θυμάτων της κατοχής» και όταν ζητούσε την «άμεση ακύρωση όλων των ανελεύθερων και καταπιεστικών έκτακτων μέτρων της χουντικής επταετίας, καθώς και των παρόμοιων νομοθετημάτων των προδικτατορικών κυβερνήσεων»¹⁴.

¹³ Στο ίδιο έργο (σ.409), ονομάζει εκείνη την περίοδο ως «πανηγύρι της δημοκρατίας»

¹⁴ ΠΑΣΟΚ. Η διακήρυξη της 3^{ης} Σεπτεμβρίου», διαθέσιμη στο: <https://pasok.gr/diakhyrxh/> (Ημερομηνία πρόσβασης 19/5/2024)

2.2 Κομματικά κείμενα και δημοσιεύματα

Ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ άρχισε σταδιακά να αναφέρεται στα υπό διαπραγμάτευση θέματα. Στις 28/05/1976 η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* παρουσίασε συνέντευξή του σε Έλληνες και ξένους δημοσιογράφους με τον τίτλο-καταγγελία: «Βαριά η ευθύνη της Κυβέρνησης για την πορεία των εθνικών προβλημάτων και τη δημοκρατία. Χωρίζει τον λαό σε εθνικόφρονες και μή»¹⁵.

Ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο αποτέλεσαν οι αποφάσεις της 2^{ης} Συνόδου της Κεντρικής Επιτροπής (25-26/02/1978), όπου διατυπώθηκε η στρατηγική του Κινήματος που θα το οδηγούσε στην εξουσία. Η στρατηγική αυτή στοιχειοθέτησε την περίφημη Εθνική Λαϊκή Ενότητα (ΕΛΕ), η οποία αναδείχθηκε σε στρατηγική αναφοράς ακόμα και μετά τον εκλογικό θρίαμβο του 1981. Η ΕΛΕ σηματοδότησε το μετασχηματισμό του ΠΑΣΟΚ σε πολυσυλλεκτικό κόμμα και σήμανε την πάση θυσία επίτευξη της απαραίτητης λαϊκής ενότητας για την απομάκρυνση της Δεξιάς από την εξουσία (Σπουρδαλάκης χχ, 268-270). Με το σχήμα της ΕΛΕ επιχειρήθηκε η ανάδειξη της αντιδεξιάς λαϊκής ταυτότητας και η ερμηνεία της ιστορίας μέσα από το συνεκτικό αφήγημα των αγώνων του λαού ως διαδοχικών λαϊκών αγώνων. Η αφετηρία τους τέθηκε στον ριζοσπαστισμό της πρώτης βενιζελικής περιόδου, η συνέχειά τους στην εαμική εμπειρία, στους αγώνες του '50 και '60 (Κυπριακό, 1-1-4, 15% για την παιδεία, Ανένδοτος, Ιουλιανά), την αντιδικτατορική δράση και το τέλος τους στο ριζοσπαστισμό του ΠΑΣΟΚ. Το ερμηνευτικό σχήμα αυτό της συλλογικής μνήμης της ενιαίας και μεγάλης δημοκρατικής/προοδευτικής παράταξης αποτελούσε κοινό μοτίβο των ομιλιών του Ανδρέα Παπανδρέου (Ασημακόπουλος 2008, 43)¹⁶

Το ΠΑΣΟΚ ασχολήθηκε και με το θέμα των πολιτικών προσφύγων. Στην *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* της 30/12/1979 δημοσιεύτηκε άρθρο με τίτλο: «Ασφαλώς κάποιους ξέχασε ο κ. Τσάτσος», όπου με αφορμή το χριστουγεννιάτικο διάγγελμα του Προέδρου της Δημοκρατίας, επισημαινόταν από την εφημερίδα ότι ξέχασε να αναφερθεί στους πολιτικούς πρόσφυγες που η δημοκρατία μας τους απαγορεύει να επιστρέψουν και να προσφέρουν στην πατρίδα τους, «αυτούς που πολέμησαν,[...], για να είμαστε εμείς σήμερα λεύτεροι. Έστω για τα δικά

¹⁵ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 28/05/1976, σ.7. Όταν δεν αναφέρεται το όνομα συντάκτη, όλα τα άρθρα από την *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, είναι ανυπόγραφα.

¹⁶ Λίγο παρακάτω, στο υποκεφάλαιο 2.5 με τίτλο: «Η προεκλογική περίοδος του 1981», γίνεται αναφορά ειδικότερα στην ΕΛΕ

τους ιδανικά, κατά τη γνώμη άλλων». Το θέμα ήταν για την εφημερίδα πολιτικό, κοινωνικό, ανθρωπιστικό και εθνικό. Ενώ όμως προβληματίζε το μέσο Έλληνα, πολίτη και άνθρωπο, οι κρατούντες αρνούνταν τον επαναπατρισμό στους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης και τα παιδιά τους, επικαλούμενοι «εθνικοφροσύνες»¹⁷.

Τον Μάρτιο του 1980 στο μηνιαίο ενημερωτικό δελτίο ΠΑΣΟΚ, ο Ανδρέας Παπανδρέου δήλωσε: «Το ΠΑΣΟΚ ενσάρκωσε για πρώτη φορά μετά το ΕΑΜ τη λαογέννητη λαϊκή πρωτοβουλία[...] μέσα από την εθνική λαϊκή ενότητα, την ταξική συμμαχία των λαϊκών τάξεων και στρωμάτων, μια συμμαχία που με τον ίδιο τρόπο εκφράστηκε και στον αγώνα του ΕΑΜ». Εδώ εμφανώς ο Ανδρέας Παπανδρέου διεκδικούσε και οικειοποιούταν την εαμική γενιά, υπονομεύοντας το μονοπώλιο της κομμουνιστικής Αριστεράς σε μια αναζήτηση και ψήφων αλλά κυρίως και γνήσιας αριστερής ταυτότητας (Λυριντζής χ.χ., 42).

Στην *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* της 09/03/1980, δημοσιεύτηκε στο πρωτοσέλιδό της κείμενο-δήλωση του Ανδρέα Παπανδρέου με τίτλο: «Το ΠΑΣΟΚ μοναδικό φαινόμενο στον σοσιαλιστικό χώρο». Στη σημαντική και ταυτοτική για το Κίνημα δήλωση αυτή, ο ίδιος ο ιδρυτής και Πρόεδρος του κατονόμασε συγκεκριμένα τις τρεις ιστορικές πηγές του ΠΑΣΟΚ. Η εγγύτερη χρονικά ήταν η γενιά του Πολυτεχνείου, η προηγούμενη η προδικτατορική Κεντροαριστερά και Αριστερά όπως εκφράστηκε από τους Λαμπράκηδες και την ΕΔΗΝ και ακόμα πιο πίσω αν και «σ' ένα μέτρο», οι αντιστασιακές δυνάμεις της Κατοχής και το ΕΑΜ με το οποίο το ΠΑΣΟΚ δεν είχε μεγάλες διαφορές¹⁸.

2.3 Ο πολιτικός λόγος του ΠΑΣΟΚ για τη δεκαετία του '40 στις επετείους

Η θεσμοθέτηση και ο εορτασμός των επετείων βοηθάει την πολιτική εξουσία να διαμορφώνει τη συλλογική μνήμη. Η θεσμοθέτηση τους λοιπόν έχει καθαρά πολιτικά κριτήρια ανάλογα με τις ανάγκες της πολιτικής συγκυρίας και υπηρετεί τους ιδεολογικούς στόχους της εξουσίας σε κάθε εποχή. Παρόλο που για τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο η Αντίσταση υπηρέτησε την εθνικά ενοποιητική αφήγηση, στην Ελλάδα δεν μπόρεσε να παίξει αυτό τον ρόλο. Παρόλο που η ελληνική Αντίσταση ήταν μεγαλειώδης και από τις ισχυρότερες της Ευρώπης, επειδή συνδέθηκε με την

¹⁷ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 30/12/1979, σ.1,11

¹⁸ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 09/03/1980, σ.1

Αριστερά, μετά το τέλος του Εμφυλίου απαξιώθηκε και ο ρόλος του αντιστασιακού αποτελούσε αφορμή για διώξεις αντί για τιμή (Πασχαλούδη 2016, 415-417).

Στις επόμενες παραγράφους θα αναφερθούμε σε ορισμένες επετείους που αφορούν γεγονότα που έλαβαν χώρα από το 1941 έως το 1945. Θα εξετάσουμε πώς παρουσιάστηκαν από την επίσημη εφημερίδα του κόμματος, καθώς δεν ευρέθησαν τοποθετήσεις βουλευτών του στο Κοινοβούλιο ή δηλώσεις στελεχών του στην εφημερίδα, τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυση του ΠΑΣΟΚ, οπότε διαμορφώνονταν το πολιτικό του στίγμα και η εκλογική στόχευσή του.

Στις 27/09/1976 συμπληρώθηκαν 35 χρόνια από την ίδρυση του ΕΑΜ. Η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* της 24/09/1976 δημοσίευσε ανακοίνωση του Κινήματος με τίτλο: «Το ΕΑΜ σφυρηλάτησε μαχόμενο τους δημοκρατικούς θεσμούς». Για την εφημερίδα μέσα από το ΕΑΜ και την ΕΠΟΝ βρήκαν έκφραση οι λαϊκές δυνάμεις που αντιστάθηκαν στον κατακτητή, ενώ η ιδρυτική διακήρυξη του ΕΑΜ ήταν ένα κείμενο συγκλονιστικής γνησιότητας και απήχησης που οδήγησε το λαό να συνειδητοποιήσει τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματά του και να καταργήσει έτσι τον προπολεμικό επιφανειακό και πλαστό διαχωρισμό «βενιζελικών-αντιβενιζελικών». Το ΕΑΜ ήταν λοιπόν ο καταλύτης για την πολιτική χειραφέτηση του λαού και τη συνειδητοποίηση της δύναμής του. Το ΠΑΣΟΚ σεβόταν απεριόριστα τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης 1941-1944 και με τη φράση: «Η Αντίσταση συνολικά του 41-44 ενάντια στους ξένους και τους ντόπιους φασίστες με πρωταρχικό εμπνευστή και στυλοβάτη το ΕΑΜ αποτελεί μια εθνική υποθήκη το νήμα που συνδέει την ιστορία του χτες με το σήμερα βρίσκει την Εθνική Αντίσταση μισαλλόδοξα στιγματισμένη και απομονωμένη από την Πολιτεία», αναδείκνυε το ζήτημα της απαξίωσης που επιφύλασσε ακόμα και τότε το επίσημο κράτος απέναντι στην Εθνική Αντίσταση και έθετε το αίτημα της αναγνώρισής της. Σε άλλο σημείο της ανακοίνωσης συνδεόταν η Αντίσταση με τον επίκαιρο αγώνα του λαού για εθνική ανεξαρτησία η οποία κινδύνευε από την νατοϊκή υπόθαλψη του τουρκικού επεκτατισμού. Τέλος, με την πρόταση κοινού εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης, υπονοούσε την προσπάθεια οικειοποίησης και κομματικής εκμετάλλευσής της από το ΚΚΕ, γεγονός που εξηγούταν από την προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ να διαφοροποιηθεί από την οπτική του ΚΚΕ και να εκμεταλλευτεί το ίδιο την αντιστασιακή εποποιΐα.¹⁹

Στην κατεύθυνση αυτή απευθυνόταν και η εξήγηση των λόγων της ήττας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ όπως περιγραφόταν σε άλλο ανυπόγραφο άρθρο της ίδιας ημέρας με τίτλο: «ΕΑΜ-

¹⁹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 24/09/1976, σ.1

Η Εθνική Αντίσταση και ο αντιδικτατορικός αγώνας», όπου αποδίδονταν ευθύνες στην πολιτική καθοδήγηση του ΕΑΜ (δηλαδή στο ΚΚΕ). Ο απλός λαός όμως δεν ευθυνόταν γιατί: «Στο χρέος του ο ελληνικός λαός που το ‘φερε σε ‘πέρας’ με χιλιάδες νεκρούς, ‘δικαιώθηκε’ με μυριάδες κατατρεγμούς». Η στρατηγική του ΠΑΣΟΚ ώστε να διεκδικήσει την εαμική παράδοση, ήταν να καταδείξει τις ευθύνες του ΚΚΕ όταν το ίδιο ήταν απαλλαγμένο από τέτοιου είδους λάθη ως νέο πολιτικό κίνημα. Δεν παρέλειπε βέβαια η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* να αναδείξει το ρόλο της Δεξιάς διαχρονικά. Σε διπλανό άρθρο με τίτλο: «Η Δεξιά και το ΕΑΜ. Η απουσία και οι ενοχές της», αναφερόταν: «Αν η Δεξιά δεν θέλει και σήμερα ακόμα να γίνεται λόγος για το ΕΑΜ, είναι γιατί αισθάνεται πολύ ένοχα μπροστά σε κείνον τον πανεθνικό, τον πανελλήνιο ξεσηκωμό, από τον οποίο απουσίασε και που, το χειρότερο, σε πάρα πολλές περιπτώσεις επρόδωσε». Τον βαρύ αυτό χαρακτηρισμό τον ανέλυε παρακάτω το άρθρο για να καταλήξει ότι η Δεξιά θέλει να ξεχάσουμε την Εθνική Αντίσταση για να ξεχάσουμε και τη στάση της απέναντί της²⁰.

Τον επόμενο χρόνο 1977 και συγκεκριμένα στις 23/02/1977 συμπληρώθηκαν 34 χρόνια από την ίδρυση της ΕΠΟΝ και η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* στο φύλλο της 25/02/1977, εόρταζε την επέτειο με το άρθρο: «34 Χρόνια από την ίδρυσή της. Με την ΕΠΟΝ τα νιάτα της Ελλάδας πολεμούν για λευτεριά και επιβίωση», όπου εξυμνούταν η ιστορία, η δράση και η αγωνιστικότητα της νεολαίας στα χρόνια της Κατοχής, με τον διπλό σκοπό της απελευθέρωσης της χώρας από τον κατακτητή αλλά και του διαρκή αγώνα για μόρφωση και πολιτισμό. Αναφερόταν χαρακτηριστικά στο άρθρο: «3 Φλεβάρη 1943[...]μέρα δόξας για τα ελληνικά νιάτα που μέσα στην αξονική κατοχή,[...]σπάνε τα δεσμά του τρόμου και της καταπίεσης και διοχετεύουν τη δυναμική τους σε μια πλούσια κι ανεπανάληπτη πολιτική, αντιστασιακή και εκπολιτιστική δράση». Η νεολαία βρίσκεται πάντα στην πρωτοπορία και ειδικά εκείνη την εποχή της έντονης πολιτικοποίησης και της πολυδιάσπασης της Αριστεράς, η εξύμνηση της υποδήλωνε την προσπάθεια του ΠΑΣΟΚ για τον προσεταιρισμό της²¹.

Στις 03/03/1978, επιφυλλίδα που υπογράφει η Λένα Δουκίδου με τίτλο: «230.000 άοπλοι εργαζόμενοι ματαιώνουν τα σχέδια του Χίτλερ», αναφερόταν στα γεγονότα της μεγάλης απεργίας και διαδήλωσης στην Αθήνα στις 5/3/1943 για την ακύρωση της πολιτικής επιστράτευσης Ελλήνων εργαζομένων για υποχρεωτική εργασία στα πολεμικά εργοστάσια

²⁰ Στο ίδιο, σ.3

²¹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 25/02/1977, σ.3

των Γερμανών. Η εξιστόρηση των γεγονότων και η στηλίτευση της απουσίας της αναφοράς της επετείου από την κρατική τηλεόραση, έχουν ως σκοπό να υπενθυμίσει η εφημερίδα ότι: «[και αυτοί οι αγωνιστές]... δεν αναγνωρίστηκαν σαν Εθνική Αντίσταση. Αναγνωρίστηκαν και αναγνωρίζονται ακόμα σήμερα σαν Εθνική Αντίσταση οι συνεργάτες του εχθρού αυτοί που πρόδιναν και χτυπούσαν τους αγωνιστές»²².

Στις 11/06/1978 η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* αφιέρωσε άρθρο στη επέτειο των 33 χρόνων (15/6/1945) από το θάνατο του Άρη Βελουχιώτη με τον τίτλο: «Ο τραγικός θάνατος του θρυλικού Άρη». Ο πρωτοκαπετάνιος του ΕΛΑΣ αγιογραφούταν από την εφημερίδα και αποκαλούνταν: «μεγάλος ηγέτης», «υπεράνθρωπο πλάσμα», «ο μπροστάρης που οδηγούσε την πατρίδα στη λευτεριά και την εθνική αξιοπρέπεια». Η δράση του ήταν ηρωική, ήταν αλάνθαστος και ο θάνατός του ουσιαστικά μαρτυρικός καθώς αποδιδόταν στην αποκήρυξη του από το κόμμα του το ΚΚΕ. Πάνω σε αυτή την άποψη η εφημερίδα επισήμανε πάλι τα λάθη της ηγεσίας του κόμματος αυτού, ώστε να υπονοείται υπόρρητα η προβολή και συνέχεια του ΕΑΜ στον νέο πολιτικό κίνημα που αποτελούσε το ΠΑΣΟΚ.²³

Ο Άρης Βελουχιώτης αποτελούσε τον ηρωικό επαναστάτη, την μορφή-έμβλημα των αριστερών που στέκονταν κριτικά απέναντι στο ΚΚΕ και κυρίως στην ηγεσία του για εκείνη την περίοδο. Στις τοπικές οργανώσεις του ΠΑΣΟΚ, στα πρώτα του χρόνια, η φωτογραφία του ήταν σε περίοπτη θέση. Λέγεται μάλιστα ότι ο γραμματέας του κόμματος είχε ζητήσει από τις τοπικές οργανώσεις να κατεβεί η φωτογραφία του Ελευθέριου Βενιζέλου και να ανέβει του Άρη Βελουχιώτη. Ο σκοπός ήταν προφανής: η προσέλκυση αριστερών ψηφοφόρων τους οποίους θα απωθούσε η φωτογραφία του διώκτη του κομμουνισμού Βενιζέλου²⁴.

Βλέπουμε λοιπόν ότι με αφορμή τις επετείους του αντιστασιακού κινήματος επιχειρούνταν σύνδεση με το παρόν των αγώνων του λαού για εθνική ανεξαρτησία στα πλαίσια της ιδιαίτερης βαρύτητας που απέδιδε το ΠΑΣΟΚ στα θέματα εξωτερικής πολιτικής στα πλαίσια της αντιπαράθεσής του με την κυβέρνηση τότε της ΝΔ. Επίσης το

²² *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 03/03/1978, σ.1,15

²³ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 11/06/1978, σ.7,15

²⁴ Ιωάννα Παπαθανασίου, «Η λογική των συγκρούσεων στην ηγεσία του ΚΚΕ, 1945-1948: από την 'καταδίκη' του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση της κληρονομιάς του ΕΛΑΣ», *Τα Ιστορικά* 12, τχ23 (Δεκέμβριος 1995): 419-420. Σημειώνουμε ακόμα ότι η υπό τον Ζαχαριάδη ηγεσία του ΚΚΕ είχε καταγγείλει και αποκηρύξει τον Άρη Βελουχιώτη λόγω της μη συμμόρφωσής του με τη Συμφωνία της Βάρκιζας, με τον Ριζοσπάστη να φτάνει σε σημείο να διακηρύσσει: «ούτε μπουκιά ψωμί, ούτε γουλιά νερό για τον Άρη» Η αποκατάσταση του Άρη Βελουχιώτη από το ΚΚΕ έγινε το 2018 οπότε και επανεπεντάχθηκε στη συλλογική μνήμη του επίσημου κόμματος με τιμές (Αλβανός 2022, 63).

ΠΑΣΟΚ θεωρούσε πάντοτε τον εαυτό του ως φορέα-συνεχιστή του ΕΑΜ στην στέγαση των αγώνων του λαού, ως φορέα που τιμούσε τη μνήμη του θρυλικού καπετάνιου της Αντίστασης Άρη Βελουχιώτη, αλλά και ως φορέα της επαναστατικότητας των νέων. Τέλος στηλιτευόταν η μή αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και η διαστρέβλωση της ιστορίας της.

2.4 Συζητήσεις στη Βουλή επί προτάσεων νόμων και επερωτήσεων (1974-1981)

Στις 20/01/1976 πραγματοποιήθηκε συζήτηση στη Βουλή περί της επερώτησης του βουλευτή της ΕΔΗΚ Χαράλαμπου Πρωτοπαπά προς τον υπουργό Εθνικής Αμύνης Ευάγγελο Αβέρωφ-Τοσίτσα σχετικά με το θέμα των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης. Ο βουλευτής ζήτησε την κατάργηση του χουντικού νόμου 179/1969 και την αναγνώριση του αντιστασιακού αγώνα μέχρι και την αποχώρηση των ξένων κατακτητών από τη χώρα. Εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ ο βουλευτής του Ιωάννης Αλευράς²⁵ συμφώνησε με το αίτημα του βουλευτή της ΕΔΗΚ, ανέφερε ότι με τον νόμο 179/1969 ικανοποιήθηκαν αυτοί που υποστήριζαν τη δικτατορία και αγνοήθηκαν οι πραγματικοί αγωνιστές της αντίστασης και ζήτησε από την κυβέρνηση να αναθεωρήσει τη νομοθεσία ώστε να ικανοποιηθούν οι πραγματικοί αγωνιστές της αντίστασης οι οποίοι είχαν καταντήσει επαίτες όπως οι ήρωες του 1821. Ο υπουργός απέρριψε το αίτημα γιατί θεωρούσε ότι αφορούσε ουσιαστικά την αναγνώριση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, γεγονός το οποίο θεωρούσε ότι θα αναμόχλευε τα πολιτικά πάθη για εκείνη την περίοδο²⁶.

Στις 25/08/1977 συζητήθηκε πρόταση νόμου η οποία κατατέθηκε και υποστηρίχθηκε από σύσσωμη την αντιπολίτευση, πάλι για την κατάργηση του ΝΔ 179/1969 και την

²⁵ Ο Γιάννης Αλευράς γεννήθηκε το 1912. Εκλέχτηκε βουλευτής με την Ένωση Κέντρου το 1963 και το 1964. Στη διάρκεια της δικτατορίας διώχτηκε για τη συμμετοχή του στο ΠΑΚ, ενώ συμμετείχε στην ίδρυση του ΠΑΣΟΚ και πρωτοεκλέχτηκε βουλευτής του το 1974. Υπήρξε κοινοβουλευτικός εκπρόσωπος του ΠΑΣΟΚ από το 1977-1981. Εκλέχτηκε δύο φορές Πρόεδρος της Βουλής (1981 και 1985) ενώ διετέλεσε και προσωρινός Πρόεδρος της Δημοκρατίας μετά την παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή το 1985. Όλα τα βιογραφικά στοιχεία των βουλευτών έχουν αντληθεί από την ιστοσελίδα <https://vouliwatch.gr/> (Ημερομηνία πρόσβασης 14/07/2024).

Σε όλες τις ομιλίες των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ γίνεται μια σύντομη αναφορά στο βιογραφικό τους με έμφαση στο έτος γέννησής τους, την στάση τους στην Κατοχή, τον Εμφύλιο και τη δικτατορία, (αν υπάρχουν στοιχεία) καθώς και την μέχρι τότε πολιτική τους δράση, για να γίνει ορθότερη κρίση του πολιτικού τους λόγου ανάλογα με τα βιώματά τους. Δεν αναφέρονται στοιχεία για την πολιτική τους δράση μετά το 1989 οπότε και σταματά η έρευνά μας. Επίσης σε όλες τις κοινοβουλευτικές συζητήσεις, όπου αναγράφεται ονοματεπώνυμο βουλευτή χωρίς αναφορά από ποιο κόμμα προέρχεται, εννοείται το ΠΑΣΟΚ.

²⁶ Περίοδος Α', Σύνοδος Β', Συνεδρίαση ΝΗ', 20/01/1976, σ. 2028-2030

αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Ο Εισηγητής της Πλειοψηφίας Γεώργιος Παπακωνσταντίνου (ΝΔ) απέρριψε εξ' αρχής την πρόταση την οποία και χαρακτήρισε ως «εθνικώς επιζήμια». Η κυβέρνηση συνέχιζε να εφαρμόζει τη λήθη του αριστερού παρελθόντος και να θεωρεί το θέμα της αναγνώρισης των αντιστασιακών οργανώσεων ως λήξαν από την υιοθέτηση του Ζ' Ψηφίσματος της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής το 1946. Αν γινόταν δεκτή η πρόταση νόμου της αντιπολίτευσης θα δημιουργούσε: «[...]έξαπν των παθών και των ιδεολογικών πεποιθήσεων του Ελληνικού Λαού και[...] ένα κοινωνικό πρόβλημα»²⁷. Εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ ο Ιωάννης Χαραλαμπίδης²⁸ ανέπτυξε τα επιχειρήματά του σε κοινές κατευθύνσεις με τους υπόλοιπους ομιλητές των κομμάτων της αντιπολίτευσης οι οποίες ήταν η αποσύνδεση της Εθνικής Αντίστασης από τον Εμφύλιο και ο ομόθυμος χαρακτήρας της. Ο βουλευτής αναφέρθηκε και στο γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν η μοναδική χώρα της Ευρώπης που δεν είχε αναγνωρίσει ακόμα την αντίσταση κατά του φασισμού και του ναζισμού. Αντιστρέφοντας το επιχείρημα της ΝΔ υποστήριξε ότι η αναμόχλευση των παθών οφειλόταν στην διαιώνιση της ιστορικής εκκρεμότητας και πως θα έπρεπε να βρεθεί το πολιτικό θάρρος για την επίλυση της, ώστε να κλείσει το εσωτερικό μέτωπο και να σφυρηλατηθεί η εθνική ενότητα και ομοψυχία σε μια περίοδο αρκετά δύσκολη για τα εθνικά θέματα της χώρας. Για το Ζ' Ψήφισμα είπε ότι ενώ αναγνώριζε αρχικά την Εθνική Αντίσταση χωρίς περιορισμούς, η υιοθέτηση του ΑΝ 971/1949 ο οποίος είχε επηρεαστεί από τα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου, περιόρισε σημαντικά την αναγνώριση των αντιστασιακών οργανώσεων. Ο βουλευτής διαχώρισε ακόμα πλήρως την Εθνική Αντίσταση από τον Εμφύλιο Πόλεμο θέτοντας ως χρονικό όριο αυτής το χρονικό σημείο στο οποίο αποχώρησε από τη χώρα μας ο τελευταίος Γερμανός στρατιώτης. Για την κατάργησή του ΝΔ 179/1969, ανέφερε ότι είναι απαράδεκτο να διατηρείται ακόμα σε ισχύ νόμος της χούντας με τον οποίο αναγνωρίστηκαν ως αντιστασιακοί οι συνεργάτες των κατακτητών, γεγονός που χαρακτήρισε ως ύβρη προς τον Ελληνικό Λαό.²⁹ Η ΕΞΟΡΜΗΣΗ έκανε αναφορά στο θέμα της απόρριψης του προτεινόμενου νόμου με σκωπτικό τρόπο στην

²⁷ Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', Τμήμα Θέρους, Συνεδρίαση ΛΑ', 25/08/1977, σ. 1179

²⁸ Γεννήθηκε το 1919. Αποφοίτησε από τη Στρατιωτική Σχολή Ευέλπιδων το 1939 και πολέμησε στο Αλβανικό Μέτωπο το 1940-1941. Κατά την Κατοχή διέφυγε στη Μέση Ανατολή όπου υπηρέτησε στις μάχες μονάδες του Ελληνικού Στρατού. Εκλέχτηκε βουλευτής με την Ένωση Κέντρου το 1963 και 1964. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας φυλακίστηκε, εξορίστηκε και βασανίστηκε ενώ ανέλαβε και την ηγεσία του ΠΑΚ στην Ελλάδα. Ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ πρωτοεκλέχτηκε βουλευτής του το 1974 και επανεκλεγόταν συνέχεια, ενώ διατέλεσε και υπουργός Εξωτερικών κατά την περίοδο 1981-1985

²⁹ Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', Τμήμα Θέρους, Συνεδρίαση ΛΑ', 25/08/1977, σ. 1179-1180

στήλη του Ανδρέα Χριστοδουλίδη με τίτλο: «η βδομάδα που πέρασε», αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Δεν αναγνωρίζεται η εθνική αντίσταση του λαού μας ύστερα από απόφαση της πλειοψηφίας της Βουλής!», ενώ θύμιζε ότι το ΠΑΣΟΚ είχε τοποθετηθεί υπέρ της αναγνώρισης της αντίστασης με την ιδρυτική του διακήρυξη.³⁰

Ακόμα και σε συζήτηση επί προτάσεων νόμων που δεν είχαν θέμα άμεσα σχετικό με την δεκαετία του '40, η συζήτηση υπεισερχόταν πολλές φορές και σε εκείνη την περίοδο. Έτσι, σε συζήτηση στις 31/08/1978 επί της πρότασης νόμου των κομμάτων της αντιπολίτευσης «περί αναγνώρισης της Αντιστασιακής δράσεως κατά της δικτατορίας ως υπηρεσίας υπέρ του Δημοκρατικού Καθεστώτος», ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ Ηλίας Χατζοπλάκης³¹, εξήγησε την άρνηση της κυβέρνησης στην αποδοχή της συγκεκριμένης πρότασης νόμου, ως μια διαχρονική αντιδημοκρατική οπτική της δεξιάς παράταξης στην Ελλάδα. Ο βουλευτής εξήρε την εποποιΐα της εθνικής αντίστασης και συνόψισε τα μετέπειτα γεγονότα με τη φράση: «Το μεταπολεμικό Κράτος, θεμελιώθηκε στον τάφο της εθνικής αντίστασης και στα σπέρματα της εθνικής μειοδοσίας», ενώ στη συνέχεια ταύτισε τις δυνάμεις που δεν αναγνώριζαν την αντίσταση κατά της δικτατορίας με τις δυνάμεις εκείνες που δεν αναγνώριζαν και την Εθνική Αντίσταση κατά των κατακτητών.³² Ο Ευστάθιος Αλεξανδρής³³, αφού ύμνησε την αντιστασιακή δράση του ΕΑΜ, κατηγόρησε την κυβέρνηση ότι μετά από τόσες δεκαετίες δεν είχε αναγνωρίσει τους ήρωές του, ενώ δεν τους επέτρεπε καν να γυρίσουν στον τόπο τους για να αφήσουν την τελευταία τους πνοή και να αποθέσουν τα οστά τους.³⁴ Ο Γιώργος Μωραΐτης³⁵ ανέφερε χαρακτηριστικά: «Θα έρθει -και σύντομα- η ώρα, που η αντίσταση του 40-44 και η αντίσταση κατά της δικτατορίας 67-74, θα αναγνωρισθούν όπως τους πρέπει. Ας αναλογισθεί μόνο η Κυβέρνηση, πως, όπως και για το παρελθόν έτσι και γι' αυτό το θέμα, απέναντι στην ιστορική κρίση θα είναι και θα παραμένει υπόδικη».³⁶ Τις διαχρονικές ευθύνες της Δεξιάς

³⁰ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 02/09/1977, σ.2

³¹ Γεννήθηκε στο 1936. Πολιτεύτηκε για πρώτη φορά το 1974 και εκλέχτηκε βουλευτής το 1977 και το 1981 ενώ το 1989 αποχώρησε από το ΠΑΣΟΚ.

³² Περίοδος Β', Σύνοδος Α', Τμήμα Θέρους, Συνεδρίαση ΑΒ', 31/08/1978, σ. 980-982

³³ Γεννήθηκε το 1921. Στη διάρκεια της Κατοχής ήταν μέλος του ΕΑΜ και για το λόγο αυτό υπέστη διώξεις και εκτοπισμό στη Μακρόνησο. Εκλέχτηκε βουλευτής το 1977, 1981 και 1985 ενώ διετέλεσε υπουργός Δικαιοσύνης (1981-82) και Εμπορικής Ναυτιλίας (1985-87).

³⁴ Περίοδος Β', Σύνοδος Α', Τμήμα Θέρους, Συνεδρίαση ΑΒ', 31/08/1978, σ. 990-991

³⁵ Γεννήθηκε το 1942. Αποτέλεσε μέλος της Νεολαίας της Ενώσεως Κέντρου και επικεφαλής της στη Νομική Αθηνών, καθώς και πρόεδρος της ΕΦΕΕ. Για τη δημοκρατική του δράση διώχθηκε από τη Χούντα. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ και από το 1977 εκλεγόταν συνεχώς βουλευτής του ενώ χρημάτισε και υπουργός.

³⁶ Περίοδος Β', Σύνοδος Α', Τμήμα Θέρους, Συνεδρίαση ΑΒ', 31/08/1978, σ. 992

οι οποίες οδήγησαν και στη δικτατορία ανέδειξε και ο Εμμανουήλ Χατζηνάκης³⁷, ο οποίος την κατηγόρησε και ότι: «[...] ξεχνά ή θέλει να ξεχνά όλα όσα τελικά δεν είναι πολιτικό ή ταξικό της συμφέρον να θυμάται». ³⁸ Η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* αναφέρθηκε στο θέμα με σχόλιο στη στήλη «Πολιτικά Θέματα», όπου προβαλλόταν η φράση του Υπουργού Προεδρίας Κωνσταντίνου Στεφανόπουλου ότι: «Ηθελημένως δεν υπήρξε τελεία εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού από τους χουντικούς» για να επισημάνει ότι ήταν ένα ηθικό παραπάτημα της κυβέρνησης. Στην ίδια στήλη κατηγορούσε την κυβέρνηση ότι υπέσκαπτε την ενότητα στρατού και λαού με τα κηρύγματα μίσους που έκανε ο υπουργός Εθνικής Άμυνας Ευάγγελος Αβέρωφ στη γιορτή των ενόπλων δυνάμεων, ξαναφέροντας στην επιφάνεια τις μνήμες του Εμφυλίου Πολέμου.³⁹

Στις 21/12/1979 συζητήθηκε επερώτηση βουλευτών του ΠΑΣΟΚ για την συνταξιοδοτική αποκατάσταση υπαλλήλων που απολύθηκαν από την εργασία τους λόγω συμμετοχής τους στην αντίσταση. Για τον Ιωάννη Παπασπύρου⁴⁰, η κυβέρνηση δεν αποκαθιστούσε τους απολυθέντες υπαλλήλους γιατί το θέμα αυτό συνδεόταν με το πρόβλημα της άρνησής της στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και με τη σκοπιμότητά της για συνέχιση της μισαλλόδοξης στάσης της. Το ΠΑΣΟΚ όμως δήλωσε θα επανέφερε συνεχώς το θέμα και όταν θα ερχόταν στην εξουσία θα έκανε το χρέος του απέναντι στους ανθρώπους αυτούς, οι οποίοι δεν έφταιγαν για τον Δεκέμβρη και για τον μετέπειτα Εμφύλιο. Την ευθύνη για την διολίσθηση στον Εμφύλιο απέδωσε σε ένα μέρος της ηγεσίας του ΚΚΕ αλλά και των άλλων αστικών κομμάτων: «Να το παραδεχτούμε ότι φταίμε όλοι»⁴¹. Ο Ιωάννης Αλευράς, στη δικαιολογία της κυβέρνησης ότι τα οικονομικά του κράτους δεν επέτρεπαν την υιοθέτηση του αιτήματος των βουλευτών, απάντησε ότι χρήματα είχαν βρεθεί για τη συνταξιοδότηση των δωσίλογων συνεργατών των δυνάμεων Κατοχής και το αιτιολόγησε λέγοντας ότι οι κυβερνήσεις της Δεξιάς για τόσες δεκαετίες μόνο σε αυτούς κατεύθυναν τη στοργή και τη γενναιοδωρία τους⁴².

³⁷ Γεννήθηκε το 1941. Εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ από το 1977 ως το 1989

³⁸ Περίοδος Β', Σύνοδος Α', Τμήμα Θέρον, Συνεδρίαση ΑΒ', 31/08/1978, σ. 992-993

³⁹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 03/09/1978, σ.4

⁴⁰ Γεννήθηκε το 1922. Στη διάρκεια της κατοχής ανέλαβε Πρόεδρος της «Πανσπουδαστικής Αθηνών» και για τη δράση του εκείνη διώχτηκε. Το 1964 εκλέχτηκε πρώτη φορά βουλευτής με την Ένωση Κέντρου. Κατά τη διάρκεια της Δικτατορίας συνελήφθη και εκτοπίστηκε. Οργανώθηκε στο ΠΑΚ στη Ελλάδα και μετά τη μεταπολίτευση υπήρξε από τα ιδρυτικά μέλη του ΠΑΣΟΚ. Τα έτη 1974, 1977 και 1981 εκλέχτηκε βουλευτής ενώ τα έτη 1982-1986 διετέλεσε Δήμαρχος Πειραιά.

⁴¹ Περίοδος Β', Σύνοδος Γ', Τμήμα Α', Συνεδρίαση ΜΕ', 21/12/1979, σ. 1545-1546, 1550

⁴² Στο ίδιο, σ. 1547-1548

Στις 26/06/1981, σε επερώτηση βουλευτών του ΚΚΕ για την αναγνώριση της εαμικής Εθνικής Αντίστασης, ο βουλευτής του ΠΑΣΟΚ, Αλέξανδρος Λιαροκάπης⁴³, συνηγόρησε με το αίτημα και αναφέρθηκε στη νόμιμη, ενιαία και τιμημένη αντίσταση του ελληνικού λαού. Ονομάτισε συγκεκριμένα οργανώσεις (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, ΠΕΑΝ κ.ά., ενώ απέδωσε τις μετέπειτα εμφύλιες συρράξεις, όπου υπέπεσαν σε σφάλματα όλες οι πλευρές, στη διχόνοια που ενέσπειρε ο ξένος παράγοντας. Ακόμα ζήτησε πέραν της αναγνώρισης, την υλική αποκατάσταση, τη συνταξιοδότηση και την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων⁴⁴. Ο Ιωάννης Αλευράς, κατηγόρησε τη ΝΔ ότι συκοφαντούσε και χαρακτήριζε προδοτικό το ΕΑΜ στις τάξεις του οποίου δεν υπήρξε ούτε ένας προδότης-συνεργάτης των Γερμανών και το οποίο ήταν υπεύθυνο για το μεγαλύτερο μέρος της Αντίστασης. Ανέφερε δε στην ομιλία του, ότι είχε ειδική εντολή από τον Ανδρέα Παπανδρέου να δηλώσει ότι η αναγνώριση της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης αποτελούσε πρώτιστο εθνικό και πολιτικό καθήκον για το ΠΑΣΟΚ, το οποίο όταν θα έπαιρνε την εξουσία, θα λάμβανε την ιστορική πρωτοβουλία και τιμή, ώστε ένα από τα πρώτα του νομοσχέδια να αφορά αυτή την αναγνώριση⁴⁵.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι από την πρώτη του κοινοβουλευτική του θητεία το ΠΑΣΟΚ είτε από μόνο του, είτε σε σύμπλευση με τα άλλα κόμματα της αντιπολίτευσης έθεσε το θέμα της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης. Οι βασικοί άξονες τους οποίους επαναλάμβανε σχεδόν σε κάθε νέα αναφορά επι των θεμάτων αυτών ήταν η αποσύνδεση της Εθνικής Αντίστασης από τον Εμφύλιο θέτοντας ως χρονικό όριο αυτής το χρονικό σημείο στο οποίο αποχώρησε από τη χώρα μας ο τελευταίος Γερμανός στρατιώτης, ο ομόθυμος και ενωτικός χαρακτήρας της και η εξύμνησή της. Επίσης κατηγορούσε τη ΝΔ ως υπεύθυνη για την εκκρεμότητα της αναγνώρισης, ενώ ειδικά μετά τις εκλογές του 1977, οπότε και το ΠΑΣΟΚ αναδείχθηκε στη θέση της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης άρχισε να επαναλαμβάνεται η υπόσχεσή του για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων όταν θα ερχόταν στην εξουσία.

⁴³ Γεννήθηκε το 1928. Για πρώτη φορά πολιτεύτηκε το 1961 με την Ένωση Κέντρου. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ από την ίδρυσή του το 1975 και εκλέχτηκε βουλευτής του το 1977 και το 1985.

⁴⁴ Περίοδος Β', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΠΝΘ', 26/06/1981, σ. 7455-7456

⁴⁵ Στο ίδιο, σ. 7464-7465

2.5 Η προεκλογική περίοδος του 1981

Στις 05/09/1981 η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* στο δημοσίευμα με τίτλο: «Αλλαγή εδώ και τώρα. Ανδρέας: Η 18^η Οκτώβρη το συναπάντημα Έθνους και λαού με την Ιστορία», παρουσίασε την ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στα στελέχη του ΠΑΣΟΚ με την οποία ουσιαστικά ξεκίνησε η προεκλογική εκστρατεία για τις εκλογές της 18/10/1981. Στην αποστροφή του λόγου του: «Η γενιά της Εθνικής Αντίστασης-την Εθνική Αντίσταση που το ΠΑΣΟΚ θα αναγνωρίσει επίσημα-είναι ύστερα η γενιά των δύο ανένδοτων δημοκρατικών αγώνων και είναι τέλος η γενιά της Αντίστασης στην 7χρονη ξενοκίνητη δικτατορία», συνοψιζόταν και επαναλαμβανόταν το σχήμα των τριών γενεών που συμπορεύτηκαν αλλά και ενοποιήθηκαν από το ΠΑΣΟΚ, ενώ δηλωνόταν ρητά η υπόσχεση του Κινήματος για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Για τον Ανδρέα Παπανδρέου το ΠΑΣΟΚ ήταν το «Κίνημα που έδωσε ξανά τη χαμένη ιστορική ταυτότητα στις δημοκρατικές και προοδευτικές δυνάμεις του τόπου». Κατηγόρησε τη Δεξιά ότι εμπρός στην προοπτική απώλειας της εξουσίας κατέφευγε στην κινδυνολογία, την μισαλλοδοξία και την διαίρεση των Ελλήνων σε μιάσματα και μή, όπως έκανε στον Εμφύλιο Πόλεμο. Το ΠΑΣΟΚ όμως έλεγε όχι στο μήνυμα της μισαλλοδοξίας, όχι στη διάσπαση και το διχασμό, αλλά: «Ναι, στο μήνυμα ενότητας και συμφιλίωσης του Λαού μας»⁴⁶

Στα επόμενα φύλλα της εφημερίδας γίνονταν εκτενείς αναφορές στις προεκλογικές συγκεντρώσεις και ομιλίες του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας. Σε όλες σχεδόν τις ομιλίες αυτές συναντούμε το θέμα της προσφοράς και της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης.

Στις 13/09/1981 η εφημερίδα παρουσίασε την ομιλία στη Χαλκίδα, όπου ο Ανδρέας Παπανδρέου τόνισε: «Με το ΠΑΣΟΚ στην Κυβέρνηση δεν θα χωρίζονται πια οι πολίτες σε εθνικόφρονες και μή εθνικόφρονες, θα καταργηθούν οι γιορτές του μίσους και θα τιμηθεί, επι τέλους η Εθνική Αντίσταση»⁴⁷. Στις 19/9/1981 στην Έδεσσα ανέφερε: «Το ΠΑΣΟΚ εκφράζει τη γενιά της Εθνικής Αντίστασης, των δύο ανένδοτων και του Πολυτεχνείου» και σε άλλη αποστροφή του λόγου του: «Θα αναγνωρίσουμε την Εθνική Αντίσταση και θα επιστρέψουν οι πρόσφυγες με γενικό νόμο και όχι 'κατά περίπτωση'». ⁴⁸ Στις 26/09/1981

⁴⁶ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 05/09/1981, σ.8

⁴⁷ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 13/09/1981, σ.5

⁴⁸ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 19/09/1981, σ.3. Η υπόσχεση για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων επαναλαμβάνεται από τον Ανδρέα Παπανδρέου σε όλες σχεδόν τις προεκλογικές ομιλίες του: στη Κοζάνη και στο Βόλο (*ΕΞΟΡΜΗΣΗ* 26/09/1981 σ.2), στον Πύργο (*ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 10/10/1981, σ.5) και στην Αθήνα (*ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 17/10/1981 σ.3).

στην Κοζάνη: «Χαρακτήρισε σαν ‘μαύρη κηλίδα της Ευρώπης’ το ότι η Ελλάδα είναι η μόνη χώρα που δεν αναγνώρισε την Εθνική Αντίσταση»⁴⁹. Στο φύλλο της ίδιας ημέρας παρουσιάστηκε και η ομιλία στο Βόλο όπου σημειωνόταν: «Υπογράμμισε εξάλλου, πως το ΠΑΣΟΚ θα καταργήσει τους φακέλους, και θα καταστραφούν οι υπάρχοντες»⁵⁰. Στο φύλλο της 10/10/1981 παρουσιάστηκε η ομιλία στον Πύργο Ηλείας, όπου ενδιαφέρουσα λεπτομέρεια που έδειχνε τις προσδοκίες του Ανδρέα Παπανδρέου για το αποτέλεσμα των επερχόμενων εκλογών, το πνεύμα της εποχής αλλά και την τομή που συνιστούσε το 1981 για την εποχή της Μεταπολίτευσης, ήταν η αποστροφή του λόγου του, όπου ανέφερε: «[...] η νίκη του ΠΑΣΟΚ στις προσεχείς εκλογές μόνο με την επανάσταση του 1909 θα μπορεί να παραβληθεί»⁵¹.

Στην τελευταία του προεκλογική ομιλία στην Αθήνα, ο Ανδρέας Παπανδρέου δήλωσε ότι: «[...] θα μείνουμε στις επάλξεις, ως ότου πραγματοποιηθεί η μεγάλη αλλαγή που τόσες γενιές προσδοκούν για δεκαετίες», ενώ τόνισε την κρισιμότητα των προσεχών εκλογών παραλληλίζοντας τις με το 1821 λέγοντας: «[...] θα αντιπαταχθεί η Αλλαγή με τη συντήρηση κι ότι έφτασε πια η ώρα της Απελευθέρωσης του λαού μας που πασχίζει γι’ αυτό από το 1821».⁵²

Στο τελευταίο προεκλογικό φύλλο της στις 17/10/1981, σε πρωτοσέλιδο άρθρο της με τίτλο: «Ήρθε η ώρα», λιτό και συμπεριληπτικό, η εφημερίδα ως επίσημο κομματικό όργανο του κόμματος, συνόψιζε ουσιαστικά τον προεκλογικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, ειδικά την αντιδεξιά ρητορική του και το σχήμα της συνέχειας των αγώνων του δημοκρατικού ελληνικού λαού, με περίοπτη θέση για τους αγώνες της Εθνικής Αντίστασης με φράσεις όπως: «[...] ανοίγουν επι τέλους οι κάλπες για να δεχτούν τους καημούς και τα οράματα ολόκληρων γενεών του δημοκρατικού Ελληνικού Λαού, που η μακροχρόνια κυριαρχία της Δεξιάς άφησε ανεκπλήρωτα» και: «Ήρθε η ώρα να δικαιωθούν οι αγώνες και οι θυσίες της γενιάς της μεγάλης Εθνικής Αντίστασης, της γενιάς των Ανενδότων, της γενιάς της αντιδικτατορικής πάλης, του Πολυτεχνείου και όλης της καθημερινής σκληρής αναμέτρησης, για μια Πατρίδα ελεύθερη από ξένους επικυρίαρχους, για μια Πατρίδα περήφανη και κοινωνικά δίκαιη»⁵³.

⁴⁹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 26/09/1981, σ.2

⁵⁰ *Στο ίδιο*, σ.3

⁵¹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 10/10/1981, σ.5

⁵² *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 17/10/1981, σ.3

⁵³ *Στο ίδιο*, σ.1

Όπως αναφέραμε παραπάνω, σε όλες τις προεκλογικές του ομιλίες ο Ανδρέας Παπανδρέου αναφερόταν στην Εθνική Αντίσταση και στον Εμφύλιο Πόλεμο (για τον δεύτερο κυρίως μέσα από τις αναφορές του στο θέμα της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων) με μια διττή στόχευση. Πρώτη στόχευση να επισημάνει την διαχρονική συνέχεια της Δεξιάς η οποία ταυτιζόταν τότε με το κόμμα της ΝΔ και να τονίσει το δίπολο Δεξιάς-Αντιδεξιάς, στον δεύτερο πόλο του οποίου έθετε το ΠΑΣΟΚ. Δεύτερη στόχευση ήταν η γενιά της Εθνικής Αντίστασης την οποία επιχειρούσε να ενσωματώσει εκλογικά με το επιχείρημα της συνέχειας των αγώνων και των οραμάτων της που αποτελούσε το ίδιο, αλλά και με το ελκυστικό επιχείρημα της αναγνώρισης του αγώνα της από το επίσημο κράτος, όταν θα έπαιρνε την εξουσία. Οι ομιλίες αυτές προσπαθούσαν να ενώσουν και όχι να διαιρέσουν το λαό με την έκφραση ενός μηνύματος συμφιλίωσης και λήθης που στόχευε σε ευρέα ακροατήρια του πολιτικού φάσματος της εποχής.

Σημειώνουμε ακόμα ότι λίγο πριν την έναρξη της προεκλογικής περιόδου για τις εκλογές του 1981, στην όγδοη σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής τον Ιούνιο το ίδιου έτους, το ΠΑΣΟΚ είχε δημοσιεύσει το σχέδιο της κυβερνητικής πολιτικής που θα ακολουθούσε, με την ονομασία «ΔΙΑΚΥΡΗΞΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ-Συμβόλαιο με το Λαό», στο οποίο και εξειδικεύονταν οι δεσμεύσεις του ΠΑΣΟΚ σε πληθώρα τομέων της πολιτικής. Εκτός των άλλων γινόταν αναφορά σε συγκεκριμένες δεσμεύσεις που αφορούσαν τα υπό διαπραγμάτευση θέματα αυτής της εργασίας.

Στο πρώτο εδάφιο του τονιζόταν ότι το ΠΑΣΟΚ ερχόταν ως εκπλήρωση των προσδοκιών τόσων γενιών αγωνιστών: «ο Λαός είναι αποφασισμένος να πάρει ο ίδιος την Εξουσία στα χέρια του και να οδηγήσει τη χώρα προς ένα μέλλον που να ανταποκρίνεται στο όραμα τόσων και τόσων γενιών» και «Έτσι συνεχίζεται η συσπείρωση στο ΠΑΣΟΚ αγωνιστών από την Εθνική Αντίσταση, τους Ανένδοτους και τη γενιά του Πολυτεχνείου». Στη δέσμευση με αριθμό 38 μεταξύ άλλων γινόταν αναφορά σε πάγια αιτήματα της Αριστεράς όπως: «[...]η κατάργηση του φακελώματος, η ισοπολιτεία και η ισονομία[...], η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και του δικαιώματος επιστροφής των πολιτικών προσφύγων». Επειδή μάλιστα για τα ζητήματα αυτά δεν απαιτούνταν χρόνος ή δαπάνες η υλοποίησή τους θα γινόταν άμεσα⁵⁴.

⁵⁴ DOCUMENTO, Ειδική έκδοση: Ο λαός δεν ξεχνά...40 χρόνια από τον εκλογικό θρίαμβο του ΠΑΣΟΚ της Αλλαγής, «ΔΙΑΚΥΡΗΞΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ-Συμβόλαιο με το Λαό», 18/10/2021, 84-95

Τα θέματα της εθνικής συμφιλίωσης, όπως χαρακτήριζε το ΠΑΣΟΚ την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, της κατάργησης των εορτών μίσους και των φακέλλων αλλά και η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, είδαμε ότι επαναλαμβάνονταν σε όλη την προεκλογική περίοδο πριν τις εκλογές του 1981, τόσο στις ομιλίες του Προέδρου του όσο και στην αρθρογραφία της επίσημης κομματικής εφημερίδας του ΠΑΣΟΚ. Εξαγγέλθηκαν ακόμα και με τον πιο επίσημο τρόπο στις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης, η οποία έλαβε την απαιτούμενη ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή για να τις εφαρμόσει όπως θα δούμε και στο επόμενο κεφάλαιο, όπου και θα εξετάσουμε κατά πόσο υλοποίησε αυτές τις εξαγγελίες.

3. 1981-1989. Το ΠΑΣΟΚ στην εξουσία

Οι εκλογές της 18 Οκτωβρίου του 1981 θεωρούνται τομή στη σύγχρονη ελληνική πολιτική ιστορία για δύο κυρίως λόγους: Πρώτον γιατί με την ήττα της Δεξιάς έγινε μια αλλαγή στο πολιτικό σκηνικό, η οποία θα είχε γίνει νωρίτερα στις εκλογές του 1967 αν δεν τις απέτρεπε η δικτατορία. Δεύτερον γιατί τη θέση της Δεξιάς δεν πήρε ένα κεντρώο κόμμα, αλλά ένα Κίνημα με τον επιθετικό χαρακτηρισμό μάλιστα σοσιαλιστικό. Η κυβερνητική αυτή αλλαγή αποτελεί ίσως και το σημαντικότερο πολιτικό γεγονός της μεταπολιτευτικής περιόδου. Η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία δεν υπήρξε ένα συγκυριακό φαινόμενο αλλά συμπύκνωσε τις διεργασίες ολόκληρης της μεταπολεμικής πολιτικής ιστορίας καθώς για πρώτη φορά μετεμφυλιακά διακόπηκε η σχεδόν αδιάλειπτη διακυβέρνηση της χώρας από τις συντηρητικές δυνάμεις. Το ΠΑΣΟΚ οδηγήθηκε στην εξουσία γιατί κατάφερε να συγκεντρώσει αφενός μια μεγάλη μερίδα των ψηφοφόρων του Κέντρου και αφετέρου μία μεγάλη μερίδα των ψηφοφόρων της εαμογενούς Αριστεράς. Η απουσία μιας αυστηρά κοινωνικά διαμορφωμένης ψήφου παρόλο που μέχρι τότε η ΝΔ υπερείχε στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και το ΠΑΣΟΚ στα κατώτερα, το οδήγησε να επωφεληθεί από την πολιτική-ιδεολογική τοποθέτηση των ψηφοφόρων με βάση την αντίθεση Δεξιά-Αριστερά (Κωστής 2018, 810). Η δεκαετία του '80 και ειδικά τα χρόνια της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ στην κυβέρνηση (1981) έχει καταγραφεί στη συνείδηση της ελληνικής κοινής γνώμης, ως η κατ' εξοχήν περίοδος των μεγάλων αλλαγών για τη χώρα. Αυτό οφείλεται στις σημαντικές μεταρρυθμίσεις και ριζοσπαστικές πολιτικές που εφαρμόστηκαν εκείνη την περίοδο, στην οικονομική πολιτική, στην παιδεία, στο οικογενειακό δίκαιο, στην υγεία και πρόνοια, στα δικαιώματα και στην ολοκλήρωση του κράτους Δικαίου, στην τοπική αυτοδιοίκηση, αλλά και στην κατεύθυνση της εθνικής συμφιλίωσης και της κατάργησης του αστυνομικού κράτους (φόβου του χωροφύλακα)⁵⁵.

⁵⁵ Για αναλυτική περιγραφή των πολιτικών του ΠΑΣΟΚ κατά την πρώτη κυβερνητική περίοδο, προτείνουμε τις αναλύσεις των: Βούλγαρης, Γ. (2002). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία Σηματοδωμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο (43-249) και Λιάκος, Α. (2019), *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*. Αθήνα: Πόλις (425-467)

3.1 Οι πρώτες πράξεις της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ

Στο πρώτο φύλλο της *ΕΞΟΡΜΗΣΗΣ* μετά την μεγάλη εκλογική νίκη του ΠΑΣΟΚ, το κλίμα ήταν πανηγυρικό. Στην τελευταία σελίδα που περιλάμβανε τον πολιτικό σχολιασμό της εφημερίδας με τον τίτλο «Πολιτικά Θέματα», εκτός από σύντομη ανάλυση των αιτιών της νίκης και νέων ηθών που άρχιζαν να επιβάλλονται στην ελληνική πολιτική σκηνή, το μόνο εξειδικευμένο θέμα στο οποίο υπήρχε σαφή αναφορά ότι θα είναι ένα από τα πρώτα νομοθετήματα της νέας κυβέρνησης ήταν η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Το θέμα παρουσιάστηκε μέσω των δηλώσεων του πρωθυπουργού ο οποίος είχε πει: «η Κυβέρνηση επεξεργάζεται το απαραίτητο σχέδιο νόμου για την υλοποίηση της προγραμματικής της θέσης για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης», ενώ πρόσθεσε και ότι: «Η Εθνική Αντίσταση δεν ανήκει σε κόμματα. Ανήκει σ' ολόκληρο τον Ελληνικό Λαό». Γινόταν ακόμα αναφορά και στην εγκύκλιο του υπουργού Εσωτερικών Γεωργίου Γεννηματά με την οποία καλούσε τους εκλεγμένους Δημάρχους και Κοινοτάρχες να καταθέσουν στεφάνι για την Εθνική Αντίσταση κατά τον προσεχή εορτασμό της 28^{ης} Οκτωβρίου 1981. Η εφημερίδα έβρισκε ότι: «Αυτή η ενέργεια, ακόμα και σαν πρώτη συμβολική πράξη, πρέπει να καταγραφεί σαν ιστορική απόφαση, γιατί διαφοροποιεί άμεσα τη νέα Κυβέρνηση από τη μέχρι χθες εμπειρία μας». Η εφημερίδα προχωρούσε και στην κριτική αυτών που προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν ένα μεγάλο γεγονός όπως η Εθνική Αντίσταση για στενό κομματικό τους συμφέρον, υπονοώντας την μονοπώληση που επιχειρούσε μέχρι τότε το ΚΚΕ στους ανάλογους εορτασμούς μέσω την αντιστασιακών οργανώσεων που ήλεγχε⁵⁶.

Όπως ήταν αναμενόμενο η εφημερίδα ασχολήθηκε στο επόμενο φύλλο της με τους εορτασμούς για την εθνική επέτειο. Σε άρθρο με τον τίτλο: «Τιμήθηκε η Εθνική Αντίσταση» ανέφερε ότι με ομοψυχία και αδελφосύνη για πρώτη φορά γιορτάστηκε επιβλητικά το 'ΟΧΙ' του λαού, σύμφωνα με την εγκύκλιο του Υπουργείου Εσωτερικών που είχε αναφέρει στο προηγούμενο φύλλο της. Παρουσίαζε ακόμα αναλυτικά το μήνυμα του πρωθυπουργού Ανδρέα Παπανδρέου όπου μεταξύ άλλων αναφερόταν: «[ο λαός] συνέχισε τον αγώνα ενάντια στους βάνουσους κατακτητές, γράφοντας τις ωραιότερες σελίδες Εθνικής Αντίστασης, [...]παράδειγμα φωτεινό και αιώνιο για όλους τους Λαούς του Κόσμου που θέλουν να είναι ελεύθεροι». Σε σχόλιο δε της στήλης «Πολιτικά Θέματα», ανέφερε ότι ήρθε η ώρα της δικαίωσης για τους τιμημένους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης η οποία γιορτάστηκε για πρώτη φορά μαζί με την επέτειο της 28^{ης} Οκτωβρίου

⁵⁶ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 24/10/1981, σ.14

και έθεσε τέρμα στον διχασμό και την κυριαρχία της Δεξιάς που είχε συμπεριφερθεί όλα αυτά τα χρόνια με τη νοοτροπία του ιδιοκτήτη του κράτους⁵⁷.

Στο αμέσως επόμενο φύλλο της εφημερίδας στις 07/11/1981, το κύριο άρθρο είχε τίτλο: «Καταργούνται οι γιορτές μίσους. Συμφιλίωση και λήθη. Ο διχασμός καταστροφικός για το λαό μας». Γινόταν αναφορά για πληροφορίες που έρχονταν ότι η κυβέρνηση της Αλλαγής θα καταργούσε τις «γιορτές μίσους» που συνδέονταν με διάφορες επετείους του Εμφυλίου Πολέμου, γεγονός που η εφημερίδα επικροτούσε καθώς σημείωνε: «Η ανάγκη συναδέλφωσης και ομοψυχίας του λαού για την ουσιαστική αντιμετώπιση των εθνικών προβλημάτων επιβάλλει τη λήθη του παρελθόντος και την κατάργηση κάθε εκδήλωσης που θυμίζει την πραγματικά τραγική πρόσφατη ιστορία της πατρίδας μας»⁵⁸.

Στο φύλλο της εφημερίδας στις 21/11/1981, το θέμα επανήλθε με επώνυμο άρθρο (συντάκτης Κώστας Βαλέτας), με τον τίτλο: «Η 18 του Οχτώβρη ημέρα εθνικής Ομόνοιας Συμφιλίωσης και Ενότητας». Για τον συντάκτη, οι πρώτες πράξεις της κυβέρνησης με την κατάργηση των μνημόσυνων και γιορτών που αναμόχλευαν, συνέχιζαν και θύμιζαν τα πάθη και τα μίση του εμφυλίου μαζί με τη δίκαιη αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, «ολοκληρώνουν τη μεγαλειώδη αυτή εικόνα της συμφιλίωσης»⁵⁹.

Στις 22/11/1981 ο πρωθυπουργός πλέον Ανδρέας Παπανδρέου παρουσίασε στη Βουλή τις προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης του, όπου σε ειδικό κεφάλαιο με τίτλο: «ΙΣΟΠΟΛΙΤΕΙΑ-ΕΘΝΙΚΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗ-ΟΜΟΨΥΧΙΑ» εξαγγέλλοταν: «Θα προχωρήσουμε άμεσα σε όλες τις νομοθετικές ή άλλες αναγκαίες ρυθμίσεις, που θα στοχεύουν στην εθνική συμφιλίωση και ομοψυχία. Η επικύρωση της αναγνώρισης της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης και της κατάργησης εκδηλώσεων που διχάζουν το λαό, η κατάργηση των φακέλλων και η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων αποτελούν βασικούς στόχους μας»⁶⁰.

Στο σημείο αυτό εντάσσουμε και τον πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε ο Ανδρέας Παπανδρέου στην πλατεία Συντάγματος στις 18/10/1983 με την ευκαιρία της επετείου των

⁵⁷ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 31/10/1981, σ.5,12

⁵⁸ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 07/11/1981, σ.1

⁵⁹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 21/11/1981, σ.4. Όπως αναφέρει η Φυτιλή (2016, 225), ο υπουργός Εσωτερικών Γεώργιος Γεννηματάς, λίγο μετά τους εορτασμούς της 28^{ης} Οκτωβρίου 1981, απέστειλε τηλεγράφημα στις Νομαρχίες με το οποίο ζητούσε την αναβολή των εορτασμών με πολιτικό χαρακτήρα που αναμόχλευαν τα πολιτικά πάθη, επιτρέποντας μόνο την τέλεση μνημόσυνων από τους συγγενείς των νεκρών μόνο σε θρησκευτικούς χώρους. Οι επονομαζόμενες «γιορτές μίσους», καταργήθηκαν τελικά με Πράξη του Υπουργικού Συμβουλίου της 23-11-1981.

⁶⁰ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 28/11/1981, σ.7

δύο χρόνων από την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και στον οποίο αναφερόταν στα επιτεύγματα της πρώτης αυτής διετίας. Η προσήλωση του ΠΑΣΟΚ στην ενδυνάμωση της εθνικής λαϊκής ενότητας σφυρηλατήθηκε πάνω στην εξάλειψη του εμφυλιοπολεμικού μίσους και του διχασμού δήλωσε, καθώς και στην απόδοση του χρέους της πολιτείας προς την ενιαία Εθνική Αντίσταση. «Ήταν καιρός να ανεβάσουμε ενωμένους στο βάθρο της ευγνωμοσύνης της ιστορίας όλους αυτούς που αγωνίστηκαν για να είμαστε εμείς σήμερα λεύτεροι» όπως είπε χαρακτηριστικά. Κατηγόρησε την ηγεσία της Δεξιάς ότι επιχειρούσε πάλι να σπείρει το διχασμό στο λαό, να χωρίσει τους πολίτες σε εθνικόφρονες και μιάσματα ή σε πολίτες πρώτης και δεύτερης κατηγορίας. Το ΠΑΣΟΚ όμως το «χωρίζει χάσμα από τη πολιτική και την ηγεσία της δεξιάς. Εμείς ακόμα κι από δω, απλώνουμε το χέρι σε κάθε πατριώτη, αριστερό, δεξιό ή κεντρώο, να ακολουθήσουν το πατριωτικό μήνυμα της εθνικής ομοψυχίας»⁶¹.

Η ιστορικός Ελένη Στριφτόμπαλα θεωρεί ότι: «Ειδικά η περίοδος της πρώτης διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ σηματοδοτεί, παρά την ατολμία της ενίοτε, την πρώτη τόσο σοβαρή και συστηματική προσπάθεια για ουσιαστικό εκσυγχρονισμό και βαθύ εκδημοκρατισμό της χώρας, συγκριτικά με την πρώτη περίοδο της μεταπολίτευσης (1974-1981), επί διακυβέρνησης Νέας Δημοκρατίας». Με την νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 δημιουργείται ένα υψηλό αντιδεξιό φρόνημα και οι προοδευτικές δυνάμεις υπερτερούν των συντηρητικών (Στριφτόμπαλα 2015, 240). Από τα εκπροσωπούμενα στο ελληνικό κοινοβούλιο κόμματα, ως προοδευτικά αθροίζονταν το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ. Σχετικά με τις σχέσεις αυτών των δύο κομμάτων, σημειώνουμε ότι λόγω των κοινών αιτημάτων αποχώρησης της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ και απομάκρυνσης της Δεξιάς από την εξουσία, είχαν δημιουργηθεί πριν τις εκλογές, περιθώρια κοινής δράσης μεταξύ τους. Κατά την πορεία προς τις εκλογές το ΚΚΕ είχε προτείνει μάλιστα δημοκρατική κυβέρνηση, κάτι που το ΠΑΣΟΚ αρνήθηκε επιμένοντας στην αυτοδυναμία και την πολιτική σταθερότητα. Μετά τις εκλογές η σχέση των δύο κομμάτων εκφράστηκε με το περίφημο «μορατόριουμ», δηλαδή τη γραμμή πίεσης του ΚΚΕ προς την κυβέρνηση, ώστε να εφαρμόσει το πρόγραμμα που είχε υποσχεθεί (Ζαγάρας 2022, 52-56).

Τα ιστορικά γεγονότα που δεν εορτάζονται και αποσιωπώνται είναι συνήθως τα τραυματικά και διχαστικά που υπονομεύουν την ενοποιητική λειτουργία των εθνικών

⁶¹ Ανδρέας Παπανδρέου, 18/10/1983, «Δύο Χρόνια Αλλαγής», στο: *Ανδρέας Παπανδρέου. 31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, Τόμος Β', επιμ. Χρήστος Χαλαζιάς, Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ 2019, 87

επετείων (Κουλούρη 2012, σ. 184). Σχετικά με την υποβάθμιση των γιορτών μίσους που πραγματοποιήθηκε λόγω της κατάργησης της κρατικής συμμετοχής και ήταν ένα από τα πρώτα μέτρα της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, σημειώνουμε ότι η ίδια η ονομασία «γιορτές μίσους» απηχούσε τη νέα πολιτική πραγματικότητα που εξυμνούσε την Εθνική Αντίσταση από τη μία πλευρά, επιθυμούσε όμως τη λήθη για τον εμφύλιο πόλεμο. Στα πλαίσια της πολιτικής της πόλωσης της εποχής οξύμωρο είναι ότι το διάστημα 1981-1985 που το επίσημο κράτος έπαυσε την συμμετοχή του στις εορτές αυτές, αποτέλεσε την περίοδο μέγιστης ακμής τους υπό την αιγίδα της δεξιάς παράταξης. Η σημασία τους υποτονίστηκε αργότερα όταν την ηγεσία στο κόμμα της ΝΔ ανέλαβε ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, οπότε ειδικά μετά το 1985 μετέβαλε τη στάση του κόμματος απέναντι στο ΕΑΜ, ενώ απαξιώθηκαν πλήρως ειδικά μετά το 1989 (Αντωνίου 2013, 227-233).⁶²

3.2 Η συζήτηση του Νομοσχεδίου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης

Την 01/05/1982 το ΠΑΣΟΚ, τηρώντας τις προεκλογικές δεσμεύσεις του, κατέθεσε στη Βουλή το σχέδιο νόμου με τίτλο: «Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων Κατοχής, 1941-1944». Στο φύλλο της στις 30/04/1981 η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* είχε τον τίτλο: «Αναγνωρίζεται η Εθνική μας Αντίσταση. Τιμή κι' ευγνωμοσύνη στους αγωνιστές» και έκανε αναφορά για αποκατάσταση της εθνικής μνήμης και της ιστορικής αλήθειας. Έγραφε ότι ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου: «Υπογράφοντας το νομοσχέδιο [...]εξέφρασε τη βαθιά του συγκίνηση γιατί η κυβέρνηση της αλλαγής κάνει πράξη, με το νομοσχέδιο αυτό, το όνειρο της γενιάς της Εθνικής Αντίστασης, αλλά και τις προσδοκίες της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού»⁶³.

Η από κοινού ψήφιση του νόμου αυτού από ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ, ενίσχυσε μεν το αίσθημα της κοινής κληρονομιάς της Αντίστασης δημιούργησε όμως και έναν ανταγωνισμό για τη διεκδίκηση της. Απόδειξη για αυτό είναι ότι το κάθε κόμμα, δημιούργησε δική του ένωση

⁶² Για την σταδιακή αλλαγή στη στάση της ΝΔ απέναντι στα γεγονότα της δεκαετίας του '40, από την εγκατάλειψη της υπόσχεσης του Αβέρωφ για την κατάργηση του Ν.1285/1982 που αναγνώρισε το ΕΑΜ όταν η ΝΔ θα επανερχόταν στην εξουσία, ως την εθνική συμφιλίωση το 1989, γίνεται εμπεριστατωμένη ανάλυση από την Θεανώ Πάντου (2023, 48-62), στην διπλωματική της εργασία με θέμα: «Ο Εμφύλιος Πόλεμος στον πολιτικό λόγο της Νέας Δημοκρατίας».

⁶³ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 30/04/1982, σ.1

αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης. Το ΚΚΕ την ΠΕΑΕΑ (Πανελλήνια Ένωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης), το ΠΑΣΟΚ την ΠΟΑΕΑ (Πανελλήνια Οργάνωση Αγωνιστών Εθνικής Αντίστασης), ενώ το ΚΚΕ Εσωτερικού που δεν εκπροσωπούταν σε εκείνη τη Βουλή τον ΠΣΑΕΕΑ (Πανελλαδικός Σύνδεσμος Αγωνιστών Εαμικής Εθνικής Αντίστασης), (Μαραντζίδης 2013, 174).

Η συζήτηση για το νομοσχέδιο που αποτέλεσε τον νόμο 1285/82 μετά τη ψήφισή του, ξεκίνησε στις 17/08/1982, σε μια σημαδιακή ημερομηνία καθώς ήταν η επέτειος του μπλόκου της Κοκκινιάς⁶⁴. Κατά παρέκκλιση της συνήθους κοινοβουλευτικής διαδικασίας, παρόλο που το Νομοσχέδιο ήταν αρμοδιότητας του Υπουργείου Εσωτερικών (με υπουργό τον Γεώργιο Γεννηματά), ως εισηγητής υπουργός ξεκίνησε την διαδικασία συζήτησης (ως και υπουργός Εθνικής Άμυνας), ο πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου, ενώ μετά την ομιλία του δεν ακολούθησαν στο βήμα οι υπόλοιποι εισηγητές αλλά οι υπόλοιποι αρχηγοί των κομμάτων.

Όπως σημειώνει με συγκίνηση ο παλαιός αντιστασιακός και τότε βουλευτής του ΠΑΣΟΚ, Κώστας Παπαγεωργίου: «Όλα πλέον ήταν έτοιμα για την ιστορική συνεδρία. Ξαφνικά, όμως, και σε μια στιγμή, μόλις κάθισαν όλοι στην θέση τους, άκρα σιωπή απλώθηκε σε όλη την αίθουσα. Λες και τη σιγή αυτή να την είχαν επιβάλει οι ψυχές των μαρτύρων και όλων των ηρωικών νεκρών της Εθνικής Αντίστασης, που κείνη την ώρα είχαν έλθει αόρατες και πετούσαν μέσα στην αίθουσα, για να παρακολουθήσουν την ιστορική συζήτηση και να γιορτάσουν τη δικαίωση του αγώνα τους, που για σαράντα ολόκληρα χρόνια ως τότε περίμεναν» (Παπαγεωργίου 1984, 50).

Ο Ανδρέας Παπανδρέου εκφώνησε έναν λόγο γεμάτο πολιτικά νοήματα όπου εξυμνούσαν η ενιαία Εθνική Αντίσταση και καταδικαζόταν η μεταπολεμική λήθη για αυτή που οδήγησε σε διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας. Για το ΠΑΣΟΚ η Αντίσταση ήταν ενιαία όχι γιατί διενεργήθηκε από μια οργάνωση (όσο και αν ήταν πολύ μαζικότερο το ΕΑΜ από κάθε άλλη αντιστασιακή οργάνωση), αλλά γιατί όλες οι οργανώσεις συστάθηκαν αυθόρμητα για να πολεμήσουν τον κατακτητή) και εθνική γιατί ήταν συνέχεια του αγώνα κατά του Άξονα το 1940-1941. Ξεκίνησε την ομιλία του κάνοντας πολιτική χρήση της επετείου εκείνης της ημέρας⁶⁵: «[...]πριν από 38 χρόνια 138 παλληκάρια εκτελέστηκαν στη

⁶⁴ Το Μπλόκο της Κοκκινιάς συνέβη στις 17 Αυγούστου 1944 στην Κοκκινιά, από τις δυνάμεις Κατοχής σε συνεργασία με τα Τάγματα Ασφαλείας (Χαραλαμπίδης 2023, 384-386)

⁶⁵ Όλα τα αποσπάσματα από τις ομιλίες των βουλευτών για το συγκεκριμένο υποκεφάλαιο έχουν αντληθεί από τα πρακτικά της Βουλής (Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής θέρους 1982, συνεδριάσεις: Κ΄ 17/08/1982, ΚΑ΄ 18/08/1982, ΚΒ΄ 19/08/1982, ΚΔ΄ 23/08/1982)

μάντρα της Κοκκινιάς από το ναζιστικό στρατό κατοχής. Τον κρότο των πυροβόλων κάλυπτε ο Εθνικός μας Ύμνος, που οι ήρωες τραγουδούσαν, σαν σήμερα, από την πλατεία της Οσίας Ξένης της Κοκκινιάς, 4.000 οδηγούνταν στο Χαϊδάρι κι από κει 1.200 στα γερμανικά στρατόπεδα κατοχής» και λίγο παρακάτω: «Επιλέξαμε τη σημερινή ημέρα για τη συζήτηση του νομοσχεδίου,[...]για να αποτίσουμε φόρο τιμής σ' αυτούς που έπεσαν, για να είμαστε σήμερα εμείς ελεύθεροι».

Στη συνέχεια αναφέρθηκε στο ότι η επίσημη ελληνική Πολιτεία αγνόησε θυσίες σαν και αυτές και λόγω των μετέπειτα εμφυλιοπολεμικών παθών τιμώρησε με φυλακές και εξορίες αυτούς που επέζησαν από την Αντίσταση κατά του κατακτητή και μάλιστα: «Μέχρι σήμερα ισχύει ο χουντικός νόμος, που αναγνώριζε σαν Εθνική Αντίσταση αυτούς που πρόδιδαν τα παλληκάρια, αυτούς που πολέμησαν την ενιαία εθνική μας Αντίσταση, πιο σκληρά απ' ότι πολέμησαν τον ίδιο τον κατακτητή».

Ακολούθως συνέδεσε τον αγώνα των αντιστασιακών το διάστημα 1941-1944 κατά των κατακτητών με τον εθνικοαμυντικό αγώνα του 1940-1941 και ανέφερε ότι οι ήρωες όλων αυτών των αγώνων εκπλήρωσαν την ίδια επιταγή, το ίδιο χρέος, την ίδια αποστολή. Στη συνέχεια τόνισε την μεγάλη αντίφαση, ιστορική διαστρέβλωση και αδικία: «Η Ελλάδα -το ξέρουμε όλοι- υπήρξε η μόνη χώρα στην Ευρώπη που δεν εκπλήρωσε, μέχρι τώρα, το δικό της χρέος στην Αντίσταση, παρ' όλο που ήταν η μόνη χώρα που έκανε πραγματικά καθολική Αντίσταση ενάντια στην κατοχή». Παρόλα αυτά όμως ήταν ενωτικός: «Δεν ήλθαμε εδώ σήμερα για να δικάσουμε, πολύ περισσότερο δεν ήλθαμε για να διχάσουμε. Ο κύριος στόχος του νομοσχεδίου είναι η εθνική ενότητα. Ασφαλώς, έστω και ύστερα από τόσα χρόνια, αποτελεί χρέος μας να γυρίσουμε με ευγνωμοσύνη τη σελίδα της ιστορίας σ' αυτούς που αγωνίστηκαν. Ασφαλώς, έστω και ύστερα από τόσα χρόνια αποτελεί χρέος μας να αποδώσουμε τιμή σ' αυτούς που ξεχάστηκαν, σ' αυτούς που εξαιρέθηκαν, σ' αυτούς που διώχτηκαν». Αναγνώρισε ότι αυτή η πολιτική και ηθική αποκατάσταση που προσφέρει σήμερα η Πολιτεία δεν αρκεί, θεωρεί όμως ότι μπορεί να προσφέρει την αποκατάσταση της εθνική μνήμης: «Μπορούμε όμως να ξαναδώσουμε στο λαό μας την εθνική μνήμη και αυτή νομίζω είναι η μεγαλύτερη προσφορά. Αυτή τη μνήμη που είναι απαραίτητη τόσο για την αυτογνωσία του λαού μας, όσο και για την ενότητα του έθνους μας».

Παρατεταμένα χειροκροτήματα δέχτηκε από την πτέρυγα της Συμπολίτευσης όταν ανέφερε ονομαστικά τις αντιστασιακές οργανώσεις για την αναγνώριση των οποίων κατατέθηκε προς ψήφιση ουσιαστικά το νομοσχέδιο αυτό γιατί δεν αναγνωρίζονταν μέχρι τότε από τη νομοθεσία.: «[...]όταν μπορούμε σήμερα -επιτέλους- να θυμόμαστε με

σεβασμό, τιμή και συγκίνηση το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο, το ΕΑΜ,[...]την ΕΠΟΝ,[...]τον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό, τον ΕΛΑΣ». Δεν αμέλησε να αναφερθεί βέβαια και στις άλλες αντιστασιακές οργανώσεις (ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ, 5/42, ΠΕΑΝ) όπως και να επισημάνει ότι: «Είναι αληθινά λυπηρό, ότι η εποποιΐα της Εθνικής Αντίστασης αντιμετωπίστηκε με τα κριτήρια των μεταγενέστερα δραματικών, πραγματικά, εξελίξεων στον τόπο μας ο καθένας μας μπορεί να έχει τη δική του αντίληψη για τις περιόδους εκείνες[...]Αλλά ο καθένας μας πρέπει να συμβάλει στην ενότητα και την αποκατάσταση της Εθνικής μνήμης».

Στη συνέχεια έκανε μια έμμεση αναφορά και στην περίοδο του Εμφυλίου χωρίς όμως να τον κατονομάσει ή να αναφερθεί ρητά στην χρονική περίοδο που αυτός έλαβε χώρα (1946-1949). Μην ξεχνάμε ότι όλη η ουσία του νόμου εμπεριέχεται στην αποσύνδεση των γεγονότων της περιόδου 1941-1944 από τα Δεκεμβριανά και τον μετέπειτα Εμφύλιο και στην σύνδεσή της με την περίοδο 1940-1941. Παραδέχτηκε λοιπόν ότι υπήρξαν πολλές συγκρούσεις μεταξύ των οργανώσεων της Αντίστασης, τις δικαιολόγησε όμως γιατί και στην Ευρώπη αλλά και κυρίως στη χώρα μας τέτοιες μορφές συγκρούσεων ήταν συνηθισμένες και έκανε πολλές ονομαστικές αναφορές ηρώων του ξεσηκωμού του Γένους το 1821 που διώχθηκαν σε διάφορες χρονικές περιόδους του Αγώνα (Μακρυγιάννης, Νικηταράς, Κολοκοτρώνης, Πλαπούτας, Ανδρούτσος, Υψηλάντης). Στο σημείο αυτό συνέδεσε μάλιστα τους ήρωες του 1821 με αυτούς του 1940-1944: «Ηλθε τώρα η ώρα, δίπλα στους ήρωες του 1821, να τοποθετήσουμε στην εθνική μας μνήμη ενωμένους αυτούς που έπεσαν στο 1940-1944». Μέσω της σύνδεσης αυτής με το 1821 μπορούμε να πούμε ότι επιχειρούνταν μια συμφιλιοτική λήθη των τραυμάτων του Εμφυλίου κατά αναλογία των αντίστοιχων του 1821, η οποία μπορούσε να οδηγήσει σε εξασθένηση των διαιρετικών μνημών και στη δημιουργία μιας, ενιαίας εθνικής μνήμης.

Κλείνοντας την ομιλία του ανέφερε ότι εκτός από την πολιτική θέληση της κυβέρνησης (υπενθυμίζουμε ότι η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ήταν προεκλογική δέσμευση του ΠΑΣΟΚ), το υπό συζήτηση νομοσχέδιο εκπλήρωνε και την «εθνική επιταγή να αποδώσουμε στον Ελληνικό Λαό ένα μεγάλο ακόμα σύμβολο θυσιών και αγώνων που του ανήκει, ένα σύμβολο εθνικής ενότητας απαραίτητης». Η πρωτολογία του, όλη συγκινησιακά φορτισμένη, κατέληξε με τη φράση: «Η Κυβέρνηση της Ελλάδας επιτελεί σήμερα με ευλάβεια το καθήκον της. Εγώ, ως Έλληνας, σήμερα αισθάνομαι περήφανος», που οδήγησε τους βουλευτές του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ να σηκωθούν από τις θέσεις τους και να χειροκροτήσουν παρατεταμένα.

Στη συνέχεια ανέβηκε στο βήμα της Βουλής ο Πρόεδρος της ΝΔ Ευάγγελος Αβέρωφ-Τοσίτσας. Στην ομιλία του η οποία ήταν εμφανώς αντικομμουνιστική, στάθηκε απέναντι στη προσπάθεια σφυρηλάτησης της εθνικής ενότητας που επιχείρησε ο Ανδρέας Παπανδρέου. Προσπάθησε να δώσει περαιτέρω αξία στη δική του άποψη αναφέροντας: «Ζήσαμε έντονα τα χρόνια εκείνα και ξέρουμε καλά τί έγινε. Δεν τα πληροφορηθήκαμε από φυλλάδες, τα ζήσαμε», υπονοώντας ίσως και την απουσία του Ανδρέα Παπανδρέου στο εξωτερικό τη δεκαετία του 1940. Αναγνώρισε ότι το υπό συζήτηση θέμα ήταν μεγάλης εθνικής και ιστορικής σημασίας και χρησιμοποίησε ως πολιτικό επιχείρημα ότι εδώ και 38 χρόνια δεκάδες κυβερνήσεις που προεδρεύονταν από αγνούς δημοκράτες (κάνει ονομαστική αναφορά σχεδόν σε όλους τους μεταπολεμικούς πρωθυπουργούς), δεν ένιωσαν την ανάγκη να αναγνωρίσουν την εαμική Αντίσταση. Προσπάθησε δε να τεκμηριώσει και ιστορικά την άποψή του, καταφεύγοντας σε ερμηνείες της στάσης του ΚΚΕ σε διάφορες ιστορικές περιόδους όπως κατά τον πόλεμο στη Μικρά Ασία, στο ζήτημα της αυτονομίας της Μακεδονίας και στην πλήρη ταύτισή του με την πολιτική της Σοβιετικής Ένωσης ειδικά στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στάθηκε ιδιαίτερα στη δράση του ΕΑΜ κατά των άλλων αντιστασιακών ομάδων στη Κατοχή και χρησιμοποίησε προς υποστήριξη των απόψεών του ακόμα και γραπτά κείμενα των Ανδρέα και Γεωργίου Παπανδρέου.

Ουσιαστικά ο Αβέρωφ δεν αποδεχόταν την αποκοπή της περιόδου 1941-1944 που επιχειρούσε το υπό συζήτηση νομοσχέδιο από τις μετέπειτα εξελίξεις και τον Εμφύλιο του 1946-1949, έμενε πιστός στη θεωρία των τριών γύρων και της διαρκούς στο χρόνο προσπάθειας του ΚΚΕ για την βίαιη κατάληψη της εξουσίας ακόμα και μέσω του ΕΑΜ. Κύριο σημείο της ομιλίας του και νοηματικά άκρως συμπεριεκτικό ήταν όταν είπε: «[...]επιδιώκει [η κυβέρνηση] να υπάρξει ένα συγχωροχάρτι -και μάλιστα μετά βραβείου- προς το ΚΚΕ, το οποίο αντιθέτως οξύνει τον διχασμό. Ζητάει να ανεβάσει στο ίδιο φωτεινό βάθρο και θύματα και θύτες». Θεωρούσε ότι μπορεί να προσφέρει μια δική του λήθη και ενότητα όχι αναγνωρίζοντας όλες τις εαμογενείς αντιστασιακές οργανώσεις που πρότεινε το νομοσχέδιο, αλλά αναγνωρίζοντας μεμονωμένους αγωνιστές που «ηγωνίσθησαν χωρίς να στρέψουν τα όπλα τους εναντίον άλλων Ελλήνων, εναντίον της Δημοκρατίας». Το αίτημά του αυτό το έθεσε μάλιστα ως προϋπόθεση για να παραμείνει στην αίθουσα η κοινοβουλευτική ομάδα της ΝΔ στη συνέχεια της συζήτησης του νομοσχεδίου. Τελειώνοντας την ομιλία του (η οποία είχε διαρκέσει περίπου υπερδιπλάσιο χρόνο από αυτήν του πρωθυπουργού), προανήγγειλε και τη ρεβανσιστική πολιτική που θα ακολουθούσε λέγοντας: «Δεν θα αργήσουμε κύριε Πρόεδρε. Όταν έλθουμε στην εξουσία,

ένα από τα πρώτα νομοσχέδια τα οποία θα καταθέσουμε, θα είναι εκείνο το οποίο θα καταργεί τον παρόντα νόμο, θα κάνει άλλον, ο οποίος θα επεκτείνει την αναγνώριση κατά τρόπο δίκαιο και εθνικό».

Στην απάντησή του ο Ανδρέας Παπανδρέου επανήλθε στην περίοδο 1941-1944, κατηγορώντας τον Αβέρωφ ότι μετέτρεψε την συζήτηση για τον αγώνα του ελληνικού λαού στην Κατοχή σε συζήτηση για τον Εμφύλιο και ότι αναλώθηκε σε μια δική του ανάλυση της πολιτικής του ΚΚΕ, δωρίζοντας ουσιαστικά την Εθνική Αντίσταση στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Ανέφερε ως σωστή ενέργεια την αναγνώριση του ΚΚΕ από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή και αναρωτήθηκε: «Αλλά εάν αναγνωρίστηκε το Κομμουνιστικό Κόμμα το 1974, τότε τί ακριβώς φταίει και δεν αναγνωρίζεται η Αντίσταση του Ελληνικού Λαού, στην οποία έπαιξε ένα ρόλο α ή β το Κομμουνιστικό Κόμμα; Είναι τόσο το πάθος ενάντια στην Αντίσταση και τον ηρωισμό του Ελληνικού Λαού, ώστε μπορούμε να νομιμοποιούμε το Κόμμα, αλλά ποτέ να μην αναγνωρίζουμε την Εθνική Αντίσταση;».

Στην ανταπάντησή του ο Αβέρωφ αντέστρεψε την κατηγορία του Ανδρέα Παπανδρέου ότι χάρισε την Εθνική Αντίσταση στο ΚΚΕ λέγοντας ότι αντιθέτως του την αρνήθηκε. Ενέταξε τέλος την απουσία θέλησης για ενότητα στο σύνολο των πρακτικών που εμφάνιζε ήδη το ΠΑΣΟΚ σε διάφορους χώρους και λόγω της μή αποδοχής της πρότασης που είχε καταθέσει στην πρωτολογία του για ατομική αναγνώριση των αντιστασιακών, η κοινοβουλευτική ομάδα της ΝΔ αποχώρησε από την αίθουσα.

Τον λόγο έλαβε στη συνέχεια ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ Χαρίλαος Φλωράκης. Για το ΚΚΕ «η επίσημη αποκατάσταση από την Πολιτεία της Εθνικής Αντίστασης[...]αποτελεί πράξη υψίστης εθνικής σημασίας» ενώ η αναγνώρισή της είχε ήδη πραγματοποιηθεί στη συνείδηση του ελληνικού λαού. Με χαρακτηριστικά λόγια του εξέθεσε το απλό και ουσιαστικό επιχείρημα: «Γιατί πώς να το κάνουμε. Δεν είναι δυνατόν να καλούμε τον Ελληνικό Λαό να υπερασπίσει την εθνική του ανεξαρτησία και ακεραιότητα και από την άλλη να διώκουμε την Εθνική Αντίσταση και να επιβραβεύουμε το δοσιλογισμό και την υποτέλεια». Ακολούθως αποδήμησε τα επιχειρήματα του Αβέρωφ εξαιρώντας τη στάση του ΚΚΕ και τη δράση του ΕΑΜ και επιτέθηκε στα κόμματα της Δεξιάς που δεν εμφανίστηκαν καθόλου στη Αντίσταση και συνεργάστηκαν με τους κατακτητές.

Ακολούθως ο λόγος δόθηκε (κατά παρέκκλιση όπως ανέφερε ο Πρόεδρος της Βουλής Ιωάννης Αλευράς), στον Παναγιώτη Κανελλόπουλο, ο οποίος ήταν παλαιός πολιτικός με κυβερνητικές θέσεις και στην κυβέρνηση του Λιβάνου και στις μετακατοχικές κυβερνήσεις ενώ εκείνη την περίοδο ήταν ανεξάρτητος βουλευτής Επικρατείας συνεργαζόμενος με τη

ΝΔ και δεν είχε αποχωρήσει από την αίθουσα, όπως η υπόλοιπη κοινοβουλευτική ομάδα του κόμματος. Η ομιλία του κινήθηκε σε τελείως διαφορετικό μοτίβο από εκείνη του Αβέρωφ. Αποδόμησε τα επιχειρήματα του και τάχθηκε υπέρ της αναγνώρισης της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης στην οποία θέση είχε ασφαλώς και το ΕΑΜ ως η μεγαλύτερη, η πιο μαζική και με τα περισσότερα θύματα οργάνωση. Αφού υπενθύμισε ότι έχει αυτές τις σταθερές απόψεις μετά το 1974, έκανε μια μεγάλη ιστορική αναδρομή εβδομήντα ετών στους εθνικούς διχασμούς της χώρας και συμφώνησε με την περιοδολόγηση που πρότεινε το ΠΑΣΟΚ αποκόπτοντας την Εθνική Αντίσταση 1941-1944 από τα Δεκεμβριανά και τον μετέπειτα εμφύλιο. Δικαιολόγησε δε την προσπάθεια κατάληψης της εξουσίας από το ΚΚΕ γιατί μέσα στο τότε ιστορικό κενό, κάθε αντιστασιακή οργάνωση ήταν θεμιτό να σχεδιάζει και για την επόμενη ημέρα από την αποτίναξη του ξένου ζυγού. Για τον Κανελλόπουλο η συμφιλίωση δεν ισοδυναμούσε με λήθη και έκλεισε την ομιλία του αναφέροντας: «και να τοποθετήσουμε πάνω από όλα[...]την αναγνώριση των ηρωισμών και της αυτοθυσίας εκείνων, που σε οποιαδήποτε οργάνωση και αν ανήκαν, ή και ως άτομα αν επολέμησαν, εσημάδεψαν με τις θυσίες και τους ηρωισμούς τους την μεγάλη εκείνη περίοδο των ετών 1941-1944».

Στο βήμα ακολούθησε ο ανεξάρτητος βουλευτής Επικρατείας, συνεργαζόμενος με το ΠΑΣΟΚ και παλαιός πολιτικός της Ένωσης Κέντρου Γεώργιος Μαύρος⁶⁶ ο οποίος υποστήριξε το νομοσχέδιο κάνοντας λόγο για μια ιστορική ημέρα και έκανε σφοδρή επίθεση στον Αβέρωφ, λέγοντας κατά λέξη: «Μένω κατάπληκτος για αυτά που άκουσα, από το Βήμα αυτό σήμερα, από το στόμα του κ. Αβέρωφ».

Ακολούθως μίλησαν οι εισηγητές και βουλευτές από τα δύο κόμματα που είχαν παραμείνει στο Κοινοβούλιο (ΠΑΣΟΚ και ΚΚΕ). Θα προσπαθήσουμε να απομονώσουμε και να αναφερθούμε στη συνέχεια στα βασικά σημεία των αγορεύσεων των προερχόμενων από το ΠΑΣΟΚ ομιλητών ειδικά αν έχουν να συνεισφέρουν νέα στοιχεία για την ανάλυση του πολιτικού λόγου του για την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο.

⁶⁶ Γεννήθηκε το 1909. Κατά τη διάρκεια του πολέμου υπηρέτησε στο Αλβανικό Μέτωπο. Εισήλθε στην πολιτική το 1945 και εκλέχτηκε βουλευτής σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις, εκτός από αυτή της 16ης Νοεμβρίου του 1952. Διετέλεσε πολλές φορές Υπουργός την περίοδο 1946-1966. Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας τέθηκε κατ' επανάληψη σε κατ' οίκον περιορισμό και εξορίστηκε. Μετά την πτώση της χούντας συμμετείχε στην Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του 1974 ως Αντιπρόεδρος της Κυβερνήσεως και Υπουργός Εξωτερικών. Το Σεπτέμβριο του 1974 εκλέχτηκε Αρχηγός της Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις και υπό την ιδιότητα αυτή ηγήθηκε της Αντιπολίτευσης έως τις εκλογές του 1977. Το 1981 συνεργάστηκε εκλογικά με το ΠΑΣΟΚ και εκλέχτηκε βουλευτής Επικρατείας όπως και στις εκλογές του 1985.

Ο Χρήστος Φωτίου⁶⁷, πήρε το λόγο ως εισηγητής της Πλειοψηφίας. Η ομιλία του περιελάμβανε αρκετά σημεία από τη φρασεολογία που είχε χρησιμοποιήσει νωρίτερα ο Ανδρέας Παπανδρέου. Έκανε την ίδια ιστορική σύνδεση της περιόδου της Αντίστασης: «Θεωρούμε, ότι ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας του 1941-1944 είναι η προέκταση του εθνικοαμυντικού πολέμου του 1940-1941. Θεωρούμε πως η Εθνική μας Αντίσταση είναι η φυσική ιστορική προέκταση του θρυλικού Αλβανικού Έπους» ενώ λίγο παρακάτω ανέφερε: «Σκοπός και φιλοδοξία του παρόντος νομοσχεδίου,[...], είναι αποκλειστικά η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας, η αποκατάσταση της ιστορικής τάξης, σκοπός του νομοσχεδίου είναι η εθνική συμφιλίωση». Έκανε ακόμα και ονομαστική αναφορά σε δοσιλογικές οργανώσεις που αναγνώριζαν νόμοι της χούντας και καταργούνταν με τον υπό συζήτηση νόμο και συμφωνούσε με τον ορισμό της επετείου της μάχης του Γοργοποτάμου ως ημερομηνίας εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης και τον τόπο αυτό ως τον καταλληλότερο για την ανέγερση μνημείου, γιατί: «Πιστεύουμε ότι ο Γοργοπόταμος αποτελεί κορυφαίο ιστορικό παράδειγμα Εθνικής Ενότητας, Εθνικής Ομοψυχίας, Εθνικής Συμφιλίωσης».

Ο Δημήτρης Διαμαντίδης⁶⁸, συνέχισε από το βήμα ως δεύτερος εισηγητής της Πλειοψηφίας. Ξεκίνησε την ομιλία του αναφέροντας ότι και ο ίδιος είχε συλληφθεί την ίδια ημέρα πριν από 38 χρόνια στο μπλόκο της Κοκκινιάς και ως επιζών από γερμανικό στρατόπεδο όφειλε «[...]τη στιγμή αυτή[...]εκ μέρους όλων των αγωνιστών της Εθνικής μας Αντίστασης, να εκφράσω τις ευχαριστίες και την ευγνωμοσύνη μου στον Πρόεδρο της Κυβέρνησης Ανδρέα Παπανδρέου και τον Υπουργό της Κυβέρνησης Γεώργιο Γεννηματά, οι οποίοι, δίνοντας σάρκα και οστά στις υποσχέσεις που είχαμε δώσει προεκλογικά στον Ελληνικό Λαό, έφεραν[...]το Νομοσχέδιο αυτό, για την αναγνώριση της Εθνικής μας Αντίστασης». Παρακάτω απόρησε με το πώς ήταν δυνατόν το μεταεμφυλιοπολεμικό κράτος να μην αναγνωρίζει τόσα χρόνια τη μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση: «Και με ποιο εθνικό δικαίωμα η Εθνική Αντίσταση κρίθηκε με δύο μέτρα και δύο σταθμά; Το να αρνείσαι,[...]την αντίσταση στο ΕΑΜ, είναι σαν να αρνείσαι την αντίσταση της συντριπτικής πλειοψηφίας του Ελληνικού Λαού[...]». Ακολούθως κατηγόρησε τη ΝΔ για

⁶⁷ Γεννήθηκε το 1939. Μέλος της ΕΔΑ από το 1960, στη Μεταπολίτευση συμμετείχε στη Διοικούσα Επιτροπή του κόμματος. Το 1974 πολιτεύτηκε με την Ενωμένη Αριστερά και το 1978 εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ. Νωρίτερα, το 1975, είχε εκλεγεί Δήμαρχος Κερατσινίου. Εκλέχτηκε βουλευτής το 1981 και το 1985, ενώ το 1986 διετέλεσε και Υφυπουργός Εμπορίου.

⁶⁸ Γεννήθηκε το 1910. Στις εκλογές του 1963, 1964 και του 1974 εκλέχτηκε βουλευτής με την Ένωση Κέντρου. Ακολούθως εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ με το οποίο εκλέχτηκε βουλευτής το 1981 και το 1985.

την αποχώρηση από τη συζήτηση και θεώρησε αντιφατική την μέχρι τότε πολιτική της να έχει αναγνωρίσει το ΚΚΕ αλλά όχι το σύνολο της Εθνικής Αντίστασης και έκανε αναφορά στο πώς αντάμειψαν οι άλλες χώρες τους αντιστασιακούς τους και τιμώρησαν τους συνεργάτες των κατακτητών, εν αντιθέσει με την Ελλάδα. Διερωτήθηκε ακόμα πώς θα είχαμε την απαίτηση από τους νέους να επιτελέσουν το πατριωτικό τους καθήκον, όταν έβλεπαν τέτοια αχαριστία. Έκανε ακόμα ονομαστική αναφορά σε παρόντες βουλευτές αντιστασιακούς, σε νεκρούς αγωνιστές (όπως ο Βελουχιώτης) και κλείνοντας την ομιλία του τόνισε την διαφορά ΠΑΣΟΚ και ΝΔ, λέγοντας: «[...]η συντριπτική πλειοψηφία, όπως και τότε, είναι μαζί μας, είναι με το ΠΑΣΟΚ, είναι με τους δημοκρατικούς αγωνιστές, τους πραγματικούς αγωνιστές και όχι με τους συνεργάτες του κατακτητή, τους οποίους είχε αγκαλιάσει μέχρι σήμερα η Νέα Δημοκρατία».

Επόμενος ομιλητής ήταν ο Στέφανος Τσαπάρας⁶⁹. Η ομιλία του περιλάμβανε μια γενικότερη ιστορική αναδρομή που αφορούσε όχι μόνο τα ιστορικά γεγονότα του Πολέμου και της Αντίστασης αλλά και τα αίτια που οδήγησαν στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έκανε προσπάθεια να βρει μάλιστα αναλογίες και στη συγχρονία της εποχής με αναφορά σε: «[...]σε γεγονότα της Μέσης Ανατολής,[...], της Κύπρου,[που] μας δίνουν σήμερα την προειδοποίηση,[...],σαν λαός της μικρής αυτής χώρας,[...],την ανάγκη να ενεργοποιηθούμε,[...],για μια συντονισμένη στρατηγική, αν θέλουμε πράγματι να επιζήσουμε[...]»⁷⁰. Για τη ΝΔ καταλόγισε έλλειψη ηγετικής ικανότητας στον Πρόεδρο της Αβέρωφ, σημειώνοντας ότι: «Οι ηγέτες πρέπει να βλέπουν με εμπιστοσύνη το μέλλον του Λαού των και να έχουν προοπτική δεκαετηρίδων αν πράγματι ηγούνται, [αλλιώς], κάνουν μεγάλο πολιτικό λάθος». Του υπενθύμισε ακόμα ότι όταν τα κόμματά που ανήκαν τότε και οι δυο τους (στους Φιλελεύθερους ο Αβέρωφ και στην ΕΠΕΚ ο Τσαπάρας), συνεργάζονταν

⁶⁹ Γεννήθηκε το 1915. Ήταν μέλος της Νεολαίας του Κόμματος του Αλέξανδρου Παπαναστασίου τη δεκαετία του 1930, ενώ στη διάρκεια της Κατοχής εντάχθηκε στο ΕΑΜ και διέφυγε στη Μέση Ανατολή. Πολιτεύτηκε για πρώτη φορά το 1950 με την ΕΠΕΚ και αργότερα την Ένωση Κέντρου και στη Μεταπολίτευση εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ με το οποίο εκλέχτηκε βουλευτής το 1981 και το 1985.

⁷⁰ Αν και βρίσκεται εκτός των ερευνητικών ενδιαφερόντων της παρούσης εργασίας, εντυπωσιακή είναι η πρόβλεψή του βουλευτή για το πώς θα είναι η Ευρώπη στα τέλη του αιώνα: «Πιστεύω στο τέλος του αιώνα, ότι οι χώρες Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης θα υποχρεωθούν, εκ των πραγμάτων, σε μια πολιτική ενοποίηση, ύστερα από προσαρμογές όχι βέβαια στα σημερινά πολιτικά δοσμένα, αλλά σε ένα κοινωνικό σοσιαλιστικό μετασχηματισμό, με τα ιδιαίτερα μόνο πολιτιστικά χαρακτηριστικά για την κάθε χώρα. Και αυτό, γιατί είναι ένα θέμα ύπαρξης και επιβίωσης της, γιατί πάντοτε στους αιώνες η Ευρώπη είχε το δικό της μοντέλο ανάπτυξης.» Την πρόβλεψή του αυτή την στήριζε στην ανάγκη απεξάρτησης της Ευρώπης από των ανταγωνισμό των δύο υπερδυνάμεων που της στοίχιζε ακριβά ειδικά στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η πρόβλεψή του αυτή ουσιαστικά επαληθεύτηκε κατά το ήμισυ με την κατάρρευση των καθεστώτων των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης που υπήρχαν το 1989 και την επέκταση της τότε ΕΟΚ, μετέπειτα Ευρωπαϊκής Ένωσης, προς όλες τις γεωγραφικές κατευθύνσεις της ευρωπαϊκής ηπείρου, όχι βέβαια με ένα κοινωνικό και σοσιαλιστικό μετασχηματισμό.

στην κυβέρνηση Πλαστήρα, ο πρωθυπουργός τότε Πλαστήρας είχε δηλώσει ότι «αν είχε τότε 126 βουλευτές, [την πλειοψηφία δηλαδή], θα αναγνώριζε την αντίσταση του ΕΑΜ». Απάντησε έτσι στην ομιλία του Αβέρωφ που είχε αναφέρει ότι ούτε ο Πλαστήρας είχε επιχειρήσει να αναγνωρίσει τις εαμογενείς αντιστασιακές οργανώσεις. Ο Τσαπάρας διαχώρισε βέβαια την Αντίσταση από τον Εμφύλιο: «Έγιναν λάθη και δημιουργήθηκαν προβλήματα που είναι γνωστά στο Λαό μας. Έχουμε όμως ιστορική υποχρέωση να διαχωρίσουμε αυτά που πρέπει και να αναγνωρίσουμε την καθολική Αντίσταση του Λαού μας των ετών 1941-1944». Κλείνει την ομιλία του ονομάζοντας την Εθνική Αντίσταση κτήμα όλου του Έθνους και δίνοντάς της εθνικό, αντιφασιστικό, απελευθερωτικό και κοινωνικό περιεχόμενο.

Ο Βασίλειος Αγοραστής⁷¹, θεωρούσε σκόπιμο το σφάλμα της Δεξιάς «που θέλησε να ξεκοπεί και να διαχωρίσει τη θέση της από την Αντίσταση του Λαού μας. Η Αντίσταση δεν είναι έργο μιας πολιτικής μερίδας αλλά δημιούργημα ολόκληρου του Ελληνικού Λαού και κανείς δεν μπορεί να τη μονοπωλήσει». Ανέφερε επίσης ότι το νομοσχέδιο ψηφιζόμενο θα αποτελούσε νόμο-ορόσημο για τη συμφιλίωση του λαού μας.

Ο Ιωάννης Παπαδόπουλος⁷², ως μέλος του λόχου ΕΛΑΣ-ΕΠΟΝ των σπουδαστών «Λόρδος Μπάυρον», εκφώνησε έναν άκρως συγκινητικό λόγο. Τόσο στην αρχή της ομιλίας του ανέφερε ότι αυτή ήταν η πιο ευτυχισμένη στιγμή της πολιτικής του ζωής, ενώ και στο τέλος ανέφερε τους στίχους του αντάρτικου τραγουδιού: «Βροντάει ο Όλυμπος κι αστράφτει η Γκιώνα, μουγκρίζουν τ' Άγραφα σιέτ' η στεριά, στ' άρματα, στ' άρματα εμπρός στον αγώνα για τη χιλιάκριβη τη λευτεριά». Στο ενδιαμέσο της ομιλίας του στάθηκε στην αντίφαση που εμπεριείχε αυτό το νομοσχέδιο: από τη μια πλευρά η τιμή που ανήκε στο ΠΑΣΟΚ για την πρωτοβουλία του αυτή και από την άλλη πλευρά η ντροπή για όλους αυτούς που δεν το είχαν πράξει τόσα χρόνια. Την ντροπή αυτή που απέδωσε στη Δεξιά, ανέλυσε στη συνέχεια στην ομιλία του, κάνοντας χρήση χαρακτηρισμών και φράσεων όπως: «ψευδοεθνικοφροσύνη», «ιδιοτέλεια», «στα όρια της προδοσίας», «παραφροσύνη του μίσους», «ιταμή δήλωση μετάνοιας», «σχιζοφρενικά», ενώ αναρωτήθηκε με

⁷¹ Γεννήθηκε το 1930. Εντάχθηκε από πολύ νωρίς στην ΕΔΑ και στη συνέχεια στο ΠΑΣΟΚ με το οποίο εκλέχτηκε βουλευτής το 1977, 1981 και 1985.

⁷² Γεννήθηκε το 1924. Την περίοδο της Κατοχής ήταν μέλος της ΕΠΟΝ και του ΕΛΑΣ και το 1947 εξορίστηκε στην Ικαρία. Στη διάρκεια της δικτατορίας ήταν μέλος της Δημοκρατικής Άμυνας και εξαιτίας της αντιστασιακής του δράσης φυλακίστηκε. Αποτέλεσε ιδρυτικό μέλος των Νέων Δυνάμεων. Το 1977 πολιτεύτηκε με την ΕΔΗΚ, ενώ στις εκλογές του 1981 και του 1985 εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ.

αγανάκτηση: «Προδοτικές, λοιπόν οι οργανώσεις που πότισαν με αίμα την Ελλάδα, προδοτικές οι οργανώσεις που πολέμησαν για τη λευτεριά μας». Δεν παρέλειψε ακόμα να αναφέρει ότι έγιναν και λάθη, τα οποία όμως δικαιολόγησε λέγοντας χαρακτηριστικά: «Όταν ένας Λαός γράφει ιστορία, δεν προσέχει στην ορθογραφία».

Ο Ευάγγελος Πεντάρης⁷³ ξεκίνησε την ομιλία του αναφέροντας χαρακτηριστικά: «[αυτή είναι] η ώρα που το έθνος ξαναβρίσκει τη μνήμη του». Ανέφερε ότι προερχόταν από οικογένεια με 25 θύματα στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και έκανε αναφορά στους αγώνες της περιοχής που καταγόταν, της Κρήτης και της περιοχής που εκπροσωπούσε, της Κοκκινιάς, συνδέοντας μάλιστα ιστορικά αυτούς τους τόπους με τις Θερμοπύλες, το Αρκάδι και το Μανιάκι. Για τον Πεντάρη «...η στάση της Δεξιάς, στο θέμα της Εθνικής Αντίστασης, αποτελούσε ένα μεγάλο στίγμα στην ιστορία του Κοινοβουλευτισμού», ενώ αντίθετα το ΠΑΣΟΚ: «[...]ανέλαβε την εθνική τιμή του συζητούμενου σχεδίου νόμου, [...]» και χαρακτήρισε τον Πρόεδρό του: «[...]ο άξιος, ο σωτήρας της χώρας μας, ο μεγάλος Πρωθυπουργός Ανδρέας Παπανδρέου». Ιδιαίτερη ήταν η σύνδεση που έκανε του νομοσχεδίου με την επιθετικότητα της Τουρκίας και το Κυπριακό εκείνη την εποχή, γιατί θεωρούσε ότι: «Με τη ψήφιση του νομοσχεδίου[...]θα κλονιστεί αμέσως το ηθικό των γειτόνων μας εχθρών και θα αναπτρωθεί ο ηρωισμός και η γενναιότητα κάθε Έλληνα». Ενδιάμεσα στην ομιλία του είχε προτείνει να οριστεί και δεύτερη ημέρα εορτασμού της Εθνικής Αντίστασης η 21/5 (επέτειος της Μάχης της Κρήτης) και να ανεγερθεί και δεύτερο μνημείο στο Μάλεμε.

Ο Μανώλης Γλέζος⁷⁴, μίλησε ίσως περισσότερο ως αντιστασιακός παρά ως βουλευτής. Η συγκινησιακή του φόρτιση συμπεραίνεται από την ομιλία του όταν κατέθεσε λόγια όπως: «Από την πλευρά τη δική μου, την ατομική, νοιώθω κάπως περίεργα. Ζω κατά λάθος και δεν ξέρω αν αυτή τη στιγμή μιλάω με τη δική μου φωνή ή μιλάω με τη φωνή των χιλιάδων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης που έφυγαν από τη ζωή, χωρίς να δουν να αναγνωρίζεται η προσφορά τους στην εθνική ιστορία». Αφού απέδωσε τιμή στο ΠΑΣΟΚ,

⁷³ Γεννήθηκε το 1933. Ανέπτυξε αντιστασιακή δράση στη διάρκεια της δικτατορίας. Εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 και του 1985.

⁷⁴ Γεννήθηκε το 1922. Μαθητής ακόμη συμμετείχε στην δημιουργία αντιφασιστικής ομάδας (1939) για την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου, ενώ την περίοδο της ναζιστικής κατοχής ανέπτυξε έντονη απελευθερωτική δράση. Τη νύχτα της 30ης προς 31η Μαΐου 1941, μαζί με τον Απόστολο Σάντα θα κατεβάσουν από την Ακρόπολη τη σβάστικα και θα καταδικαστούν ερήμην σε θάνατο. Είχε καταδικαστεί 28 φορές για την πολιτική του δραστηριότητα, από τις οποίες, τρεις φορές σε θάνατο και παρέμεινε στη φυλακή και την εξορία 16 χρόνια συνολικά. Εκλέχτηκε βουλευτής με την ΕΔΑ προδικτατορικά, ενώ διετέλεσε και Πρόεδρος από το 1985 έως το 1989. Το 1981 εκλέχτηκε πρώτος Βουλευτής Αθηνών, Ευρωβουλευτής το 1984 και Βουλευτής στη Β' περιφέρεια Πειραιά το 1985 (συνεργαζόμενος με το ΠΑΣΟΚ και τις τρεις φορές).

αναφέρθηκε αναλυτικά στις δυσκολίες που πέρασε ο ελληνικός λαός στη διάρκεια της τριπλής Κατοχής, αλλά και την καθολική του Αντίσταση. Ανέφερε ότι δίπλα στις πρωτιές και τα μοναδικά επιτεύγματα που πιστώθηκε η Εθνική Αντίσταση στην Ελλάδα (πρώτη απεργία στην κατεχόμενη Ευρώπη το 1941, μοναδική χώρα που απέτρεψε την εργατική επιστράτευση, μοναδική χώρα που δεν έστειλε ούτε ένα στρατιώτη να πολεμήσει κατά της Σοβιετικής Ένωσης και πρώτη χώρα που οι αντάρτες απελευθέρωσαν και κράτησαν μια πόλη -τη Καρδίτσα-), υπήρξε δυστυχώς και η πρωτιά και μοναδικότητα να είναι η Ελλάδα η μόνη χώρα στην Ευρώπη που δεν αναγνωρίστηκε η Εθνική Αντίσταση. Από εκεί ξεκίνησε την επίθεσή του στη ΝΔ, κατέρριψε τα επιχειρήματα που είχε αναφέρει στην ομιλία του ο Αβέρωφ, για να καταλήξει (συμφωνώντας και με τον Κανελλόπουλο) ότι όπως όλοι, έτσι και το ΕΑΜ είχε και πολιτικούς σκοπούς για την επόμενη ημέρα της απελευθέρωσης γιατί: «Πώς θα αφαιρέσουμε τους πολιτικούς στόχους από οποιοδήποτε πολιτικό κόμμα που συμμετέχει σ' έναν εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα επειδή συμμετέχει σε αυτόν τον αγώνα;[...]Τα κόμματα δεν αποπολιτικοποιούνται». Η ομιλία του ήταν από τις πιο εμπεριστατωμένες στην ανάλυση της περιόδου 1940-1941 και στην αποδόμηση των επιχειρημάτων της ΝΔ, ενώ συνέχισε με το πώς ένιωθαν οι αγωνιστές όπως και ο ίδιος με την αναγνώριση αυτή που τους παρείχε ο νόμος. Δεν τους ενδιέφεραν είπε οι υλικές αμοιβές: «Όταν αγωνιζόμασταν δεν κάναμε καμιά κατάθεση σε καμιά Τράπεζα και ερχόμαστε τώρα να εισπράξουμε τα επιτόκια». Τους ενδιέφερε η αποκατάστασή τους στην εθνική μνήμη: «Ζητάμε, η Πολιτεία να αποκαταστήσει τον εαυτό της απέναντι στην εθνική μνήμη. Γιατί δεν μπορεί ποτέ ένα έθνος με διχασμένη μνήμη να υπάρξει. Με μια μνήμη που υπάρχει μέσα στο Λαό, μέσα στη συνείδηση του Λαού, και αυτή η μνήμη να μην αναγνωρίζεται από την Πολιτεία, αλλά να αντικαθίσταται από μια άλλη ανύπαρκτη μνήμη». Σημαντική είναι και η αναφορά του ότι από την πρώτη μέρα της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, η αναγνώριση έγινε de facto και οι γονείς μπορούν να παραδεχτούν στα παιδιά τους ότι συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση όταν αυτά τους ρωτάνε για το τί έκαναν εκείνη την περίοδο.

Ο Γεώργιος Δαβιδόπουλος⁷⁵, θεωρούσε την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ως τομή στην πρόσφατη ιστορία μας και αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας. Σε συμφωνία με προηγούμενους ομιλητές ο Δαβιδόπουλος συνέδεσε τον αγώνα του 1821 με την περίοδο

⁷⁵ Γεννήθηκε το 1939. Μέλος της νεολαίας του Κέντρου, εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ το 1974 και εκλέχτηκε βουλευτής του το 1981 και το 1985.

1940-1941. Στη Δεξιά δεν απέδιδε μόνο δοσιλογισμό: «[...]η άρχουσα τάξη και η Δεξιά, όπως και το 1821, όχι μόνο δε βοήθησε, αλλά πολλές φορές συνεργάστηκε με τον κατακτητή», αλλά και την κύρια ευθύνη για τον Εμφύλιο: «[η Δεξιά] με το κυνηγητό οδήγησε στον Εμφύλιο Πόλεμο» και παρακάτω: «Η Δεξιά δεν είχε πρόγραμμα εθνικής συμφιλίωσης, όπως έπρεπε, αλλά ουσιαστικής υλικής καταστροφής των αντιπάλων της, της εαμικής πλειοψηφίας του Ελληνικού Λαού. Το κόστος[...], ένας Εμφύλιος Πόλεμος[...], θα μπορούσε να αποφευχθεί[...]. Στην Ελλάδα, η Δεξιά κράτησε 40 χρόνια τον Εμφύλιο Πόλεμο σε εκκρεμότητα με φοβερά επακόλουθα».

Ο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου⁷⁶, χαρακτήρισε την διαδικασία ως μια «ιστορική συζήτηση στη πρώτη σοσιαλιστική Βουλή της Πατρίδας μας» και δήλωσε την ιδιαίτερη χαρά, συγκίνηση και ικανοποίηση που ένοιωθε ως συμμετέχων στην Εθνική Αντίσταση την οποία χαρακτήρισε ως «[...]ένα από τα λαμπρότερα ιστορικά πολεμικά γεγονότα στη μακραίωνη και μαρτυρική ιστορία του Ελληνικού Έθνους». Ακολούθως αναφέρθηκε στο ιστορικό της ίδρυσης του ΕΑΜ όπου συμμετείχαν: « Πατριώτες από όλα τα κοινωνικά στρώματα, με διαφορετικές ιδεολογικές και πολιτικές τοποθετήσεις[...], ένα σημαντικό μέρος του κλήρου, [...]πυκνώνουν και πλαισιώνουν τις γραμμές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ». Όπως και προηγούμενοι ομιλητές συνέδεσε το ΕΑΜ με το 1821 ονομάζοντάς το «νέα Φιλική Εταιρεία» και παρέθεσε πολλά παραδείγματα της αντικατοχικής δράσης του.

Ακολούθως αναφέρθηκε «στην αντίπερα όχθη, [...], στον χώρο των συνεργατών του κατακτητή» και αυτό «όχι για να αναξέσουμε παλιές πληγές, [...], ούτε να εξάψουμε τα πάθη ανάμεσα στο Λαό μας που είναι ανάγκη επιτέλους να σβήσουν [...], αλλά είναι απαραίτητο για να ακούσουν οι νεότεροι, [...], για να φανεί, επι τέλους, ποια είναι η αλήθεια, που επί τόσα χρόνια κακοποιήθηκε σε βάρος της Εθνικής μας Αντίστασης». Χρησιμοποίησε ένα παράδειγμα από χωριό της εκλογικής του περιφέρειας, την ανέγερση αγάλματος του Μιχαήλ Αγά (Μιχαήλ Παπαδόπουλου) στο Βαθύλακκο Κοζάνης το 1976 και παρουσίασε πληθώρα εγγράφων που απεδείκνυν ότι ήταν συνεργάτης των Γερμανών. Με τα παραδείγματα σαν αυτό εξηγούσε πώς το μεταβαρκιζιανό κράτος με τους διωγμούς κατά των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης δημιούργησε τις προϋποθέσεις του Εμφυλίου Πολέμου. Τέλος ιδιαίτερη σημασία έχει η αναφορά του στο πρόγραμμα του ΕΑΜ για

⁷⁶ Γεννήθηκε το 1921. Κατά τα νεανικά του χρόνια εντάχθηκε στο ΕΑΜ και η ΠΕΕΑ τον διόρισε γραμματέα για τη λαϊκή παιδεία στην Ελεύθερη Ελλάδα. Έλαβε μέρος στην Επιτροπή για τη Μελέτη των Προβλημάτων της Ιδιωτικής Εκπαίδευσης που είχε συσταθεί από το Υπουργείο Παιδείας το 1965, στο πλαίσιο της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης της κυβέρνησης του Γεωργίου Παπανδρέου. Εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ το 1981.

εθνική ανεξαρτησία, λαϊκή κυριαρχία, κοινωνική απελευθέρωση και κοινωνική δικαιοσύνη, τις κοινές δηλαδή προγραμματικές αρχές και του ΠΑΣΟΚ.

Η ομιλία του Γεώργιου Σερπάνου⁷⁷, κινήθηκε κυρίως στην περιγραφή των δράσεων του ιδίου και της οργάνωσης των εφέδρων αξιωματικών στην οποία συμμετείχε κατά την Εθνική Αντίσταση και την οποία θεωρούσε «ως μια άλλη τρίτη φωνή η οποία πρέπει να ακουσθεί». Εκφώνησε πιο ήπιο λόγο καθώς απέφυγε τους συναισθηματισμούς και δεν εξύμνησε το ΕΑΜ στο βαθμό που το έκαναν οι προηγούμενοι ομιλητές της συμπολίτευσης, ενώ έδωσε βαρύτητα στην άποψή του ότι και το ΕΑΜ πρέπει να αναγνωριστεί «[...] διότι και οι άνθρωποί του πολέμησαν σκληρά εναντίον του κατακτητή», λόγω του ότι η οργάνωση του των εφέδρων αξιωματικών τηρούσε ουδέτερη στάση: «Δεν πήγαμε ούτε με τον ένα ούτε με τον άλλο. Για αυτό πιστεύω ότι η μαρτυρία μας είναι τελείως αμερόληπτη».

Ο Γεώργιος Γεννηματάς⁷⁸ (υπουργός Εσωτερικών) ξεκίνησε την ομιλία του δηλώνοντας την ικανοποίηση του για τη διαδικασία συζήτησης του νομοσχεδίου γιατί: «μέσα στο ναό της Δημοκρατίας,[...],ακούστηκε και ακούγεται στεντόρεια και καθάρια η φωνή της Δημοκρατίας. Φωνή που έρχεται ως [...] μια ηχώ της φωνής της Εθνικής μας Ανεξαρτησίας». Συνέδεσε και αυτός τον Βελουχιώτη και τον Ζέρβα με τον Κολοκοτρώνη και τον Ρήγα Φεραίο και χαρακτήρισε το μήνυμα του πρωθυπουργού ως «ένα μήνυμα εθνικής συμφιλίωσης, ένα μήνυμα έξαρσης της εθνικής μας περηφάνιας, ένα μήνυμα γεμάτο από την πολιτική σοφία της Δημοκρατίας». Χαρακτήρισε ως λυπηρό φαινόμενο και παραφωνία την τοποθέτηση του Αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης, ο οποίος θεωρούσε ότι έκανε ένα ιστορικό και πολιτικό λάθος, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στο ΠΑΣΟΚ για «μια εύκολη πολιτική νίκη», ενώ έκανε και άνοιγμα στους ψηφοφόρους της Δεξιάς λέγοντας ότι: «Η πράξη η πολιτική πρέπει να απομονωθεί, όχι αυτοί που ίσως εκφράζονται σήμερα ακόμα από τη Νέα Δημοκρατία» και λίγο παρακάτω: «Να απομονώσουμε την πράξη της Δεξιάς και όχι τους Δεξιούς, που και αυτοί τότε, όπου και αν ήσαν, αγωνίστηκαν». Αλλιώς η νίκη που αναφέρθηκε παραπάνω θα ήταν πύρρεια καθώς

⁷⁷ Γεννήθηκε το 1907. Ήταν πρόεδρος της φοιτητικής νεολαίας επί Ελευθερίου Βενιζέλου και φυλακίστηκε για τη δράση του από τη δικτατορία Μεταξά. Συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση μέσα από την οργάνωση των εφέδρων αξιωματικών. Πολιτεύτηκε για πρώτη φορά το 1946 με το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα, με το οποίο εκλέχτηκε βουλευτής ενώ το 1964 εκλέχτηκε με την Ένωση Κέντρου. Στη διάρκεια της δικτατορίας του 1967 φυλακίστηκε και εξορίστηκε. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ από την ίδρυσή του και εκλέχτηκε βουλευτής του το 1977, 1981 και 1985.

⁷⁸ Γεννήθηκε το 1939. Από το 1975 ήταν μέλος της Κεντρικής Επιτροπής και στη συνέχεια του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ. Από το 1981 εκλεγόταν βουλευτής του ΠΑΣΟΚ συνεχώς, ενώ υπηρέτησε και σε πάρα πολλές υπουργικές θέσεις.

δεν θα αποτελούσε η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ένα καινούριο σύμβολο ενότητας και εθνικής ομοψυχίας. Στηλίτευσε ακόμα τη συμμετοχή της Νέας Δημοκρατίας σε εκδηλώσεις που δίχαζαν το λαό.

Σε ένα άλλο ενδιαφέρον σημείο της ομιλίας του αναφέρθηκε πάλι στον Άρη Βελουχιώτη λέγοντας: «Ακόμα και σήμερα νομίζουν ότι μπορούν να μας δημιουργούν προβλήματα, όταν εμείς αναφερόμαστε στον Άρη Βελουχιώτη. Ναι, για εμάς ο Άρης Βελουχιώτης είναι η συνέχεια του Κολοκοτρώνη και του Καραϊσκάκη και δεν έχουμε κανένα πρόβλημα αυτό να το βροντοφωνάζουμε και κανείς δεν μπορεί να μας φέρει σε δύσκολη θέση για αυτό». Για να καταδείξει όμως ότι την κυβέρνηση ενδιέφερε η εθνική ομοψυχία και έκρινε μόνο τον κοινό αγώνα των αγωνιστών στην Εθνική Αντίσταση ανέφερε αμέσως μετά: «[...] εμείς τολμάμε σήμερα να πούμε ότι ο Ζέρβας και ο Ψαρρός ήταν το ίδιο παλληκάρια όπως ο Άρης Βελουχιώτης» και παρακάτω: «[...]είναι πράγματι καιρός να βάλουμε τα πράγματα στη θέση τους και να βάλουμε το Ζέρβα και τον Ψαρρό δίπλα στο Βελουχιώτη δεν είναι ώρα να τους αξιολογήσουμε, είναι δουλειά των ιστορικών, δεν είναι δουλειά των πολιτικών. Δουλειά των πολιτικών είναι να δώσουμε το πολιτικό μήνυμα στο λαό, μήνυμα θυσιών, μήνυμα ενότητας».

Απάντησε και στις αναφορές του Αβέρωφ στον Γεώργιο Παπανδρέου, λέγοντας ότι ο Γέρος της Δημοκρατίας στάθηκε στο ύψος των περιστάσεων και ποτέ δεν συνεργάστηκε με τους συνεργάτες των Γερμανών. Ως αρμόδιος υπουργός των Εσωτερικών απάντησε και στην κατηγορία του Αβέρωφ ότι το ΠΑΣΟΚ έφερε τη δεδομένη χρονική στιγμή το νομοσχέδιο προς συζήτηση στη Βουλή για να ικανοποιήσει και να συμβιβαστεί με το ΚΚΕ εν όψει των προσεχών δημοτικών εκλογών⁷⁹. Χαρακτήρισε την κατηγορία αυτή «ατυχή τουλάχιστον, αν δεν είναι υβριστική», γιατί το ΠΑΣΟΚ «οκτώ χρόνια αυτοδύναμα κτίζει τη δική του ιστορία στον ελληνικό χώρο» και έδραξε την ευκαιρία να αναφερθεί στην συμμετοχή της Τοπικής Αυτοδιοίκησης στην Εθνική Αντίσταση.

Προς το τέλος της ομιλίας του αναφέρθηκε στο θέμα των πολιτικών προσφύγων ο επαναπατρισμός των οποίων είχε αρχίσει ατομικά και διαβεβαίωσε ότι πολύ σύντομα θα προχωρούσε και η τυπική λύση του προβλήματος γιατί: «Για μας οι πολιτικοί πρόσφυγες δεν είναι κάποια μικρή ή μεγάλη ομάδα πίεσης για μας είναι ένα κομμάτι του λαού μας». Σημαντική ήταν και η δήλωσή του ότι ήδη τυπώθηκε το νέο βιβλίο του μαθήματος της

⁷⁹ Οι δημοτικές εκλογές του 1982 διεξήχθησαν περίπου δύο μήνες μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους.

Πολιτικής Αγωγής για τα σχολεία, όπου για πρώτη φορά θα αναφέρονταν οι αντιστασιακές οργανώσεις σύμφωνα με το υπό συζήτηση νομοσχέδιο.

Ο Κωνσταντίνος Μπακογιάννης⁸⁰ ανέφερε για την Εθνική Αντίσταση πολύ εύστοχα στην αρχή της ομιλίας του ότι: «Είναι[...],τόσο μεγαλειώδες το δημιούργημα αυτό της σύγχρονης Ελλάδας, ώστε κάθε συνάδελφος σε αυτή την αίθουσα, θα εύρισκε πάντα, έστω και αν είναι τελευταίος ομιλητής, να προσθέσει κάτι». Η λεπτή νέα απόχρωση που πρόσθεσε ο Μπακογιάννης με την ομιλία του ήταν ότι θεωρούσε παράλειψη του νομοσχεδίου το να μην ονομάζονται τα στρατεύματα Κατοχής φασιστικά και ναζιστικά. Αυτό το ζητούσε γιατί για αυτόν τα αντιστασιακά κινήματα εμφανίζονταν εκεί που υπήρχε φασισμός και εθνικοσοσιαλισμός, οπότε και η δική μας Εθνική Αντίσταση ήταν αντιφασιστική Αντίσταση. Τον φασισμό τον όριζε δε με βάση την μαρξιστική ανάλυση «[ως την] πιο ανοικτή τρομοκρατική δικτατορία των πιο αντιδραστικών, των πιο σωβινιστικών και πιο ιμπεριαλιστικών στοιχείων του χρηματιστικού κεφαλαίου». Με τις παραδοχές αυτές κατέληξε ότι «[...] η Αντίσταση του Λαού μας στράφηκε ενάντια στο φασιστικό καθεστώς της εσωτερικής Κατοχής της 4^{ης} Αυγούστου και συνεχίστηκε ενάντια στη ναζιστική κατοχή 1941-1944».

Ο Αθανάσιος Γκολφινόπουλος⁸¹, ήταν ένα ακόμα παράδειγμα ζώσας μνήμης της Εθνικής Αντίστασης ως Επονίτης και με αδελφό σκοτωμένο από τους Γερμανούς. Ανέφερε χαρακτηριστικά: «τη δική μου βαθιά ευγνωμοσύνη για τη δικαιωματική αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Σε αυτή τη στιγμή είναι συμπυκνωμένη όλη η ζωή μου, ο σκοπός της ύπαρξής μου». Έκανε αναφορά στους αγώνες του ΕΑΜ οι οποίοι ήταν καθοδηγούμενοι από τις προοδευτικές πολιτικές δυνάμεις του τόπου μας ενώ κάποιοι άλλοι της πολιτικής ηγεσίας της χώρας συνεργάζονταν με τους Γερμανούς, το έπος δε του ΕΑΜ ήταν ανεπανάληπτο χωρίς προηγούμενο στην ιστορία του τόπου. Χαρακτηριστική φράση της ομιλίας του ήταν: «Δικαιώνουμε σήμερα ό,τι βεβηλώθηκε, ό,τι συκοφαντήθηκε, ό,τι κλείστηκε στη φυλακή, ό,τι εξορίστηκε τόσα χρόνια, ό,τι τουφεκίστηκε από το κράτος της Δεξιάς».

⁸⁰ Γεννήθηκε το 1941. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ το 1974, εκλέχτηκε βουλευτής του το 1981, ενώ αποχώρησε από αυτό το 1985.

⁸¹ Γεννήθηκε το 1924. Υπήρξε στέλεχος του ΕΑΜ, εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ και εκλέχτηκε βουλευτής του το 1981.

Ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος⁸² (υπουργός Εργασίας), εκφώνησε την μεγαλύτερη σε διάρκεια ομιλία κυρίως λόγω της εκτεταμένης παράθεσης της δράσης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και των μαχών που έδωσε. Ύμνησε τη δράση του ΕΑΜ με φράσεις όπως: «Ό,τι και να ελέχθη όμως εδώ, ό,τι και να έχει γραφτεί είναι λίγο για κείνο το έπος της Εθνικής Αντίστασης του 1941-1944». Αναγνώρισε ακόμα τη συνεισφορά του ΚΚΕ στην ίδρυση του ΕΑΜ: «Και αποτελεί δόξα και τιμή για τους ανθρώπους εκείνους, [...] οι οποίοι πήραν πρωτοβουλίες για την ίδρυση του ΕΑΜ», όπως και στη δράση του: «Και είναι πράγματι [...] μεγάλη η συμβολή [...] του ΚΚΕ, γιατί παρέταξε όλα του τα στελέχη και επάνδρωσε την Αντίσταση». Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ανέφερε, ήταν προεκλογική δέσμευση του ΠΑΣΟΚ, καταγεγραμμένη στη διακήρυξη της κυβερνητικής του πολιτικής «μεταξύ των μεγάλων προβλημάτων του Ελληνικού Λαού προς επίλυση» και η ψήφος του ελληνικού Λαού στις 18 Οκτώβρη 1981 του έδωσε τη δυνατότητα να την κάνει πράξη [ως] εκπλήρωση στοιχειώδους καθήκοντος και ελάχιστο φόρο τιμής στα θύματα του αγώνα για ελευθερία και εθνική ανεξαρτησία [...] για να συνδεθεί και νομοθετικά το ηρωικό παρελθόν με το παρόν και το μέλλον του Λαού μας». Η εποποιΐα του 1941-1944 για τον Γιαννόπουλο αποτελούσε την εθνική κληρονομιά του 1821 και «δίδαξε τις επόμενες δεκαετίες μετά το 1941-1944, [για] να φτάσουμε στην ιστορική νίκη των δυνάμεων της Αλλαγής στις 18 Οκτώβρη του 1981», ενώ η «έξαρση της ομιλίας του Πρωθυπουργού μας, για τη διαφύλαξη της εθνικής μας ενότητας και της ομοψυχίας, φωτίζει το δρόμο να μην αναξέουμε πληγές» και την έβλεπε ως ομιλία κειμήλιο για την ενότητα του Έθνους.

Δεν παρέλειψε να αναφερθεί και στους συνεργάτες των κατακτητών με χαρακτηρισμούς όπως: «προδότες», «δοσίλογοι», «γερμανοφρονούντες», «τρωκτικά της οικονομικής ολιγαρχίας», «ανθρωπάκια», «σκουλήκια» και «καθάρματα». Όλοι αυτοί για τον Γιαννόπουλο δημιούργησαν τα τάγματα ασφαλείας και πάρα πολύ σωστά έπραξε το ΕΑΜ που τιμώρησε πολλούς από αυτούς, όπως είχε κάνει και ο Κολοκοτρώνης με τους προσκυνημένους στον Ιμπραήμ, γιατί και στις δύο περιπτώσεις ήταν ιστορική ανάγκη να γίνει αυτό.

Επιτέθηκε σε πολλά σημεία της ομιλίας του στη Δεξιά και προσωπικά στον Αβέρωφ καταλογίζοντάς τους αδυναμία συμβιβασμού με το απόλυτο βαθμό ενστερνισμού της εποποιΐας εκείνης από τον Ελληνικό Λαό, ενώ η αποστροφή του λόγου του: «Όμως ο

⁸² Γεννήθηκε το 1918. Έλαβε μέρος στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Εντάχθηκε στον ΕΛΑΣ και συμμετείχε και στα Δεκεμβριανά. Κατά την περίοδο της δικτατορίας διώχθηκε επανειλημμένα. Συνιδρυτής του ΠΑΣΟΚ το 1974, εκλεγόταν βουλευτής του συνεχώς από το 1981 ενώ ανέλαβε και υπουργικά καθήκοντα.

χρόνος θα βοηθήσει και τους αντιλέγοντες[...]να τους περάσει», ήταν προφητική, καθώς ουδέποτε η ΝΔ από όταν ανέλαβε το 1984 την Προεδρία της ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης αμφισβήτησε την αναγνώριση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ που θεσμοθέτησε εκείνος ο νόμος. Την θεώρησε ως κύρια υπεύθυνο του Εμφυλίου Πολέμου που ακολούθησε λόγω της καταδίωξης των αγωνιστών. Την κατηγόρησε επίσης ότι έχει διαστρεβλώσει εγκληματικά της ιστορία της Αντίστασης και για πολλά χρόνια μετά «έχει αφιονίσει ένα τμήμα του Ελληνικού Λαού, ότι την εποχή εκείνη του 1941-1944 το μόνο που έγινε ήταν πώς να ετοιμασθεί το ΚΚΕ για να καταλάβει την εξουσία».

Προς το τέλος της ομιλίας του συνόψισε ουσιαστικά τον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ για την Εθνική Αντίσταση σε μία παράγραφο: «[...]την κληρονομιά της Εθνικής Αντίστασης, με τιμή και περηφάνεια, τη φέρνει στους ώμους του σήμερα το ΠΑΣΟΚ, κληρονομιά της εθνικής ανεξαρτησίας, της λαϊκής κυριαρχίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της κοινωνικής απελευθέρωσης. Τα εθνικά οράματα του '21 κληρονομιά για την Εθνική Αντίσταση. Τα οράματα της Εθνικής Αντίστασης κληρονομιά για τις δυνάμεις της Αλλαγής». Λίγο παρακάτω ανέφερε: «Είναι συγκινητικό ότι το 60% του Ελληνικού Λαού έχει ήδη ψηφίσει, με τη θέση που πήρε στις βουλευτικές εκλογές, το νομοσχέδιο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης». Η ομιλία του παλαιού διοικητή τάγματος του ΕΛΑΣ έκλεισε με αντάρτικα τραγούδια και μία από τις τελευταίες φράσεις ήταν: «Ζούμε σήμερα ιστορικές, συγκινητικές στιγμές. Περιμέναμε αυτή την ευλογημένη ώρα, όπως περίμεναν οι χριστιανοί τη Λαμπρή ή οι σκλαβωμένοι την Ανάσταση του Γένους».

Για τον Χρήστο Μπασαγιάννη⁸³, «Χρόνια και καιρούς ο Ελληνικός Λαός στο σύνολό του περίμενε τον ερχομό αυτής της ευλογημένης ημέρας». Οι άνθρωποι της γενιάς του ζούσαν με ένα πικρό παράπονο μέσα τους για την αντιμετώπιση που είχαν από το επίσημο κράτος και η αποχώρηση της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης έδειχνε ότι ακόμα και εκείνη την ημέρα προσπαθούσαν να καταφρονήσουν το μεγαλύτερο, μαζικότερο και μαρτυρικότερο κομμάτι της Εθνικής Αντίστασης. Η αναγνώριση όμως της Αντίστασης είχε σφυρηλατηθεί με τη δημιουργία της γιατί «[...]η κοινή του Λαού συνείδηση πίστεψε στο τρανό μεγαλείο της και ανέβασε την ιδέα της ψηλά». Οι νεκροί μαχητές της μας άφησαν ευχή να ζούμε ειρηνικά σημείωσε αλλά και προσταγή να διδαχθούμε από το παράδειγμα

⁸³ Γεννήθηκε το 1916. Μέλος του ΕΑΜ στην Κατοχή, στη εντάχθηκε αρχικά στην ΕΠΕΚ και στη συνέχεια στην Ένωση Κέντρου. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ το 1974 και εκλέχτηκε βουλευτής του το 1981 και το 1985.

τους. Τέλος, θεωρούσε ότι η ψήφιση του νομοσχεδίου αυτού, εκπλήρωνε το χρέος του κράτους προς την Εθνική Αντίσταση.

Ο Παναγιώτης Κοντογεώργης⁸⁴, χαρακτήρισε την Εθνική Αντίσταση ως ένα συγκλονιστικό γεγονός και το παρόν νομοσχέδιο αναγνώριζε την αλήθεια, ώστε να σταματήσει η νόθευση της πολιτικής ζωής της χώρας και να ανοίξει ο δρόμος της εθνικής συμφιλίωσης και ενότητας. Στην μεγάλη αυτή ιστορική στιγμή θα ήθελε παρούσα και τη Δεξιά αναρωτήθηκε όμως πώς θα μπορούσε να είναι παρούσα τώρα όταν δεν ήταν τότε. Κλιμακώνοντας τα αντιδεξιά του επιχειρήματα, θεώρησε τη δικτατορία που αναγνώρισε τους συνεργάτες των Γερμανών ως προερχόμενη από τα σπλάχνα της Δεξιάς και στην αναφορά του Αβέρωφ ότι θα καταργήσει τον υπό συζήτηση νόμο όταν επανέλθει η ΝΔ στην εξουσία αναρωτήθηκε: «Θα επαναφέρει το νόμο της δικτατορίας για τους δοσίλογους και τους προδότες;»

Ο Αλέξανδρος Δαμιανίδης⁸⁵ ανέφερε ότι δεν ήταν παράξενη για αυτόν η αποχώρηση της Νέας Δημοκρατίας γιατί: «Αφού δεν πήραν μέρος στην Εθνική Αντίσταση στις δύσκολες ώρες του Έθνους, γιατί τάχα να πάρουν μέρος στην αναγνώριση εκείνης της μεγάλης πράξης;» Απέδωσε και αυτός τα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου στους διωγμούς εκείνων που πήραν μέρος πραγματικά στην Εθνική Αντίσταση και δεν είχαν άλλη επιλογή από το να ξαναπάρουν τα όπλα.

Ο Θεμιστοκλής Λούλης⁸⁶, αναφέρθηκε στην χαρά που αισθάνθηκε όταν αναγγέλθηκε η ΠΕΕΑ γιατί αντιπροσώπευε όλες τις παρατάξεις και ήταν μια απόδειξη της πλήρους εθνικής ενότητας. Ανέφερε επίσης ότι κάποια σφάλματα του ΕΑΜ κυρίως στην εξωτερική πολιτική όπου δεν έκανε σωστή εκτίμηση της διεθνούς γεωπολιτικής κατάστασης, οδήγησαν σε καταστροφές και ενίσχυσαν τις εχθρικές προς αυτό δυνάμεις στο εσωτερικό και το εξωτερικό, χωρίς όμως να υπεισέλθει σε περισσότερες λεπτομέρειες για το ποια ήταν αυτά τα σφάλματα.

⁸⁴ Γεννήθηκε το 1934. Ο πατέρας του, αντάρτης του ΕΛΑΣ, σκοτώθηκε στον Εμφύλιο. Εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ το 1981.

⁸⁵ Γεννήθηκε το 1942. Το 1974 υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ, με το οποίο διετέλεσε βουλευτής χωρίς διακοπή από το 1977 ως το 1989.

⁸⁶ Γεννήθηκε το 1918. Ανέπτυξε αντιστασιακή δράση, τόσο κατά τη διάρκεια της Κατοχής, όσο και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Πολιτεύτηκε για πρώτη φορά με το ΠΑΣΟΚ το 1974. Εκλέχτηκε βουλευτής του το 1981 και το 1985.

Ο Διονύσιος Μπουλούκος⁸⁷, χαρακτήρισε το θέμα που συζητούταν ότι ήταν: «όχι μόνο πελώριο -ιστορικά, πολιτικά και ηθικά-αλλά είναι και ιερό» και η βάση, το νόημα και το μήνυμα της πολιτικής πράξης αυτής του ΠΑΣΟΚ: «κάλεσμα εθνικής συμφιλίωσης, ομοψυχίας και ενότητας». Στη συνέχεια ανέλυσε τα τρία ιδιαίτερα γνωρίσματα αυτού του αγώνα: την ελληνικότητα, την παλαιότητα και την δημοκρατικότητα.

Ο Νικόλαος Παπαιωάννου⁸⁸, δήλωσε τη συγκίνηση και περηφάνειά του «γιατί σήμερα η Ελλάδα δένει τις πληγές της,[...]ανασταίνει την αξιοπρέπειά της» και «με το νομοσχέδιο αυτό[...] λύνουμε τα μάτια της ιστορίας, μιας ιστορίας που 40 χρόνια τώρα είναι νεκρή και τυμπανιαίο πτώμα. Ήταν παραπλανημένη και παραμορφωμένη. Και κολυμπούσε πού; Στην άνεση μιας ύποπτης σιωπής». Στη συνέχεια τόνισε ότι αυτή η κυβέρνηση και αυτοί οι βουλευτές έδωσαν τέλος «στον καιρό της ντροπής» αλλά και αρχή σε μια καινούρια ζωή αξιοπρέπειας, περηφάνιας και τιμής για εκείνους που θυσιάστηκαν για την Ελλάδα. Ο νόμος αυτός θεωρούσε ότι ήταν ο «ομφάλιος λώρος, ο οποίος συνέδεε την Ελλάδα με την ιστορία». Δήλωσε επίσης ότι το πνεύμα του νόμου αυτού είναι να ενώσει ολόκληρο τον ελληνικό λαό και εξέφρασε τη λύπη του που η ΝΔ απείχε από τη ψήφισή του. Προσάρμοσε στη συγκυρία και το ιστορικό παράδειγμα με την αποχή των Λακεδαιμονίων από την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην Ασία λέγοντας: «Δεν φοβάστε, ότι ύστερα από δυόμιση χιλιάδες χρόνια, θα υπάρχει ένα μήνυμα μ' αυτόν το Νόμο, που θα λέει 'Ανδρέας Παπανδρέου, ΠΑΣΟΚ και οι Έλληνες, πλην των Ελλήνων της Νέας Δημοκρατίας';».

Ο Χαράλαμπος Ατματζίδης⁸⁹ χαρακτήρισε το νομοσχέδιο ως «πεμπτούσια της πραγματικής Αλλαγής[...] που εξαφανίζει μετά από 40 χρόνια, την ντροπή της Πολιτείας». Η ομιλία του Προέδρου του ΠΑΣΟΚ οριοθέτησε για τον βουλευτή την εθνική λαϊκή ενότητα και το κόμμα στον τομέα αυτό εξόφλησε το συμβόλαιό του με το λαό.

Κατά την συζήτηση επί των άρθρων του νομοσχεδίου συζητήθηκε η τροπολογία που είχε καταθέσει το ΚΚΕ για τον ορισμό της Εθνικής Αντίστασης στο άρθρο 1 του νομοσχεδίου,

⁸⁷ Γεννήθηκε το 1939.Υπήρξε εκ των θεμελιωτών του προδικτατορικού φοιτητικού κινήματος. Πρωταγωνίστησε στη δίκη για τον ΑΣΠΙΔΑ ως ένας από τους δικηγόρους υπεράσπισης Κατά τη διάρκεια της δικτατορίας φυλακίστηκε και βασανίστηκε στο ΕΑΤ/ΕΣΑ για τέσσερις μήνες. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ το 1974, εκλέχτηκε βουλευτής του το 1981 και μετά τη διαγραφή του προσχώρησε στη Νέα Δημοκρατία με την οποία εκλέχτηκε βουλευτής της το 1985.

⁸⁸ Γεννήθηκε το 1913. Έλαβε μέρος στην Εθνική Αντίσταση κατά τα χρόνια της Κατοχής ως καπετάνιος του ΕΛΑΣ και συνελήφθη αιχμάλωτος από τους Γερμανούς. Την περίοδο 1946-1949 φυλακίστηκε και εξορίστηκε. Εκλέχτηκε για πρώτη φορά βουλευτής στις εκλογές του 1974 με την Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις. Πολιτεύτηκε ξανά με την ΕΔΗΚ στις εκλογές του 1977 όπου απέτυχε να εκλεγεί βουλευτής. Εκλέχτηκε βουλευτής του ΠΑΣΟΚ (στο οποίο προσχώρησε το 1979) στις εκλογές του 1981 και επανεκλέχτηκε βουλευτής του στις εκλογές του 1985.

⁸⁹ Εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ από το 1977 έως και τον Ιούνιο του 1989.

ώστε στο αρχικό κείμενο: «Εθνική Αντίσταση έκανε κάθε Έλληνας και κάθε Ελληνίδα που: Αγωνίστηκε οργανωμένα σε ομάδες εναντίον των στρατευμάτων Κατοχής 1941-1944», να προστεθεί η φράση «και των συνεργατών τους». Ένας βουλευτής του ΠΑΣΟΚ μάλιστα (ο Ιωάννης Καραμπάτσας, Λάρισας) ζήτησε αυτή η φράση να συμπληρωθεί στον τίτλο του νομοσχεδίου. Το επιχείρημα του ΚΚΕ ήταν ότι αν δοθούν ηθικές ή υλικές αποζημιώσεις μόνο σε όσους πολέμησαν τον κατακτητή και όχι τους συνεργάτες τους, θα δημιουργούταν μια αδικία. Ο αρμόδιος υπουργός Γεώργιος Γεννηματάς αρνήθηκε την τροποποίηση του άρθρου 1 χωρίς να εξηγήσει τους λόγους, λίγο πριν όμως, ο Μανώλης Γλέζος είχε επιχειρηματολογήσει υπέρ της διατήρησης του άρθρου ως είχε καθώς θεωρούσε ότι: «[...]όταν λέμε τα Στρατεύματα Κατοχής, περιλαμβάνονται εκεί και οι συνεργάτες τους». Η κυβέρνηση θεωρούμε ότι το αρνήθηκε επειδή πίστευε ότι έτσι δεν εξυπηρετούταν πλήρως ο πρωτεύον σκοπός της σφυρηλάτησης της εθνικής ομοψυχίας⁹⁰.

Επίσης κατά την πρώτη ημέρα συζήτησης του νομοσχεδίου, ο εισηγητής του ΚΚΕ Κωνσταντίνος Λουλές είχε ζητήσει να μην οριστεί η λήξη του αντιστασιακού αγώνα με την αποχώρηση των Γερμανών από την Ελλάδα, αλλά να παραταθεί μέχρι τον Μάιο του 1945 (ημερομηνία λήξεως του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου), όχι γιατί το ΚΚΕ ήθελε σε εκείνη τη συζήτηση να παρουσιάσει τα Δεκεμβριανά ή τους πρώτους μήνες του 1945 ως συνέχεια της Αντίστασης, αλλά για να καλυφθεί ο αντιστασιακός αγώνας των ναυτεργατών στα εμπορικά πλοία και των Ελλήνων κρατουμένων σε στρατόπεδα στο εξωτερικό. Η πρότασή του δεν έγινε δεκτή από τον αρμόδιο υπουργό Γεννηματά.

Το τρίτο αίτημα του ΚΚΕ, το οποίο υπέβαλε ο ίδιος βουλευτής, ήταν να οριστεί διαφορετικός χώρος και χρόνος για τον εορτασμό της Εθνικής Αντίστασης, από την επέτειο της Μάχης του Γοργοποτάμου και την ανέγερση μνημείου εκεί που προέβλεπε το νομοσχέδιο. Το ΚΚΕ πρότεινε το μνημείο αυτό να στηθεί στην Αθήνα και ο εορτασμός να γίνεται στις 12 Οκτωβρίου, επέτειο της Απελευθέρωσης της Αθήνας. Για να στηρίξει την πρότασή του, έφερε σαν πρώτο επιχείρημα ότι σε όλες τις χώρες τέτοιου είδους μνημεία είχαν στηθεί στις πρωτεύουσες. Δεύτερο επιχείρημά του ήταν ότι «[...]η Αθήνα υπήρξε ένα σύμβολο ενότητας και ηρωισμού στον αγώνα αυτόν, που έγινε, όχι μονάχα με τα όπλα-περισσότερο θα έλεγα με το μαζικό κίνημα, που ανέπτυξε και που δεν υπάρχει προηγούμενο του, παρόμοιό του, σε καμιά άλλη χώρα της Ευρώπης». Τέλος, πίστευε ότι στην Αθήνα

⁹⁰ Αξίζει να σημειώσουμε ότι στη συζήτηση αυτή επι των άρθρων του νομοσχεδίου έγιναν αναφορές από τους Γλέζο, Διαμαντίδη και Κάππο (ΚΚΕ) και στις οφειλόμενες πολεμικές αποζημιώσεις από τη Γερμανία.

υπήρχε δυνατότητα για μεγαλύτερη συμμετοχή του λαού στον εορτασμό. Κάποιοι ομιλητές από το ΠΑΣΟΚ που αναφέρθηκαν στο θέμα όπως ο Χρήστος Φωτίου, όπως είδαμε παραπάνω, συμφώνησαν με την πρόταση της κυβέρνησης για τον ορισμό επετείου και ανέγερση μνημείου στον Γοργοπόταμο, ενώ ο αρμόδιος υπουργός Γεώργιος Γεννηματάς επέμεινε στον εορτασμό και στην ανέγερση μνημείου στον Γοργοπόταμο γιατί αν και αναγνώριζε μεν τους αγώνες του λαού στις πόλεις, θεωρούσε ότι ο αγώνας δόθηκε κυρίως από τους αγρότες στην ύπαιθρο όπου και γκρεμίστηκαν παραδοσιακές αντιλήψεις και έπρεπε με αυτόν τον τρόπο να τιμηθεί. Όταν λίγο αργότερα ο βουλευτής του ΚΚΕ επανήλθε στο θέμα, ο υπουργός ήταν πιο κάθετος στην άρνησή του λέγοντας: «Το μνημείο βεβαίως, είναι μνημείο στο Γοργοπόταμο. Τελεία και παύλα».

Η επιμονή του αρμόδιου υπουργού στον ορισμό του Γοργοποτάμου δείχνει δύο πράγματα. Η συνεργασία των αντιστασιακών οργανώσεων για την ανατίναξη της Γέφυρας του Γοργοποτάμου ήταν η κορυφαία στιγμή της Εθνικής Αντίστασης, έγινε πριν τις συγκρούσεις των αντιστασιακών ομάδων μεταξύ τους και εύκολα μπορούσε να σφυρηλατήσει την εθνική ενότητα και ομοψυχία. Από την άλλη πλευρά το ΠΑΣΟΚ δεν επιθυμούσε να εισέλθει στα γεγονότα του Εμφυλίου. Ο εορτασμός της Εθνικής Αντίστασης στην Αθήνα, στις 12 Οκτωβρίου, δεν θα μπορούσε να αποκοπεί ποτέ από τα επόμενα γεγονότα που δίχασαν το λαό και που ειδικά στην Αθήνα οδήγησαν στα Δεκεμβριανά.

Κατά τη συνέχεια συζήτησης του νομοσχεδίου, ο Ευστάθιος Παναγούλης⁹¹ (υφυπουργός Εσωτερικών) έκανε κάποιες αναφορές που καταδείκνυαν την αντίληψη του ΠΑΣΟΚ για την περίοδο αυτή και την οριοθέτησή του απέναντι στη Δεξιά. Στο επιχείρημα του Αβέρωφ ότι τόσοι ηγέτες της χώρας μετά τον πόλεμο δεν αναγνώρισαν την Εθνική Αντίσταση αντέκρουσε ότι όλα αυτά τα χρόνια με εξαίρεση δύο μικρά διαλείμματα του 1950-1952 και του 1963-1965, οι Κυβερνήσεις που πέρασαν «πίστευαν στην αντίδραση» και προσπάθησαν να διαστρεβλώσουν την αλήθεια. Αυτό το έκαναν σκόπιμα ώστε με την προπαγάνδα του κομμουνιστικού κινδύνου και τον φανατισμό που καλλιεργούσαν να κερδίζουν τις εκλογές. Όταν σε άλλες χώρες που πέρασαν εμφύλιο επιχειρήθηκε μετά το

⁹¹ Γεννήθηκε το 1946. Είναι αδελφός του αγωνιστή της Δημοκρατίας και πολιτικού Αλέκου Παναγούλη. Για την αντιδικτατορική του δράση συνελήφθη και φυλακίστηκε. Το 1977, εκλέχτηκε για πρώτη φορά βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ και επανεκλέχτηκε το 1981 οπότε και ανέλαβε υφυπουργός Εσωτερικών. Λίγες ημέρες μετά τη συζήτηση και ψήφιση του νόμου 1285/1982, στις 8 Σεπτεμβρίου 1982 διαγράφηκε από το κόμμα και παρέμεινε ανεξάρτητος βουλευτής. Το 1984 ίδρυσε δικό του κόμμα, την Ενιαία Σοσιαλιστική Παράταξη Ελλάδας με την οποία έλαβε μέρος στις ευρωεκλογές του 1984. Την επόμενη χρονιά συνεργάστηκε με το ΚΚΕ και στις εκλογές του 1985 εκλέχτηκε βουλευτής του, ενώ απέτυχε να επανεκλεγεί το 1989 με τον Συνασπισμό.

τέλος του η συμφιλίωση (έφερε ως παράδειγμα τον Φράνκο που μετά το τέλος του Ισπανικού Εμφυλίου έφτιαξε ένα μνημείο και για τους νικητές και για τους ηττημένους), στη χώρα μας έγιναν «διάφορα παράξενα και παράδοξα πράγματα». Η Αντίσταση χαρακτηρίστηκε από τη Δεξιά αντεθνική και βαπτίστηκε προδοσία, ενώ οι συνεργάτες των Γερμανών ανακηρύχτηκαν πατριώτες και μεγάλοι αντιστασιακοί. Καταλόγισε στον Αβέρωφ ότι συνέχιζε την καλλιέργεια αυτού του φανατισμού και του φόβου ότι οι Σοσιαλιστές συνεργάζονται με τους Κομμουνιστές και αυτοί ήταν έτοιμοι να ξανακάνουν αυτά που τους απέδιδε. Έκλεισε την ομιλία του λέγοντας: «Αυτό το νομοσχέδιο, [...] είναι το καλύτερο μνημόσυνο για όλους εκείνους τους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης» καθώς και «Επιταγή της ψήφου της 18^{ης} του Οκτώβρη του Ελληνικού Λαού».

Ο Μιλτιάδης Παπαιωάννου⁹² (υφυπουργός Εσωτερικών), απέδωσε την αποχώρηση της ΝΔ στην προσπάθεια επίλυσης των εσωκομματικών της προβλημάτων. Συνέδεσε τη γενιά της Εθνικής Αντίστασης με τους αγώνες και τις προσδοκίες της γενιάς του 1-1-4 και του Πολυτεχνείου και συμπέρανε ότι από όλες τις ομιλίες που άκουσε εύκολα αποδεικνυόταν ότι η Εθνική Αντίσταση ανήκει σε ολόκληρο τον Ελληνικό Λαό και όχι σε οργανώσεις ή κόμματα.

Από το τέλος της συζήτησης αξίζει να αναφερθούμε σε αποστροφές του λόγου του Μανώλη Γλέζου οι οποίες έχουν ιδιαίτερη αξία γιατί ο ίδιος συνδύαζε τις ιδιότητες του διεθνώς αναγνωρισμένου αντιστασιακού (πρώτος παρτιζάνος της Ευρώπης), του επί σειρά ετών κυνηγημένου αριστερού πολιτικού και του τότε εκλεγμένου βουλευτή με το ΠΑΣΟΚ (ως συνεργαζόμενος βέβαια, αλλά εκλεγμένος με σταυρό και μάλιστα πρώτος στην Α' Αθηνών). Είπε λοιπόν: «Τώρα που τελειώνουμε τη συζήτηση του νομοσχεδίου, πιστεύω ότι τελετουργήσαμε, κάναμε μια ιεροτελεστία, αναφορικά με το χρέος που είχαμε ως Εθνική Αντιπροσωπεία απέναντι στην Εθνική Αντίσταση». Η αποκατάσταση της μνήμης της Εθνικής Αντίστασης αποδίδει λήθη στα μίσση και όχι στα γεγονότα. Απευθύνθηκε στη Δεξιά καλώντας την: «Ελάτε [...] να θάψουμε το μίσος. Τα μίσση είναι που έφεραν την καταστροφή σ' όλη την ιστορία του Έθνους». Καταληκτικά συνεχάρη το ΠΑΣΟΚ: «Άλλη μια φορά είμαστε υποχρεωμένοι να συγχαρούμε το ΠΑΣΟΚ, που χωρίς κανένα δισταγμό, πιστό στις εξαγγελίες του και χωρίς καμιά υποχώρηση απέναντι σε κανέναν, έφερε αυτό το

⁹² Γεννήθηκε το 1947. Εντάχθηκε στο ΠΑΣΟΚ το 1974 και εκλέχτηκε βουλευτής του στις εκλογές του 1981 και 1985, ενώ ανέλαβε και διάφορα υπουργικά καθήκοντα.

νομοσχέδιο, που αποκαθιστά το χρέος της Πολιτείας απέναντι στους αγωνιστές και στον αγώνα του Ελληνικού Λαού».

Η συζήτηση περί του νόμου αυτού στη Βουλή αποτελεί σημαντικό δείγμα δημόσιας ιστορίας, καθώς αποτελεί δημόσιο πολιτικό λόγο άμεσα σχετιζόμενο με ιστορικά γεγονότα, ο οποίος παράγει και ιστορικά και πολιτικά νοήματα (Στριφτόμπαλα 2015, 239). Σύμφωνα με τη Φυτιλή η συζήτηση αυτή κινήθηκε σε κάποια βασικά μοτίβα. Κατά το πρώτο, η Εθνική Αντίσταση ήταν ενιαία, καθολική και αδιαίρετη ενώ βασίστηκε στην «ομοθυμία ολόκληρου του λαού». Κατά το δεύτερο αποτελούσε την ιστορική συνέχεια των παραδόσεων του έθνους. Σύμφωνα με το τρίτο υπήρξε η παραδοχή και η αναγνώριση πως η μεταπολεμική συγκρότηση του ελληνικού κράτους είχε οδηγήσει στην ανατροπή θεμελιακών ηθικών αξιών. Τέταρτον, η αναγνώριση δεν αφορούσε μόνο το παρελθόν αλλά ήταν και ένα χρήσιμο ηθικό παράδειγμα για το παρόν και το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας (Φυτιλή 2022, 241-243). Στα τέσσερα αυτά μοτίβα συμπληρώνουμε μόνο ότι όταν οι βουλευτές μιλούσαν για ιστορική συνέχεια συνέδεαν την Εθνική Αντίσταση κυρίως με τους εθνικούς αγώνες του 1821.

Για τις αναφορές όμως που γίνονται στις εμφύλιες συγκρούσεις τόσο κατά τα έτη 1941-1944, όσο και για τα μετέπειτα έτη της δεκαετίας, η θέληση όλων είναι να επιλεγεί η λήθη κυρίως για να μην αμαυρωθεί το θετικό αξιακό πρόσημο της Εθνικής Αντίστασης. Η επιλογή αυτή έχει ιδιαίτερη αξία λόγω του ότι πολλοί από τους ομιλητές ήταν οι ίδιοι αντιστασιακοί και χρειάστηκε κατά τα δύσκολα εκείνα έτη να διαλέξουν πλευρά κατά τις εμφύλιες διαμάχες. Για πολλούς από αυτούς η βιωμένη εμπειρία, η ατομική μνήμη, μπορεί να βρίσκονταν σε αντίθεση με τη συλλογική μνήμη. Οι μόνοι ομιλητές που αναφέρθηκαν στην περίοδο του Εμφυλίου κυρίως για να επισημάνουν τις ευθύνες της Δεξιάς στην διολίσθηση προς αυτόν ήταν οι Γιαννόπουλος, Δαβιδόπουλος και Δαμιανίδης, ενώ ο Λούλης ήταν ο μοναδικός που επέρριψε ευθύνες στο ΚΚΕ και ο Τσαπάρας ο μοναδικός που διαχώρισε ρητά την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου.

Οι περισσότερες ομιλίες επικαλούνταν το συναίσθημα και πολλές μπορούν να χαρακτηριστούν και στομφώδεις, γεγονός λογικό καθώς πάρα πολλοί από τους ομιλητές συμμετείχαν στην Εθνική Αντίσταση. Οι κατά την σειρά ομιλίας τους βουλευτές και αντιστασιακοί Διαμαντίδης, Παπαδόπουλος, Γλέζος, Παπαγεωργίου, Γκολφινόπουλος, Γιαννόπουλος, Μπασαγιάννης, Κοντογεώργης και Παπαϊωάννου, μίλησαν με συγκίνηση και περηφάνεια, εξέφρασαν ευγνωμοσύνη προς το ΠΑΣΟΚ, απήγγειλαν ακόμα και αντάρτικα τραγούδια από το βήμα της Βουλής. Είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και το Προεδρείο

της Βουλής επέδειξε ανοχή στο χρόνο ομιλίας που τους διέθεσε καθώς όλοι σχεδόν υπερέβησαν τον χρόνο που δικαιούνταν. Να σημειωθεί ότι εκτός από τους ομιλητές στο συγκεκριμένο θερινό τμήμα της Βουλής⁹³, πλήθος άλλων αγωνιστών είχαν εκλεγεί βουλευτές με το ΠΑΣΟΚ ή ήταν υποψήφιοι βουλευτές του, γεγονός που δείχνει την σύμπλευση της πλειοψηφίας των αντιστασιακών με το Κίνημα εκείνη την εποχή.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου επέλεξε ένα λόγο ενωτικό με μια εθνική χροιά, χαρακτηριστικό του ΠΑΣΟΚ ειδικά κατά τη δεκαετία του '80. Δεν μπήκε στην ουσία της ιστορικής συζήτησης, έμεινε στην περίοδο 1940-1944, χωρίς να πάρει θέση για τα μετέπειτα γεγονότα, ούτε καν για τις σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων που αναγνώριζε το νομοσχέδιο. Βρισκόταν στους αντίποδες του λόγου του Αβέρωφ ο οποίος ήταν μάλλον διχαστικός, ανέσυρε μνήμες από το παρελθόν και χρησιμοποίησε ερμηνευτικά σχήματα από το δεξιό μετεμφυλιακό κράτος.

Όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή, δεν πρέπει να ξεχνάμε την συνεχή ιδεολογική χρήση της ιστορίας ανάλογα με τα πολιτικά διακυβεύματα της κάθε χρονικής συγκυρίας. Η ελληνική κοινωνία εκείνη την εποχή ήταν έτοιμη να αποδεχθεί εκείνο τον νόμο και το πολιτικό αφήγημα του ΠΑΣΟΚ ταίριαζε ιδανικά. Με τον νόμο αυτό στόχος ήταν η εθνική συμφιλίωση ενώ ευοδώθηκε και μια δημοκρατική κοινωνική συνοχή στην ελληνική κοινωνία της δεκαετίας του 1980, παρόλη και την χρησιμοθηρική λειτουργία του για το κυβερνών και κυρίαρχο τότε κόμμα.

Σύμφωνα με την ιστορική Βασιλική Λάζου, τα αποτελέσματα της ψήφισης του νόμου του 1982 ήταν σημαντικά. Το ΕΑΜ αναγνωρίστηκε, οι αγωνιστές του αποκαταστάθηκαν ηθικά και ο Εμφύλιος Πόλεμος καταδικάστηκε. Η πράξη της αναγνώρισης κατέστησε το ΠΑΣΟΚ εκφραστή της μεγάλης δημοκρατικής παράταξης η οποία κρατούσε αποστάσεις από τα δύο άκρα της Δεξιάς και της Αριστεράς. Με το σύνθημα «ο αγώνας τώρα δικαιώνεται», το ΠΑΣΟΚ μετέτρεπε τη μεγάλη δεξαμενή των χιλιάδων αγωνιστών της

⁹³ Κατά τη διάρκεια της διακοπής των εργασιών της Βουλής των Ελλήνων, δηλαδή για το χρονικό διάστημα μεταξύ δύο συνόδων (συνήθως κατά τους θερινούς μήνες), ένα μέρος του νομοθετικού έργου, αλλά και του κοινοβουλευτικού ελέγχου, ασκείται από το Τμήμα Διακοπής των Εργασιών της Βουλής. Σε αυτό μετέχει το 1/3 του όλου αριθμού των Βουλευτών ανάλογα με την κοινοβουλευτική δύναμη του κάθε κόμματος. Το κάθε κοινοβουλευτικό κόμμα δικαιούται να κάνει μεταβολές στα πρόσωπα που συμμετέχουν σε κάθε τμήμα, δεν παραβιάζεται όμως ο αριθμός των 100 βουλευτών ανά τμήμα. Δεδομένου δε ότι, κατά πάγια κοινοβουλευτική πρακτική, μια τακτική σύνοδος που ξεκινά τις εργασίες της στις αρχές Οκτωβρίου λήγει το Μάιο ή τον Ιούνιο του επόμενου έτους, κάθε καλοκαίρι συγκροτούνται τρία Τμήματα Διακοπών (για τους μήνες Ιούλιο, Αύγουστο και Σεπτέμβριο) και με τον τρόπο αυτό μετέχουν διαδοχικά όλοι ανεξαιρέτως οι Βουλευτές. Το Θερινό Τμήμα στο οποίο ξεκίνησε στις 17/08/1982 η συζήτηση του εν λόγω νομοσχεδίου ήταν το Δεύτερο. (Άρθρα 29,30 του Κανονισμού της Βουλής) <https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/KtV-2019-GR/34/index.html> (Ημερομηνία Πρόσβασης 13/07/2024)

Αντίστασης σε εκλογική του πελατεία καθώς εμφανιζόταν ως ο συνεχιστής του ΕΑΜ. Η αποσιώπηση του Εμφυλίου Πολέμου εξοβέλισε και οποιαδήποτε αναφορά στη συνεργασία με τους κατακτητές στο όνομα της εθνικής ομοψυχίας⁹⁴ (Λάζου 2021, 61).

Η αποχώρηση της ΝΔ από τη Βουλή κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου, ουσιαστικά χάρισε στο ΠΑΣΟΚ την πρωτοβουλία της εθνικής συμφιλίωσης και τα πολιτικά οφέλη που προέκυπταν από αυτή. Η Δεξιά έμεινε μόνη και προσκολλημένη στο παρελθόν να υπερασπίζεται ένα αφήγημα το οποίο είχε χάσει τη δυναμική του στην ελληνική κοινωνία από την πτώση της χούντας το 1974 (Πασχαλούδη 2016, 425).

3.3 Η επέτειος του Γοργοποτάμου μετά το 1981⁹⁵

Οι επέτειοι επιλέγουν συγκεκριμένα γεγονότα του παρελθόντος για μνημόνευση στο παρόν με στόχο την συγκρότηση ενός ενωτικού αφηγήματος. Επιλέγονται λοιπόν οι όψεις του παρελθόντος που το ενισχύουν και αφήνονται στη λήθη αυτές που το υπομονεύουν. Σε κάθε επέτειο, η σχέση μνήμης και ταυτότητας κατέχει κεντρική σχέση με σκοπό την καθιέρωση μιας ομοφωνίας για την εθνική ταυτότητα (Χαραλαμπίδης 2023, 131). Επίσης, σύμφωνα με την Κουλούρη (2012): «Πρώτο σύμβολο των επετείων είναι η ίδια η ημερομηνία που επιλέγεται, εφόσον η επιλογή του γεγονότος στο οποίο παραπέμπει έχει ως στόχο να υπογραμμίσει συγκεκριμένα στοιχεία της εθνικής ταυτότητας και εθνικές αξίες».

Η επέτειος της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου στις 25/11/1942, πληρούσε τις αναγκαίες προϋποθέσεις ώστε να καταστεί σύμβολο αντιστασιακής ενότητας του έθνους καθώς συμμετείχαν οι δυο κορυφαίες αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ σε μια περίοδο που δεν είχαν ενταθεί οι συγκρούσεις μεταξύ τους. Μετά τα τραγικά γεγονότα κατά τον εορτασμό του 1964, η επέτειος εορταζόταν μόνο από τις εαμικές

⁹⁴ DOCUMENTO, Ειδική έκδοση: Ο λαός δεν ξεχνά...40 χρόνια από τον εκλογικό θρίαμβο του ΠΑΣΟΚ της Αλλαγής, «ΔΙΑΚΥΡΗΞΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ-Συμβόλαιο με το Λαό», 18/10/2021, 84-95

⁹⁵ Το ΠΑΣΟΚ ως Κυβέρνηση, τόσο πριν τη ψήφιση του Ν. 1285/82, αλλά κυρίως μετά τη ψήφισή του, προσπάθησε να αναδείξει και να τιμήσει την αντιστασιακή μνήμη με πλήθος επετειακών εκδηλώσεων υπό την αιγίδα πλέον του επίσημου κράτους. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον επίσημο εορτασμό της μάχης του Φαρδύκαμπου, την απότιση φόρου τιμής στα θύματα της σφαγής των Καλαβρύτων, τα αποκαλυπτήρια αναμνηστικής πλάκας στην Ακρόπολη για το κατέβασμα της γερμανικής σημαίας από Γλέζο και Σάντα, την εβδομάδα Εθνικής Αντίστασης στο λόφο Φινόπουλου, τους εορτασμούς για την ίδρυση της ΕΠΟΝ, την απότιση φόρου τιμής στους 22 εκτελεσμένους του μπλόκου της Καλλιθέας, την κατάθεση στεφάνων στο σπίτι-μπλόκο του Υμηττού, στο Σκοπευτήριο Καισαριανής κ.ά. (Φυτιλή, 2022, 228, 251). Στην παρούσα εργασία επιλέγουμε την διερεύνηση του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ όπως αυτός εκφράστηκε μόνο για την επέτειο της Μάχης του Γοργοποτάμου, λόγω της νομοθετικής επιλογής της επετείου αυτής ως της κεντρικής εορτής για την Εθνική Αντίσταση.

οργανώσεις, με εξαίρεση την περίοδο της δικτατορίας. Με την ψήφιση του νόμου 1285/1982 η επέτειος της ανατίναξης της γέφυρας του Γοργοποτάμου αναγνωριζόταν ως ο επίσημος ετήσιος εορτασμός της Εθνικής Αντίστασης. Κατά τον πρώτο εορτασμό λοιπόν μετά την ψήφιση του νομοσχεδίου, τον Νοέμβριο του 1982, η συμμετοχή του κράτους ήταν αναβαθμισμένη καθώς παραβρέθηκε πλήθος υπουργών, όπως και ανώτατων κομματικών στελεχών του ΠΑΣΟΚ και αντιπροσωπείες όλων των κομμάτων με εμφανή την απουσία όμως της ΝΔ. Ο Ανδρέας Παπανδρέου πραγματοποίησε δηλώσεις ενότιας εκείνη την ημέρα: «Στις δύσκολες ώρες που περνά η πατρίδα μας πρέπει να θυμόμαστε και να τιμούμε αυτά που μας ενώνουν, και όχι αυτά που μας χωρίζουν. Η εθνική συμφιλίωση είναι όρος επιβίωσης για το έθνος μας».⁹⁶ Πράγματι, η αξιοποίηση της μνήμης της Εθνικής Αντίστασης μεταξύ άλλων και μέσω και του εορτασμού της επετείου του Γοργοποτάμου, είχε στόχο να συσπειρώσει γύρω από το ΠΑΣΟΚ τη μεγαλύτερη μερίδα της εαμογενούς Αριστεράς. Στην κατεύθυνση αυτή βοηθήθηκε και από την απουσία της Δεξιάς, η οποία μόνο μετά την αλλαγή της ηγεσίας της το 1984 άρχισε να καταλαβαίνει το πολιτικό ολίσθημα της μη συμμετοχής της σε μια υπό κατασκευή νέα «εθνική γιορτή» και έτσι το 1986 συμμετείχε και αυτή επίσημα στον εορτασμό (Αλβανός, 2010, 90-91). Η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* η οποία αφιέρωσε αρκετό χώρο για την περιγραφή του εορτασμού, επισήμανε τον εθνικό και ενωτικό χαρακτήρα της εκδήλωσης στην οποία υπήρχαν μόνο ελληνικές σημαίες και όχι κομματικές, ενώ ανέφερε και την κυριαρχία του συνθήματος: «λαός ενωμένος ποτέ νικημένος» το οποίο ερμήνευσε ως αποδοχή της συμφιλίωσης και της ενότητας από τον ελληνικό λαό⁹⁷.

Κατά τα έτη 1983 και 1984 ο εορτασμός της επετείου πραγματοποιήθηκε στο ίδιο κλίμα σε γενικές γραμμές. Σημαντική διαφοροποίηση υπήρξε το 1985, όταν το ΚΚΕ αποφάσισε να μη συμμετάσχει στις εορταστικές εκδηλώσεις.⁹⁸ Η στάση του αυτή εξηγούταν από τα πρόσφατα τότε αποτελέσματα των βουλευτικών εκλογών που είχαν προηγηθεί και είχαν επιβεβαιώσει την κυριαρχία του ΠΑΣΟΚ επί της Αριστεράς, οπότε το ΚΚΕ επιδίωκε τον επαναπατρισμό της εκλογικής του βάσης και ξεκινούσε την άρση του μορατόριουμ με το ΠΑΣΟΚ, που θα οδηγούσε στην συνεργασία με τη ΝΔ στις δημοτικές εκλογές του 1986 και αργότερα στη συγκυβέρνηση μαζί της υπό τη μορφή του Συνασπισμού της Αριστεράς τον Ιούνιο του 1989.

⁹⁶ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 27/11/1982, σ.1

⁹⁷ *Στο ίδιο*, σ.1,5

⁹⁸ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 26/11/1983, 01/12/1984, 30/11/1985

3.4 Η επίλυση των υπόλοιπων εκκρεμοτήτων της δεκαετίας του '40

Η λύση στο θέμα της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων δόθηκε με υπουργική απόφαση. Συγκεκριμένα στις 29/12/1982 με κοινή υπουργική απόφαση που υπέγραφαν ο υπουργός Εσωτερικών Γεώργιος Γεννηματάς και ο υπουργός Δημόσιας Τάξης Γιάννης Σκουλαρίκης, επιτράπηκε ο ελεύθερος επαναπατρισμός και η απόδοση της ελληνικής ιθαγένειας στους πολιτικούς πρόσφυγες οι οποίοι ήταν Έλληνες στο γένος και είχαν καταφύγει στο εξωτερικό κατά το χρονικό διάστημα 1946-1949. Η διάκριση σε Έλληνες στο γένος τέθηκε για τον διαχωρισμό των σλαβόφωνων πολιτικών προσφύγων στους οποίους δεν επιτράπηκε ο επαναπατρισμός.

Η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* αναφέρθηκε στο γεγονός με άρθρο που έφερε τον τίτλο: «Κλείνει η μεγάλη πληγή του εμφυλίου». Το άρθρο, ανέφερε τις λεπτομέρειες της υπουργικής απόφασης, παρουσίαζε τις αντιδράσεις των υπόλοιπων κομμάτων όπου όλα πλην της ΝΔ χαιρέτιζαν την ιστορική αυτή απόφαση, κατέγραφε τους πανηγυρισμούς των οικογενειών των πολιτικών προσφύγων και χαιρέτιζε την τήρηση των υποσχέσεων που είχε δώσει το ΠΑΣΟΚ στο λαό και βήμα-βήμα υλοποιούσε⁹⁹. Το θέμα της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων είχε τεθεί από την πρώτη στιγμή στη Μεταπολίτευση από τους εκπροσώπους των προσφύγων αλλά και στη γενικότερη συζήτηση στον δημόσιο λόγο. Ο επαναπατρισμός τους αποτελούσε κεντρικό αίτημα-διακύβευμα του ΚΚΕ και ταυτόχρονα ένα μεγάλο ερώτημα για το μετεμφυλιακό κράτος. Το ΠΑΣΟΚ έδωσε μία λύση στο πρόβλημα με μια απλή υπουργική απόφαση αρχικά και με ένα νομικό πλαίσιο στη συνέχεια, με τα οποία όχι μόνο ικανοποίησε το αίτημα των πολιτικών προσφύγων, αλλά τους έκανε να νιώθουν και επιθυμητοί εκτός από αποδεκτοί (Αυγερίδης 2022b, σ. 79,87).

Η οικονομική αποκατάσταση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης ρυθμίστηκε με το ΠΔ 379/1983, ενώ η συνταξιοδότηση των αγωνιστών με τον νόμο 1543/1985 την συζήτηση του οποίου θα δούμε σε επόμενες παραγράφους. Το ΠΔ 379/1983 υπογράφηκε τον Οκτώβριο του '83 και περιλάμβανε αρκετά από τα αιτήματα των αντιστασιακών ενώ καθόριζε και τη διαδικασία αναγνώρισης της ιδιότητας του αγωνιστή της Εθνικής Αντίστασης. Τα ευεργετήματα που περιλάμβανε αφορούσαν κυρίως την επαγγελματική αποκατάσταση των αγωνιστών οι οποίοι όμως το 1983 ήταν υπερήλικες και ανίκανοι για εργασία οπότε δεν υπήρχαν ουσιαστικές ωφέλειες για αυτούς. Άλλος νόμος όμως (ο

⁹⁹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 01/01/1983, σ.3

1320/1983) βοηθούσε τα τέκνα τους δίνοντάς τους επιπλέον μοριοδότηση για προσλήψεις στο δημόσιο τομέα. (Φυτιλή 2022, 254-255).

Στις 28/02/1985 συζητήθηκε το νομοσχέδιο αρμοδιότητας του Υπουργείου Γεωργίας σχετικά με την «Ρύθμιση περιουσιών πολιτικών προσφύγων». Ο Δημήτρης Βραδέλης¹⁰⁰, ως Εισηγητής της Πλειοψηφίας για το νομοσχέδιο, αναφέρθηκε στην τιμή που ένιωθε κάνοντας αυτή την ομιλία και στην ανάγκη οικοδόμησης της εθνικής συμφιλίωσης στην χώρα, γεγονός που υπηρετούσαν οι προβλέψεις του υπό συζήτηση νόμου. Στάθηκε ιδιαίτερα στις αντιρρήσεις που είχε εκφράσει η ΝΔ κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή σύμφωνα με τις οποίες δεν αποδεχόταν τον όρο Δημοκρατικός Στρατός. Ο βουλευτής αιτιολόγησε την επιλογή αυτού του όρου που έκανε το νομοσχέδιο αναφέροντας ότι θα πρέπει να λέγονται τα πράγματα με το όνομά τους και ότι η χρήση του όρου δημοκρατικός δεν σήμαινε και ότι ο κυβερνητικός στρατός θεωρούταν αντιδημοκρατικός.¹⁰¹

Ο υπουργός Γεωργίας Κωνσταντίνος Σημίτης¹⁰², ανέφερε ότι η μή απόδοση των περιουσιών στους πολιτικούς πρόσφυγες παρεμπόδιζε την ομαλή ένταξή τους στην πολιτική ζωή του τόπου. Συνάμα το νομοσχέδιο είχε και έναν κύριο πολιτικό στόχο ο οποίος ήταν να περιορίσει και να άρει της διακρίσεις που είχε δημιουργήσει ο Εμφύλιος Πόλεμος, ώστε να αποκατασταθεί η ισονομία και ισοπολιτεία. Για τον υπουργό, ο ελληνικός λαός συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση γιατί πίστευε ότι η μετακατοχική περίοδος πρέπει να χαρακτηρίζεται από πολιτικές και οικονομικές διαδικασίες διαφορετικές από αυτές που επικρατούσαν πριν το 1940. Επίσης ο ελληνικός λαός κατά πλειοψηφία δεν επιθυμούσε τον εμφύλιο και την κλιμάκωση του. Οι πολιτικές παρατάξεις όμως που πρωτοστάτησαν σε αυτόν ανέφερε, είχαν την ευθύνη λόγω των πολιτικών τους επιλογών και των συμφερόντων τα οποία υπηρετούσαν¹⁰³.

Ο Σέφης Αναστασάκος¹⁰⁴, είπε ότι ο υπό συζήτηση νόμος συμφωνούσε με τις προθέσεις της Κυβέρνησης της Αλλαγής για την εξάλειψη των καταλοίπων του Εμφυλίου Πολέμου.

¹⁰⁰ Γεννήθηκε το 1926. Πολιτεύτηκε πρώτη φορά το 1974 και εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ το 1981.

¹⁰¹ Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΧΒ', 28/02/1985, σ. 4864

¹⁰² Ο μετέπειτα Πρωθυπουργός γεννήθηκε το 1936. Το 1965 συμμετείχε στην ίδρυση του Ομίλου Πολιτικής Έρευνας «Αλέξανδρος Παπαναστασίου». Το 1967 ο όμιλος μετεξελέχθηκε στην αντιδικτατορική οργάνωση «Δημοκρατική Άμυνα», η οποία επτά χρόνια αργότερα συμμετείχε στην ίδρυση του ΠΑΣΟ. Ανέλαβε αρκετές υπουργικές θέσεις, ενώ βουλευτής εκλέγεται από το 1985.

¹⁰³ Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΧΒ', 28/02/1985, σ. 4870-4871

¹⁰⁴ Γεννήθηκε το 1941. Υπήρξε ενεργό μέλος του ΠΑΣΟΚ από την ίδρυσή του. Εκλέχτηκε δυο φορές βουλευτής του το 1981 και το 1985.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η αναφορά του ότι πάγια πολιτική του ΠΑΣΟΚ για τον Εμφύλιο ο οποίος επιβλήθηκε στον ελληνικό λαό, ήταν η πολιτική της λήθης, ενώ αξιοσημείωτη ήταν και η πρότασή του να καταγραφεί από μία επιτροπή η ιστορία όλης της περιόδου 1940-1949¹⁰⁵.

Ο Βασίλειος Ευαγγελινός¹⁰⁶ ζήτησε να ξεχαστούν οι νικητές και οι νικημένοι και να ενταχθεί όλος ο λαός στον εθνικό κορμό. Ακόμα ανέφερε ότι αν η ΝΔ ασχολείται με τους 15-20 χιλιάδες «ανταρτόπληκτους» και «συμμοριόπληκτους», όλος ο ελληνικός λαός γνωρίζει ότι στην Ελλάδα υπήρχαν εκατομμύρια δεξιόπληκτοι.¹⁰⁷ Ο Μανώλης Γλέζος ζήτησε και αυτός να υπάρξει μια πραγματική λήθη για το μίσος, το πάθος και το φανατισμό εκείνης της εποχής, όχι όμως και για την ιστορική έρευνα, ενώ ηττημένο κατά τον Εμφύλιο πίστευε ότι ήταν ολόκληρο το ελληνικό Έθνος¹⁰⁸. Για τον Ευάγγελο Καλαϊτζάκη¹⁰⁹, με αυτό το νόμο το ΠΑΣΟΚ έγραφε για μια ακόμα φορά ιστορία γιατί με την επούλωση των πληγών του Εμφυλίου που επιτυγχανόταν, θωρακιζόταν και η εθνική ομοψυχία, ενώ κατηγόρησε τη Δεξιά ότι είχε διατηρήσει για πολλά χρόνια τις εμφυλιοπολεμικές καταστάσεις σε εποχές που τις διαφήμιζε ως νέες εποχές του Περικλή¹¹⁰.

Στις 20/03/1985 ξεκίνησε η συζήτηση για το νομοσχέδιο του Υπουργείου Οικονομικών για την «συνταξιοδότηση των παθόντων αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, αποκατάσταση των αγωνιστών που διώχθηκαν ‘για τα κοινωνικά τους φρονήματα’ και συνταξιοδότηση των αγωνισθέντων κατά της δικτατορίας», το οποίο μετά τη ψήφισή του αποτέλεσε τον νόμο 1543/1985. Η συζήτηση διενεργήθηκε μέσα σε ένα πολωτικό κλίμα καθώς την ίδια ημέρα είχε προηγηθεί η απόφαση της Βουλής ότι ο εκτελών χρέη Πρόεδρου της Δημοκρατίας Ιωάννης Αλευράς είχε δικαίωμα ψήφου στις εκλογές για την ανάδειξη του νέου αρχηγού του Κράτους, γεγονός που είχε οδηγήσει σε οξεία αντιπαράθεση και αποχώρηση της ΝΔ από την αίθουσα του Κοινοβουλίου.

¹⁰⁵ Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίαση ΧΒ΄, 28/02/1985, σ. 4876-77

¹⁰⁶ Γεννήθηκε το 1939. Οργανώθηκε στην ΕΔΗΝ και ανέπτυξε αντιδικτατορική δράση. Στις εκλογές του 1981 εκλέχτηκε βουλευτής.

¹⁰⁷ Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίαση ΧΒ΄, 28/02/1985, σ. 4879

¹⁰⁸ Στο ίδιο, σ. 4880-4881

¹⁰⁹ Γεννήθηκε το 1928. Υπήρξε επί χρόνια στέλεχος του ΠΑΣΟΚ και το 1989 προσχώρησε στο Συνασπισμό. Τον Μάιο του 1984 είχε αντικαταστήσει στη Βουλή τον παραιτηθέντα Εμμανουήλ Δρεττάκη.

¹¹⁰ Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Δ΄, Συνεδρίαση ΧΒ΄, 28/02/1985, σ. 4885-4886. Εδώ προφανώς αναφέρεται στη ρήση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου στα πρώτα χρόνια μετά τον Εμφύλιο, ότι στην Μακρόνησο χτιζόντουσαν οι «νέοι Παρθενώνες».

Ο εισηγητής της Πλειοψηφίας Αλέξανδρος Ακριβάκης¹¹¹ ξεκίνησε την τοποθέτησή του αναφερόμενος στην ψήφιση του νόμου 1285/1982 για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης ο οποίος κατά τον βουλευτή υπήρξε πράξη τιμής και περηφάνιας για το ΠΑΣΟΚ και εκπλήρωσης ενός τεράστιου ηθικού χρέους προς τους αγωνιστές της αντίστασης. Στη συνέχεια χαρακτήρισε ως «θλιβερή παραφωνία» την αποχώρηση της ΝΔ από τη συζήτηση του νομοσχεδίου εκείνη την εποχή. Έτσι η Δεξιά για μια ακόμα φορά «ήταν απύσχα σε μια μεγάλη ώρα για το Έθνος μας». Υπενθύμισε ακόμα την ομιλία του τότε Αρχηγού της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης Αβέρωφ ο οποίος είχε μετατρέψει τη συζήτηση για τον αγώνα του ελληνικού λαού κατά του κατακτητή σε συζήτηση για τον Εμφύλιο και την ιστορία του ΚΚΕ. Επίσης χαρακτήρισε ως γενναίες τις προβλέψεις του νομοσχεδίου για την υλική αποκατάσταση των αγωνιστών¹¹².

Ο Δημήτρης Τσοβόλας¹¹³ (Αναπληρωτής Υπουργός Οικονομικών) ανέφερε ότι με αυτόν τον νόμο που έφερε στη Βουλή η Κυβέρνηση της Αλλαγής, ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας του 1941-1944 «[...] κρίνεται ως πολεμική πράξη αντάξια για την ευγνωμοσύνη του Έθνους», ενώ το ΠΑΣΟΚ ανέφερε, από την ίδρυσή του το 1974 ήταν υπέρ της εθνικής ομοψυχίας.¹¹⁴ Αξιοσημείωτη ήταν η παρατήρηση του Βασίλειου Αγοραστή ο οποίος ανέφερε ότι ενώ ο δόκιμος όρος για την σύγκρουση του 1946-1949 ήταν Εμφύλιος Πόλεμος, όπως συνέβαινε σε όλες τις χώρες που αντιμετώπισαν αυτό το φαινόμενο, στην Ελλάδα κάποιοι επέμεναν ακόμα στον όρο «συμμοριτοπόλεμος».¹¹⁵

Ο Αντώνης Τρίτσης¹¹⁶ αφού συνεχάρη τη ΝΔ η οποία τάχθηκε υπέρ του συγκεκριμένου νομοσχεδίου, υπενθύμισε την αρνητική στάση του Αβέρωφ το 1982, όπως και το ότι ο ιδρυτής του κόμματος Κωνσταντίνος Καραμανλής δεν είχε ποτέ αναφερθεί σε δημόσια τοποθέτησή του στην Εθνική Αντίσταση. Ημέρες όπως εκείνη, έδειχναν για τον βουλευτή την μεγάλη ικανότητα της Εθνικής Αντίστασης να ενώνει και να ανεβάζει τους Έλληνες. Διευκρίνισε ότι λήθη χρειαζόταν για το πνεύμα του ρεβανσισμού, δεν χρειαζόταν όμως η

¹¹¹ Γεννήθηκε το 1944. Το 1974 ήταν ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ. Εκλέχτηκε βουλευτής του το 1985 και το 1989

¹¹² Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΡΖ', 20/03/1985, σ. 5561-5563

¹¹³ Γεννήθηκε το 1942. Προέρχεται από οικογένεια η οποία στα μετεμφυλιακά χρόνια αντιμετώπισε διώξεις λόγω της συμμετοχής της στην Εθνική Αντίσταση και στο ΕΑΜ επί Κατοχής. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του ΠΑΣΟΚ, εκλέχτηκε βουλευτής του το 1977, το 1981 και το 1985 ενώ ανέλαβε και οικονομικά χαρτοφυλάκια.

¹¹⁴ Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΡΗ', 21/03/1985, σ. 5580

¹¹⁵ Στο ίδιο, σ. 5591

¹¹⁶ Γεννήθηκε το 1937. Στη διάρκεια της δικτατορίας ανέπτυξε αντιστασιακή δραστηριότητα και υπήρξε σύνδεσμος του ΠΑΚ εσωτερικού με τον ιδρυτή του, Ανδρέα Παπανδρέου. Εκλέχτηκε βουλευτής το 1981 και το 1985, ενώ ανέλαβε και υπουργικά καθήκοντα. Μετά τη διαγραφή του από το ΠΑΣΟΚ το 1989, ίδρυσε το Ελληνικό Ριζοσπαστικό Κίνημα.

ιστορική λήθη για την περίοδο εκείνη, αντίθετα απαιτούταν η ιστορική μνήμη της περιόδου. Για το ΠΑΣΟΚ, ανέφερε, ηττημένοι του Εμφυλίου ήταν η Ελλάδα και ο Ελληνικός Λαός, ενώ όλοι οι αγώνες του λαού, ο αγώνας του '21, ο αγώνας στην Αλβανία, η Εθνική Αντίσταση, το Πολυτεχνείο αργότερα, είχαν κοινωνικό περιεχόμενο και το ΠΑΣΟΚ είχε την ιστορική συνείδηση ότι αποτελούσε την αιχμή και συνέχεια των εθνικοαπελευθερωτικών αγώνων του λαού. Στη φράση του τέλος: «[...] με την πράξη της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης τιμήσαμε και τους νεκρούς του Εμφυλίου με τις ίδιες τιμές», έδειξε εν συντομία την άποψη του κόμματος για όλη την δεκαετία του '40, ειδικά στο πώς έβλεπε το ίδιο την προσφορά του στους αγωνιστές.¹¹⁷

Ο Μανώλης Γλέζος που μίλησε στη συνέχεια σημείωσε: «[...]τολμώ να πω ότι οι ιστορικοί του μέλλοντος θα χαρακτηρίσουν τη Βουλή[...]του 1981-1985, ως τη Βουλή, που αποκατέστησε την ιστορική αλήθεια και τη μνήμη του έθνους». Την άποψη αυτή τη στήριξε στο ότι η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης που ξεκίνησε το 1982 και ολοκληρωνόταν με το υπό συζήτηση νομοσχέδιο, την κατέστησε συστατικό στοιχείο του Έθνους.

Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε και σε ένα θέμα που δεν επέλυσε κάποια εκκρεμότητα της δεκαετίας του '40 καθώς ως πρόταση νόμου απορρίφθηκε, ήταν όμως σημαντικό για την διερεύνηση του πολιτικού λόγου του ΠΑΣΟΚ και «προανήγγειλε» κατά μία ερμηνεία τη συζήτηση του επόμενου καλοκαιριού του 1989 για το ίδιο θέμα. Στις 26/05/1988 λοιπόν συζητήθηκε πρόταση νόμου που είχε καταθέσει το ΚΚΕ, «Για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου», αρμοδιότητας του Υπουργείου Εσωτερικών. Η εισηγήτρια του νομοσχεδίου Μαρία Δαμανάκη στήριξε την πρόταση νόμου με το σκεπτικό ότι ο αγώνας του Δημοκρατικού Στρατού τα έτη 1946-1949 ήταν η συνέχεια των αγώνων και των ιδανικών του ΕΑΜ οπότε με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 για τα έτη 1941-1944, η αποκατάσταση των αγωνιστών δεν ήταν ακόμα πλήρης. Ζήτησε λοιπόν τη νομική αναγνώριση του Εμφυλίου Πολέμου από το ελληνικό κράτος, την απόδοση αμοιβών στους συμμετέχοντες σε αυτόν και την απάλειψη χαρακτηρισμών όπως «συμμορίτες»¹¹⁸.

Ο Ιωάννης Καραμπάτσας¹¹⁹ εκ μέρους του ΠΑΣΟΚ απέρριψε τη συζήτηση του νομοσχεδίου για τυπικούς λόγους καθώς ως νομοσχέδιο που αφορούσε συνταξιοδοτικά θέματα, σύμφωνα με το Σύνταγμα δεν μπορούσε να εισαχθεί στο Κοινοβούλιο από πρόταση βουλευτών παρά μόνο από την κυβέρνηση. Δέχτηκε όμως να γίνει και μια ολιγόλεπτη

¹¹⁷ Περίοδος Γ', Σύνοδος Δ', Συνεδρίαση ΡΗ', 21/03/1985, σ. 5593-5594

¹¹⁸ Περίοδος Δ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΡΛΕ', 26/05/1988, σ. 6653-6655

¹¹⁹ Γεννήθηκε το 1932 και εκλέχτηκε βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 και του 1985.

συζήτηση επί της ουσίας, ώστε να καταδείξει ότι η συγκεκριμένη πρόταση νόμου επειδή χαρακτήριζε ως δικαιούχους αποκατάστασης τους αγωνισθέντες κατά το χρονικό διάστημα από το 1944 έως το 1967, (συνεπώς κατά την άποψη του όλους τους αντιπολιτευόμενους στην μετεμφυλιακή περίοδο), αφορούσε απροσδιόριστο αριθμό δικαιούχων, γεγονός που δικαιολογούσε την χρεία προετοιμασίας ενός νέου κοστολογημένου νομοσχεδίου από την πλευρά της κυβέρνησης αυτή τη φορά με το οποίο θα αντιμετώπιζονταν οι δυσμενείς συνέπειες του Εμφυλίου Πολέμου. Επίσης ήθελε να αναδείξει τη στάση της ΝΔ στην αρμόδια κοινοβουλευτική επιτροπή όπου είχε παρουσιάσει μεν διαφορετικές απόψεις η πλειοψηφούσα όμως ήταν ότι δεν μπορούσε να δώσει ιστορική δικαίωση στο ΚΚΕ γιατί θεωρούσε ότι με το νόμο αυτό δεν ζητούσε υλική αποκατάσταση αλλά ιστορική δικαίωση για τα εγκλήματα που είχε κάνει στον τόπο¹²⁰.

Βλέπουμε λοιπόν ότι το ΠΑΣΟΚ δεν στάθηκε μόνο στην αναγνώριση και στην ηθική δικαίωση των αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης αλλά προχώρησε ήδη από την πρώτη του τετραετία διακυβέρνησης στην απόδοση και υλικών αμοιβών και προνομίων καθώς και στην επίλυση του θέματος της επιστροφής των πολιτικών προσφύγων και της απόδοσης των περιουσιών τους. Η διφορούμενη στάση της ΝΔ (διαφώνησε με την επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, συμφώνησε με την απονομή συντάξεων στους αντιστασιακούς) το βοήθησε να επαναλαμβάνει την διαφοροποίησή του από τη ΝΔ και να εμβαθύνει τα ερείσματα και την αποδοχή του στην εαμογενή δεξαμενή ψηφοφόρων στην οποία απέβλεπε. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι δύο από τα σημαντικότερα νομοθετήματα συζητήθηκαν και ψηφίστηκαν τον Φεβρουάριο και Μάρτιο του 1985, τρεις μήνες πριν τις εκλογές του Ιουνίου του 1985. Αξιοσημείωτες είναι ακόμα οι αναφορές που γίνονται για πρώτη φορά από βουλευτές του και με τις οποίες αποδέχονται τον όρο Δημοκρατικός Στρατός και καταδικάζουν τον όρο «συμμοριτοπόλεμος», ενώ παρόλο που απορρίπτει για τυπικούς λόγους την πρόταση νόμου του ΚΚΕ το 1988 για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου, αποδέχεται ότι θα πρέπει κάποτε να επιλυθεί και αυτό το ζήτημα.

3.5 Η προεκλογική περίοδος του 1985

Κεντρική θέση του ΠΑΣΟΚ εν όψει των εκλογών στις 02/06/1985 ήταν ότι εξέφραζε τον αντιδεξιό πόλο συσπείρωσης των λαϊκών δυνάμεων. Οι λαϊκές δυνάμεις καλούνταν να

¹²⁰ Περίοδος Δ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίαση ΠΑΕ', 26/05/1988, σ. 6655-6656

στηρίζουν το ΠΑΣΟΚ ώστε να μην επανέλθει η δεξιά στην εξουσία. Για να γίνει αυτό απαιτούνταν η ενότητα όλων των αντιδεξιών δυνάμεων υπό τη σκέπη του ΠΑΣΟΚ, δεδομένου ότι μόνο αυτό μπορούσε να εξασφαλίσει τη μη επάνοδο της δεξιάς (Λυριντζής χ.χ., 44).

Οι βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου του 1985 αποτέλεσαν την κορύφωση της πολιτικής διαίρεσης Δεξιάς-Αντιδεξιάς. Η πολιτική πόλωση έφτασε στον υπέρτατο βαθμό και τροφοδοτήθηκε ιδιαίτερα από δύο γεγονότα. Το πρώτο ήταν η εκλογή του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη το 1984 στην ηγεσία της ΝΔ ο οποίος για το ΠΑΣΟΚ ήταν ο «Εφιάλτης» που είχε πρωταγωνιστήσει την εποχή της αποστασίας στην πτώση της Κυβέρνησης της Ένωσης Κέντρου. Ο δεύτερος ήταν ο πολιτικός ελιγμός του Ανδρέα Παπανδρέου, ο οποίος ενώ άφηνε να εννοηθεί μέχρι την τελευταία στιγμή ότι θα πρότεινε την επανεκλογή του Κωνσταντίνου Καραμανλή στην Προεδρία της Δημοκρατίας, τελικά πρότεινε τον Χρήστο Σαρτζετάκη, μια υποψηφιότητα με σαφώς αντιδεξιά χαρακτηριστικά. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο υπουργός Εσωτερικών του ΠΑΣΟΚ εκείνη την περίοδο, Αγαμέμνων Κουτσόγιωργας, χαρακτήρισε την τότε πολιτική αντιπαράθεση ως μια μάχη «φωτός εναντίον σκότους» (Τσίρμπας 2010, 150-181).

Το πολιτικό κλίμα πολώθηκε περαιτέρω με τη δημοσίευση στην εφημερίδα *ΑΥΓΙΑΝΗ* φωτογραφίας του Κωνσταντίνου Μητσοτάκη με δύο Γερμανούς στρατιώτες στην περίοδο της Κατοχής. Το θέμα επανερχόταν συνεχώς μαζί με την επίκληση της μνήμης των φακέλων, των διώξεων, των ξερονησιών, των πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων και άλλων στοιχείων από την περίοδο της Δεξιάς, με στόχο την αντιδεξιά συσπείρωση και την προσέλκυση των αριστερών ψηφοφόρων. Για το σκοπό αυτό αξιοποιήθηκε και η προσχώρηση πολλών αντιστασιακών με κορυφαία τη δήλωση υποστήριξης προς το ΠΑΣΟΚ του Μάρκου Βαφειάδη οι οποίες αναπαράγονταν συνεχώς από τον φιλοκυβερνητικό τύπο (Ρόρη 2008, 301-302).

Ποιες αναφορές έκανε όμως ειδικά η επίσημη εφημερίδα του ΠΑΣΟΚ στα γεγονότα της δεκαετίας του '40 κατά την προεκλογική περίοδο; Στο φύλλο της 03/05/1985 η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* παρουσίασε όλη την προεκλογική ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στο Ηράκλειο της Κρήτης που είχε γίνει λίγες ημέρες πριν στις 27/4. Ο Πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ αναφέρθηκε για μια ακόμα φορά σε προεκλογική περίοδο στο «όραμα των τριών γενεών» κατά την εφημερίδα, δηλαδή στο ότι το ΠΑΣΟΚ εξέφραζε τις γενιές της Εθνικής Αντίστασης, του 1-1-4 και του Πολυτεχνείου. Στη γενιά της Εθνικής Αντίστασης στάθηκε λίγο παραπάνω καθώς εκτός του χαρακτηρισμού που της έδωσε ως τιμημένης, σημείωσε

και το γεγονός ότι στην Κρήτη η Αντίσταση είχε μείνει αδιάσπαστη και εξέφρασε την ευχή αυτό να είχε συμβεί και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στον απολογισμό του κυβερνητικού έργου της πρώτης τετραετίας του ΠΑΣΟΚ, ιδιαίτερη αναφορά έκανε στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης που έθεσε τα θεμέλια της Εθνικής Συμφιλίωσης και στην επιστροφή των πολιτικών προσφύγων τους οποίους αποκάλεσε αδέρφια μας¹²¹.

Την ίδια ημέρα η εφημερίδα αναφερόταν στη στήλη «Ελληνικό επταήμερο» σε εκδηλώσεις που έγιναν εκείνη την εβδομάδα για γεγονότα της Αντίστασης, όπως «Το κάστρο του Υμηττού» και το «Μπλόκο της Ελευσίνας» καθώς και στα κυβερνητικά σχέδια για την διαμόρφωση-αξιοποίηση των ξερονησιών Γιάρου και Μακρονήσου όπου εξορίστηκαν και μαρτύρησαν αγωνιστές της Δημοκρατίας ώστε να μετατραπούν σε σύμβολα εθνικής ενότητας και προόδου¹²². Σε άλλη σελίδα, σε άρθρο με τον τίτλο: «Πλατεία ανταπόκριση στο πανδημοκρατικό προσκλητήριο του ΠΑΣΟΚ», παρουσιάζονταν δηλώσεις εκλογικής υποστήριξης διαφόρων ομάδων, όπου ξεχώριζαν αυτές που προέρχονταν από αντιστασιακούς, λιγότερο ή περισσότερο γνωστούς όπως ο Μάρκος Βαφειάδης, ο Μανώλης Γλέζος και ο Βασίλειος Πριόβολος (Ερμής)¹²³. Η υποστήριξη του παλαιού αρχηγού του Δημοκρατικού Στρατού προς το ΠΑΣΟΚ ετύγχανε ιδιαίτερης προβολής από την εφημερίδα. Σε επόμενο φύλλο της στις 17/05/1985 σε άρθρο με τίτλο: «Μ. Βαφειάδης: Να στηρίζουμε το ΠΑΣΟΚ», τονιζόταν η άποψή του ότι τα δύο ΚΚΕ τηρούσαν «σκληροτράχηλη» στάση απέναντί στο ΠΑΣΟΚ, ταυτόσημη με την παλιά άποψη: «Τί Πλαστήρας, τί Παπάγος» και το ότι πίστευε ότι το ΠΑΣΟΚ με την μέχρι τότε πολιτική του είχε κάνει: «πολύ περισσότερα από όσα θα μπορούσε να κάνει οποιαδήποτε, άλλη Κυβέρνηση προς τη κατεύθυνση της εθνικής συμφιλίωσης και της διεύρυνσης της δημοκρατίας»¹²⁴. Οι αναφορές της εφημερίδας και η δημοσιοποίηση των δηλώσεων εκλογικής υποστήριξης διαφόρων ομάδων αντιστασιακών προς την κυβέρνηση ήταν τακτικές. Έτσι στο ίδιο φύλλο αναφέρονταν πολλές δηλώσεις τέτοιων ομάδων με τις οποίες επισήμαναν ότι το ΠΑΣΟΚ τήρησε τις προεκλογικές του δεσμεύσεις απέναντί τους, ενώ καταδίκάζαν και την στάση της Αριστεράς τότε που δήλωνε ότι χρειαζόταν μια «πραγματική Αλλαγή», η οποία πίστευαν ότι βοηθούσε τη Δεξιά¹²⁵.

¹²¹ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 03/05/1985, σ.17

¹²² *Στο ίδιο*, σ.4

¹²³ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 03/05/1985, σ.5

¹²⁴ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 17/05/1985, σ.3

¹²⁵ *Στο ίδιο*, σ.6

Στο φύλλο της 24/05/1985 συνεχίστηκε η παρουσίαση των προεκλογικών ομιλιών του Ανδρέα Παπανδρέου από την εφημερίδα, από όπου δεν έλειπαν και οι αναφορές στην αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και στην κριτική της στάσης των δύο ΚΚΕ. Έτσι στην ομιλία του στο Βόλο, «μιλώντας από την καρδιά του και όχι πολιτικά κάλεσε τόσο το ΚΚΕ, όσο και το ΚΚΕ εσ. να δείξουν τουλάχιστον κατανόηση και να αναγνωρίσουν τα θετικά μέτρα που πήρε το ΠΑΣΟΚ για την αναγνώριση της εθνικής αντίστασης, την επιστροφή και αποκατάσταση των πολιτικών προσφύγων και γενικά για το κλείσιμο των πληγών του εμφυλίου πολέμου»¹²⁶. Παρόμοιες αναφορές έγιναν και στις ομιλίες του σε Μυτιλήνη, Χίο, Αλεξανδρούπολη, Ξάνθη και Κομοτηνή. Στην τελευταία αιτιολόγησε μάλιστα ότι το σύνθημα «ο αγώνας τώρα δικαιώνεται» οφειλόταν στο ότι το ΠΑΣΟΚ πιστό στην υπόσχεσή του αναγνώρισε την Εθνική Αντίσταση¹²⁷. Συνεχιζόταν ακόμα η δημοσίευση δηλώσεων στήριξης ομάδων αντιστασιακών¹²⁸ και η κριτική στη στάση του ΚΚΕ και με ενυπόγραφα άρθρα όπως του Μάριου Σταθάκη με τίτλο: «Οι καπετάνιου», όπου έγραφε: «[Το ΚΚΕ ήθελε] να ξεχάσει κι ο Λαός πως αναπνέει ελεύθερα,[...] και βλέπει τώρα την Εθνική Αντίσταση δικαιωμένη στη δόξα της!» και λίγο παρακάτω: «Ξέρει, βέβαια, ο Χαρίλαος Φλωράκης [...] πως αυτός ο κόσμος της Εθνικής Αντίστασης[...] παλεύει τώρα στην πρωτοπορεία του ΠΑΣΟΚ για την Αλλαγή»¹²⁹.

Ο ίδιος αρθρογράφος επανέρχεται στο φύλλο της 31/05/1985, το τελευταίο πριν τις εκλογές της 02/06/1985, όπου σε άρθρο με τον τίτλο: «Πάλι ΠΑΣΟΚ!» παρουσίαζε τα επιτεύγματα της πρώτης τετραετίας του και τους λόγους που έπρεπε να ξαναψηφιστεί. Για τους αντιστασιακούς έγραφε: «Έκρυβαν τις πληγές τους οι αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης, για ν' αποφύγουν τους νέους διωγμούς. Αλλά τώρα δοξάζονται οι αγώνες τους και προβάλλονται για μίμηση στη νέα γενιά από την Πολιτεία».¹³⁰ Σε άλλες στήλες της εφημερίδας, όπως στις «Απόψεις», ασκούταν κριτική για μια ακόμα φορά στη στάση των δύο ΚΚΕ τα οποία κατά την εφημερίδα τηρούσαν μονόπλευρη στάση κατά του ΠΑΣΟΚ σε όλη την προεκλογική περίοδο, έχοντας πλήρη επίγνωση ότι: «η ταύτιση του ΠΑΣΟΚ με τη Δεξιά, [προσέβαλε] βάνανυσα την αλήθεια και χιλιάδες χιλιάδων επώνυμους και ανώνυμους αγωνιστές της Εθνικής Αντίστασης».¹³¹ Αξιοσημείωτο ήταν ότι εκείνη την ημέρα η

¹²⁶ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 24/05/1985, σ.5

¹²⁷ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 24/05/1985, σ.3, 16-17

¹²⁸ *Στο ίδιο*, σ.21

¹²⁹ *Στο ίδιο*, σ.2

¹³⁰ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 31/05/1985, σ.2

¹³¹ *Στο ίδιο*, σ.4

εφημερίδα αφιέρωσε πολλές σελίδες στη δημοσίευση 40.000 ονομάτων από επώνυμους πολίτες που συμμετείχαν σε μια : «Πανστρατιά για την Αλλαγή», όπου ξεχώριζαν τα ονόματα 4.000 αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης.¹³²

Η χρησιμοθηρική αντιμετώπιση της Αριστεράς ως δεξαμενής ψήφων ή ως πολιτικό στήριγμα, οφειλόταν στο ότι το ΠΑΣΟΚ είχε υλοποιήσει ένα μεγάλο αριθμό από παλαιά θεσμικά αιτήματα του αριστερού χώρου. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, η παροχή συντάξεων σε αντιστασιακούς, η κατάργηση των εορτών μίσους του διχασμού και η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων του Εμφυλίου Πολέμου ήταν εμβληματικά για τον αριστερό κόσμο (Λυριντζής *χχ*, 46).

Αν συγκρίνουμε τις προεκλογικές περιόδους του 1981 και του 1985 θα δούμε ότι με εξαίρεση την κριτική προς την στάση του ΚΚΕ το 1985, το οποίο το ΠΑΣΟΚ κατηγορούσε για την μή αναγνώριση των επιτευγμάτων ως τότε, ο πολιτικός λόγος για τα υπό διαπραγμάτευση θέματα ήταν ουσιαστικά ο ίδιος, με τη βασική διαφορά βέβαια ότι το 1981 υποσχόταν ενώ το 1985 υπερηφανευόταν.

¹³² Στο ίδιο, σ.16-18

4. 1989. Η Εθνική Συμφιλίωση

Μετά τις εκλογές του 1985 και την εφαρμογή του σταθεροποιητικού προγράμματος στην οικονομία, η Αριστερά άρχισε να αποστασιοποιείται από την κυβέρνηση της Αλλαγής και προχώρησε στην διάρρηξη του αντιδεξιού μπλοκ η οποία επισημοποιήθηκε τυπικά κατά τις δημοτικές εκλογές του 1986. Ειδικά μετά το 1988, η αριστερή απονομιμοποίηση της κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ δεν οφείλεται μόνο στη φθορά της εξουσίας και τα σκάνδαλα που έβγαιναν στο φως εκείνη την εποχή εις βάρος της, αλλά στην αποφασιστική άρση της αριστερής ανοχής απέναντι στις πολιτικές της (Βαμβακάς και Παναγιωτόπουλος 2010, LII-LIII).

Η ΝΔ προσπάθησε να ξεπεράσει την προωθούμενη από το ΠΑΣΟΚ αντίθεση Δεξιάς-Αριστεράς με ένα άνοιγμα προς την Αριστερά το οποίο κάποια στιγμή ονόμασε εθνική συμφιλίωση. Ήθελε να δείξει ότι έβλεπε με σεβασμό και αναγνώριση του ήθους τους παλιούς ιστορικούς αντιπάλους της. Επιδίωξε τη δυνατότητα αμοιβαίας αναγνώρισης και συμφιλίωσης των παλαιών αντιπάλων Δεξιάς και Αριστεράς χωρίς τη μεσολάβηση του «Κέντρου» και των «ενδιάμεσων», όπως έβλεπε το ΠΑΣΟΚ (Βούλγαρης 2002, 321).

4.1 Η προεκλογική περίοδος του Ιουνίου 1989

Κατά την προεκλογική περίοδο για τις εκλογές της 18 Ιουνίου του 1989 εκτός από την παλιά προσωπική αντιπαλότητα μεταξύ των Ανδρέα Παπανδρέου και Κωνσταντίνου Μητσοτάκη η οποία είχε πολώσει το προεκλογικό κλίμα και των εκλογών του 1985, το νέο στοιχείο που κατέστησε περισσότερο εκρηκτική την πολιτική αντιπαράθεση, ήταν τα αλληπάλληλα σκάνδαλα που ξέσπασαν προς τη λήξη της δεύτερης κυβερνητικής θητείας του ΠΑΣΟΚ, με κατηγορούμενους υπουργούς του αλλά και τον ίδιο τον Ανδρέα Παπανδρέου για το αποκαλούμενο «σκάνδαλο Κοσκωτά» (Κωστής 2018, 822). Επίσης ήταν η πρώτη φορά που σε προεκλογική περίοδο (και μοναδική μέχρι σήμερα), τέθηκε στο στόχαστρο η προσωπική ζωή πολιτικού αρχηγού, με τις συνεχείς επιθέσεις κυρίως της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης κατά του Ανδρέα Παπανδρέου για τη σχέση του με τη Δήμητρα Λιάνη.

Το ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να κρατήσει ζωντανές τις μνήμες για τη δεκαετία του '40 και υπενθύμιζε την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και τη σύνδεση των αντιστασιακών

με το ΠΑΣΟΚ. Επίσης σε αυτές τις εκλογές (όπως και σε αυτές του 1990), το ΠΑΣΟΚ συμπεριέλαβε τον Μάρκο Βαφειάδη, αρχηγό του ΔΣΕ και Προέδρου της Κυβέρνησης του Βουνού, σε εκλόγιμη θέση στο ψηφοδέλτιο επικρατείας¹³³. Η εκλογή του ήταν ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που έδειχνε πως χιλιάδες άνθρωποι που είχαν διωχθεί για τις πολιτικές τους επιλογές, είχαν βρει τη δικαίωση λόγω του ΠΑΣΟΚ, κάτι που μέχρι τότε η παραδοσιακή Αριστερά δεν μπορούσε να τους προσφέρει (Κωστής 2018, 815-816).

Στην πρώτη ανοιχτή συγκέντρωση σε μεγάλη πόλη που αναφέρθηκε η εφημερίδα και συγκεκριμένα στην Πάτρα στις 03/06/1989, ο Ανδρέας Παπανδρέου υπενθύμισε τις διώξεις και το φακέλωμα των πολιτών που εφάρμοζε η Δεξιά γιατί φοβόταν τον λαό. Επίσης για πρώτη φορά βρήκε αναλογίες του παλιού ξεπερασμένου εμφυλίου των μονόπλευρων διωγμών, με τον σύγχρονο οικονομικό εμφύλιο κατά των εργαζομένων, λέγοντας χαρακτηριστικά: «Τώρα που αναγκάστηκαν να δεχτούν το τέλος του μονόπλευρου πολιτικού διωγμού των αντιπάλων τους, απειλούν τους εργαζόμενους με μονόπλευρο οικονομικό εμφύλιο πόλεμο».¹³⁴

Στις 13/06/1989 στη συγκέντρωση της Θεσσαλονίκης αναφέρθηκε στο μνημείο της Εθνικής Συμφιλίωσης που είχε στηθεί λίγες ημέρες πριν από το Δήμο Αθηναίων στην Πλατεία Κλαυθμώνος. Χαρακτήρισε την πράξη αυτή υποκριτική γιατί όταν το ΠΑΣΟΚ αναγνώριζε την Εθνική Αντίσταση στη Βουλή, η Δεξιά αποχωρούσε φοβούμενη το μίσος όπως ανέφερε χαρακτηριστικά.¹³⁵ Στην τελευταία μεγάλη ανοιχτή συγκέντρωση της Αθήνας στις 16/06/1989, επανήλθε στο θέμα και κατηγορήσε τη ΝΔ ότι αντέγραφε το ΠΑΣΟΚ, εμφανιζόμενη ως κήρυκας της εθνικής συμφιλίωσης, όταν ήταν κήρυκας του εσωτερικού διχασμού και «πολέμησε λυσσαλέα στη Βουλή την αποκατάσταση της Εθνικής Αντίστασης».¹³⁶

Σε άρθρο του Νίκου Τσούλια με τίτλο: «Με το ΠΑΣΟΚ δυνατοί στην Ευρώπη του 1992» και στο οποίο ασκήθηκε κριτική στο προεκλογικό πρόγραμμα της ΝΔ, προσεγγίστηκε με σκωπτικό τρόπο από τον αρθρογράφο η υπόσχεση της για εθνική συμφιλίωση, καθώς έγραφε: «Το πιο εκπληκτικό είναι αυτό. Υπόσχεται εθνική συμφιλίωση... Ποιός; Η Δεξιά που δίχασε και κράτησε διχασμένο το λαό σ' όλη τη διάρκεια της μεταπολεμικής

¹³³ Ο Μάρκος Βαφειάδης είχε επαναπατριστεί το Μάρτιο του 1984 και είχε υποστηρίξει με δήλωσή του το ΠΑΣΟΚ και στις εκλογές του 1985 χωρίς όμως να συμμετάσχει τότε στα ψηφοδέλτιά του.

¹³⁴ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 04/06/1989, σ.5

¹³⁵ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 13/06/1989, σ.2-3

¹³⁶ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 17/06/1989, σ.3

περιόδου!», για να καταλήξει ότι ο λαός ο ίδιος επέβαλε στη Δεξιά την εθνική συμφιλίωση με τη νίκη των δημοκρατικών δυνάμεων το 1981.¹³⁷

Ο Μάριος Σταθάκης συνέχισε από εκεί που είχε σταματήσει το 1985 και στην καθημερινή του στήλη με την ονομασία «ΠΑΡΑΛΛΑΓΕΣ», παίρνοντας αφορμές από την καθημερινή ειδησεογραφία της προεκλογικής περιόδου, αναφερόταν στα θέματα της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου σε όλη την εξεταζόμενη περίοδο (01-18/06/1989), προκειμένου να κατηγορήσει τη Δεξιά για τις πρακτικές της, το ΚΚΕ για τα ιστορικά λάθη του και να υμνήσει σε αντιδιαστολή το ΠΑΣΟΚ. Φράσεις όπως: «Τί Παπάγος, τί Πλαστήρας»¹³⁸, «Το ΠΑΣΟΚ βρήκε στιγματισμένη την Εθνική Αντίσταση και την αναγνώρισε με δόξα»¹³⁹, «Με τις γενιές των πρωτοπόρων, [...] από το '41 του ΕΑΜ, ως το '61 του Ανένδοτου, κι ως το '81 που γκρέμισαν το κράτος της Δεξιάς και έφεραν αφέντρα τη Δημοκρατία στην πατρίδα της»,¹⁴⁰ είναι λίγες αλλά χαρακτηριστικές που δείχνουν την προσπάθεια του αρθρογράφου να επιχειρηματολογήσει υπέρ της υπερψήφισης του ΠΑΣΟΚ από τους αριστερούς αντιστασιακούς ψηφοφόρους. Στην ίδια λογική κινούνται και άλλα άρθρα που δημοσιεύονται στην εφημερίδα όπως τα: «Όχι και ασυλία στη δεξιά ιδεολογία» του Μάρκου Μουζάκη¹⁴¹, «Το καθήκον κάθε συνεπή αριστερού ψήφο στο ΠΑΣΟΚ» του Στάθη Κουλουριώτη¹⁴², «Το σύγχρονο πολιτικό δράμα του ΚΚΕ» του Κώστα Ζώρα¹⁴³ και «Γιατί δεν είμαι δεξιός» του Φώτη Φωτόπουλου.¹⁴⁴

Στις 12/06/1989, στο άρθρο με τίτλο: «Αναγέννηση της Αλλαγής » παρουσιάστηκε η τηλεοπτική προεκλογική ομιλία του Ανδρέα Παπανδρέου στην κρατική τηλεόραση όπου αναφέρθηκε με τις συνηθισμένες του φράσεις στους αριστερούς, δημοκρατικούς πολίτες που είχαν ζήσει παλαιότερα τους διωγμούς και τις εξορίες και με τους οποίους το ΠΑΣΟΚ είχε κοινές αφετηρίες και συγκλίνουσες αγωνιστικές πορείες. Απευθύνθηκε στις γενιές της Εθνικής Αντίστασης, του 1-1-4, της αντιδικτατορικής πάλης, της Μεταπολίτευσης και της Αλλαγής πλέον και ζήτησε από όλες αυτές να περιφρουρήσουν τις κατακτήσεις τους στις προσεχείς εκλογές στηρίζοντας πάλι το ΠΑΣΟΚ.¹⁴⁵

¹³⁷ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 04/06/1989, σ.4

¹³⁸ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 01/06/1989, σ.48

¹³⁹ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 02/06/1989, σ.48

¹⁴⁰ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 16/06/1989, σ.48

¹⁴¹ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 02/06/1989, σ.6

¹⁴² ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 11/06/1989, σ.28

¹⁴³ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 18/06/1989, σ.5

¹⁴⁴ Στο ίδιο, σ.6

¹⁴⁵ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 12/06/1989, σ.2-3

Η εφημερίδα δεν ξεχνούσε και τους πολιτικούς πρόσφυγες. Σε ολοσέλιδο σχεδόν άρθρο με τον τίτλο: «Το ΠΑΣΟΚ με συγκεκριμένα οικονομικά και κοινωνικά μέτρα διευκόλυνε τη παλινόστηση», γινόταν ειδική αναφορά στην πληθώρα μέτρων που είχαν διευκολύνει την επιστροφή και την οικονομική και κοινωνική ένταξη των πολιτικών προσφύγων του 1946-1949.¹⁴⁶

Η δημοσίευση ονομάτων αντιστασιακών που δήλωναν δημόσια ότι υποστήριζαν το ΠΑΣΟΚ συνεχίστηκε, περιλάμβανε όμως λιγότερα ονόματα από την προεκλογική περίοδο του 1985. Στις 11/06/1989 δημοσιεύτηκε λίστα 260 αντιστασιακών του Νομού Αχαΐας¹⁴⁷ ενώ στις 15/06/1989 λίστα με άλλα 57 ονόματα.¹⁴⁸

Όπως είδαμε, η πετυχημένη στρατηγική του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 και του 1985 με την εξύμνηση της γενιάς της Εθνικής Αντίστασης και την προβολή των διλλημάτων που το ευνοούσαν και συσπείρωναν μεγάλα τμήματα του λαού στις τάξεις του, συνεχίστηκε στα ίδια μοτίβα και το 1989. Η διαφορά συνίστατο στην όξυνση της επίθεσης κατά του νέου πολιτικού φορέα της Αριστεράς, του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, που έχοντας συσπειρώσει τα δύο ΚΚΕ, πρόβαλε ισχυρές αξιώσεις για ένα εκλογικό αποτέλεσμα που θα στερούσε την εκλογική πρωτιά από το ΠΑΣΟΚ.

4.2 Η συζήτηση του Νομοσχεδίου για την Εθνική Συμφιλίωση

Οι εκλογές της 18/06/1989 ανέδειξαν μία Βουλή στην οποία δεν υπήρχε αυτοδυναμία του πρώτου κόμματος. Μέσω της προβλεπόμενης από το Σύνταγμα διαδικασίας των διερευνητικών εντολών και της διαβούλευσης των κομμάτων, συγκροτήθηκε τελικά με την υποστήριξη της Νέας Δημοκρατίας και του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου, η λεγόμενη «Κυβέρνηση Τζαννετάκη» από το όνομα του στελέχους της Νέας Δημοκρατίας που ανέλαβε τη θέση του Πρωθυπουργού, μια κυβέρνηση δηλαδή όπου συνέπραξαν η Αριστερά και η Δεξιά, γεγονός πρωτοφανές για τα ελληνικά δεδομένα. Η διάρκεια ζωής της Κυβέρνησης αυτής ήταν από 02/07/1989 ως 11/10/1989 και ο κύριος σκοπός της η αποφυγή παραγραφής των αδικημάτων όπου εμπλέκονταν στελέχη του ΠΑΣΟΚ και ο ίδιος ο Πρόεδρός του (Κωστής 2023, 796,822-823).

¹⁴⁶ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 04/06/1989, σ.12

¹⁴⁷ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 11/06/1989, σ.3-4

¹⁴⁸ ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 15/06/1989, σ.11

Στις 29/08/1989 πραγματοποιήθηκε πανηγυρική συνεδρίαση της Βουλής για την επέτειο των σαράντα χρόνων από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου, όπου τοποθετήθηκαν ο πρωθυπουργός και οι αρχηγοί των κομμάτων¹⁴⁹. Ο πρωθυπουργός Τζανής Τζαννετάκης (ΝΔ) παραδέχτηκε ότι τα γεγονότα του Εμφυλίου Πολέμου υπερέβησαν την ιστορική διάρκεια του και χαρακτήρισαν την πολιτική ζωή της χώρας διαιωνίζοντας «πάθη και προκαταλήψεις που υπερείχαν των πολιτικών επιχειρημάτων και τα οποία έγιναν ξανά και ξανά αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης». Θεωρούσε ότι η κυβέρνησή του, ως προϊόν συνεργασίας των δύο παρατάξεων που ευθύνονται για τον εμφύλιο, ήταν η ιδανική για να σφραγίσει το τέλος της μετεμφυλιακής περιόδου, ειδικά σε μια νέα περίοδο της ευρωπαϊκής και παγκόσμιας ιστορίας με την ύφεση στις σχέσεις Δύσης και Ανατολής. Χαρακτήρισε ως μεγάλα και ώριμα βήματα τόσο την νομιμοποίηση του ΚΚΕ από τον Καραμανλή, όσο και την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης από το ΠΑΣΟΚ. Κατέθεσε ακόμα την άποψη του ότι μαζί με τη Δεξιά κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου είχε στοιχηθεί και το Κέντρο (με παράδειγμα το ότι οι τελευταίες συγκρούσεις εκείνης της περιόδου είχαν γίνει υπό την ηγεσία του κεντρώου Θεμιστοκλή Σοφούλη), ως αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας (ΚΕ', 662).

Ο Ανδρέας Παπανδρέου ξεκίνησε την ομιλία του με την αναφορά ότι τα μεγάλα επιτεύγματα του ελληνικού λαού (Βαλκανικοί πόλεμοι, έπος της Αλβανίας, εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας της Κατοχής) ήταν αποτελέσματα της εθνικής ομοψυχίας, η οποία όμως διασπάστηκε με το τέλος της γερμανικής Κατοχής και οδήγησε στην επικράτηση των πιο αντιδραστικών κύκλων της πολιτικής μας ζωής. Έτσι η Ελλάδα έγινε η μοναδική χώρα της Ευρώπης όπου επικράτησαν οι δοσίλογοι και εκδιώχθηκαν οι αγωνιστές.

Όταν όμως έληξε ο Εμφύλιος δεν έληξε για τους σκληροπυρηνικούς της Δεξιάς που πάνω στον εμφύλιο διχασμό στήριξαν τη δική τους παντοδυναμία την οποία έκαναν και μέθοδο διακυβέρνησης της χώρας. Στις διχαστικές αυτές μεθόδους προσπαθούσαν να αντισταθούν οι δημοκρατικές δυνάμεις αντιτάσσοντας την πολιτική της εθνικής συμφιλίωσης ήδη από το 1950-1952 και με αποκορύφωμα τον Ανένδοτο αγώνα που: «έβαλε ανοικτά στην ημερήσια διάταξη της πολιτικής ζωής το πρόγραμμα της ολοκληρωτικής κατάργησης του μετεμφυλιακού καθεστώτος, που είχε μέχρι τότε πραγματικά κυριαρχήσει». Η Δικτατορία

¹⁴⁹ Όλα τα αποσπάσματα από τις ομιλίες των βουλευτών έχουν αντληθεί από τα πρακτικά της Βουλής (Περίοδος Ε', Σύνοδος Α', Συνεδριάσεις ΚΕ' 29/08/1989, ΚΣΤ' 30/08/1989)

που ακολούθησε, για τον Ανδρέα Παπανδρέου επιζητούμενη και συνέχεια της Δεξιάς, σόκαρε και την ίδια και την θεράπευσε από τα αντιδημοκρατικά της συμπλέγματα. Αυτό σε συνδυασμό με την έγκαιρη διάγνωση από τον Κωνσταντίνο Καραμανλή της αλλαγής των βαθύτερων πνευμάτων που είχαν επιβληθεί στην μεγάλη πλειοψηφία του Λαού, τον οδήγησε στην αναγνώριση του ΚΚΕ αν και αυτό δεν περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα της Δεξιάς. Την πράξη αυτή το ΠΑΣΟΚ την αναγνώριζε ως σημαντική πρωτοβουλία του Κωνσταντίνου Καραμανλή.

Η Δεξιά συνέχισε όμως να είναι εχθρική απέναντι στο δημοκρατικό πολίτη και μεταδικτατορικά. Χρειάστηκε μια ευρύτερη συσπείρωση των προοδευτικών δυνάμεων το 1981 για να γίνουν μεγάλα και αποφασιστικά βήματα για να αποκτήσει η συμφιλίωση του λαού θετικό, πολιτικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Σε αυτά τα πλαίσια εντάσσονταν τα νομοθετήματα του ΠΑΣΟΚ για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και την κάποια υλική αποκατάσταση των αγωνιστών. Στη συνέχεια χαιρέτησε την αναγνώριση της συμβολής του ΠΑΣΟΚ στην υπόθεση της εθνικής συμφιλίωσης από τον πρωθυπουργό. Δεν παρέλειψε όμως να αναφερθεί στη στάση του κόμματος της ΝΔ στα νομοθετήματα του ΠΑΣΟΚ, τα οποία τότε δέχθηκαν συγκεντρωμένα τα πυρά της μισαλλοδοξίας από τις οπισθοφυλακές της Δεξιάς όπως είπε χαρακτηριστικά και υπενθύμισε τα λεγόμενα του Αβέρωφ και την αποχώρηση της κοινοβουλευτικής ομάδας της ΝΔ από τη Βουλή.

Στη συνέχεια ο Ανδρέας Παπανδρέου ερμήνευσε την όψιμη προσχώρηση της ΝΔ στο έργο της εθνικής συμφιλίωσης, ως καιροσκοπικό ελιγμό της, «ανακάλυψε την εθνική συμφιλίωση, ως δια μαγείας» αναφέρει χαρακτηριστικά, λόγω της μή επίτευξης αυτοδυναμίας στις τελευταίες εκλογές όπως περίμενε και της ανάγκης της για τις 28 έδρες του ενιαίου τότε Συνασπισμού. Για τον Ανδρέα Παπανδρέου το έργο της εθνικής συμφιλίωσης είχε ολοκληρωθεί με τη ψήφιση του νόμου 1285/1982 και τις μετέπειτα προβλέψεις του στις οποίες αναφέρεται αναλυτικά. Δήλωσε ακόμα ότι το υπό συζήτηση νομοσχέδιο θα είχε και την υποστήριξη του ΠΑΣΟΚ, κυρίως γιατί αποτελούσε κατ' ευθείαν συνέχεια της δικής του νομοθετικής πρωτοβουλίας. Στο σημείο αυτό δεν απέφυγε να υπενθυμίσει ότι και η παρούσα Βουλή είχε προοδευτική πλειοψηφία ικανή να στηρίξει το υπό συζήτηση νομοσχέδιο χωρίς τις ψήφους της ΝΔ.

Την διαφωνία του εξέφρασε όμως για το θέμα της καταστροφής των φακέλων. Αναφέρθηκε στην εμπειρία του ΠΑΣΟΚ που όταν ξεκίνησε αυτό τη διαδικασία καταστροφής των φακέλων πείσθηκε τότε πραγματικά ότι οι φάκελοι αποτελούν χρήσιμο ιστορικό αρχειακό υλικό και σταμάτησε τη διαδικασία. Στην παρούσα χρονική συγκυρία

επικαλέστηκε επιστολή του γνωστού αριστερού ιστορικού Φίλιππου Ηλιού με ημερομηνία 27/08/1989 προς την εφημερίδα *ΑΥΓΗ*, στην οποία εξέθετε σοβαρά επιστημονικά επιχειρήματα υπέρ της διατήρησης των φακέλων και την οποία κατέθεσε και στα πρακτικά της Βουλής

Στο τέλος της ομιλίας του συνέδεσε το αίτημα της εθνικής συμφιλίωσης με την επιθυμία του για την ευρύτατη συσπείρωση των προοδευτικών δυνάμεων γύρω από ένα κοινό οικονομικό και κοινωνικό πρόγραμμα για να αντιμετωπιστούν οι ανάγκες της χώρας (ΚΕ', 663-666). Το ΠΑΣΟΚ επέμενε δηλαδή στην επανασύσταση του αντιδεξιού μετώπου το οποίο είχε διαρραγεί πριν λίγες εβδομάδες με την κυβερνητική συνεργασία ΝΔ - Συνασπισμού.

Ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης εξήρε μεν στην ομιλία του το πανηγυρικό και το ομόθυμο της συνεδρίασης, δεν παρέλειψε όμως να κατηγορήσει το ΠΑΣΟΚ για κομματική εκμετάλλευση των γεγονότων λόγω των κατηγοριών που απεύθυνε στη ΝΔ. Για τον ίδιο όμως, ο λαός ενστερνίστηκε την πολιτική της εθνικής συμφιλίωσης, με απόδειξη για αυτό το ότι επέτρεψε να σχηματιστεί μετά τις εκλογές μια κυβέρνηση που ενσάρκωνε την ουσιαστική και πλήρη αποκατάσταση της εθνικής ενότητας (ΚΕ', 666-667).

Ο Χαρίλαος Φλωράκης (ΚΚΕ) αναγνώρισε και αυτός τη συμβολή του ΠΑΣΟΚ στην εθνική συμφιλίωση με το νόμο για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Ο νόμος όμως αυτός παρουσιάζοταν ως προσφορά ή εκδούλευση στους ηττημένους με σκοπό τα εκλογικά οφέλη για το ΠΑΣΟΚ. Ο υπό συζήτηση όμως τότε νόμος για την άρση των συνεπειών του εμφυλίου είχε την βασική ποιοτική διαφορά του ότι «παραμερίζονται οι μεσάζοντες» καθώς συμφωνήθηκε από τις παρατάξεις που είχαν συγκρουσθεί θανάσιμα. Συμφωνεί ακόμα με την άποψη του Τζαννετάκη ότι στην αντίπαλη του ΚΚΕ παράταξη στον εμφύλιο συμμετείχαν και οι δυνάμεις του Κέντρου. Στο τέλος της ομιλίας του και στο θέμα της καύσης των φακέλων, κατέθεσε στοιχεία σύμφωνα με τα οποία η συνέχιση της συμπλήρωσης φακέλων κομμουνιστών γίνονταν και στα χρόνια της διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ (ΚΕ', 667-668).

Την επόμενη ημέρα 30/08//1989, συζητήθηκε το νομοσχέδιο «για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου 1944-1949». Σύμφωνα με τον νόμο αυτό οριζόταν ως περίοδος του Εμφυλίου Πολέμου το χρονικό διάστημα από την αποχώρηση των στρατευμάτων Κατοχής μέχρι τις 31/12/1949, ενώ αντικαταστάθηκαν οι όροι «συμμοριτοπόλεμος» από τον όρο «Εμφύλιος Πόλεμος» και «συμμορίτες» από τον όρο «Δημοκρατικός Στρατός». Ακόμα ακυρώθηκαν καταδίδες ατόμων που είχαν λάβει μέρος

στον εμφύλιο και αποδόθηκε δικαίωμα σύνταξης σε πολλά μέλη του Δημοκρατικού Στρατού που είχαν διωχθεί.

Κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου, ο εκπρόσωπος της ΝΔ Παύλος Μπακογιάννης συμφώνησε με τον Ανδρέα Παπανδρέου στο ότι η δικτατορία βοήθησε στο να υπάρξουν πολιτικές συγκλίσεις στην Ελλάδα στην πορεία προς την εθνική συμφιλίωση. Κατηγόρησε όμως και αυτός το ΠΑΣΟΚ για κομματική εκμετάλλευση της Εθνικής Αντίστασης καθώς οι νόμοι που ορθά είχε ψηφίσει, χαρακτηρίζονταν από μια μονομέρεια που τόνιζε τις διαχωριστικές γραμμές (ΚΣΤ', 689-690).

Ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος ξεκίνησε την ομιλία του με την έντονη διαμαρτυρία του για τον κατεπείγοντα χαρακτήρα που θα είχε η συζήτηση του νομοσχεδίου, γεγονός που θα είχε ως αποτέλεσμα να μην μπορούν να πάρουν το λόγο οι βουλευτές¹⁵⁰. Στη συνέχεια υπενθύμισε τη στάση του κόμματος της Νέας Δημοκρατίας τόσο κατά την συζήτηση του νόμου του 1982 για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης όπου είχε αποχωρήσει από την αίθουσα της Βουλής μετά από έναν δριμύτατο λόγο του αρχηγού της εναντίον του νομοσχεδίου και της Αριστεράς, όσο και κατά τη συζήτηση πρότασης νόμου του ΚΚΕ για την άρση των συνεπειών του Εμφυλίου την οποία δεν δέχθηκε εξαπολύοντας και τότε επίθεση κατά του ΚΚΕ. Οι επισημάνσεις αυτές έγιναν από τον Ευάγγελο Γιαννόπουλο για να απαντήσει σε αιτίαση της ΝΔ κατά του ΠΑΣΟΚ γιατί δεν έφερε το ίδιο προς ψήφιση στη Βουλή έναν τέτοιο νόμο. Ο βουλευτής ανέφερε ακόμα ότι το ΠΑΣΟΚ είχε έτοιμο έναν τέτοιο νόμο ο οποίος θα έλυνε όλα τα εκκρεμή ζητήματα, δεν πρόλαβε όμως να τον καταθέσει στη Βουλή. Αναφέρθηκε ακόμα στην ιστορική συνάντηση των Τσακαλώτου-Βαφειάδη¹⁵¹ για να υπενθυμίσει ότι πολλά στελέχη της ΝΔ και του τωρινού Συνασπισμού την είχαν σχολιάσει αρνητικά. Για τον Ευάγγελο Γιαννόπουλο, η συμφιλίωση δεν γινόταν τότε: «Η συμφιλίωση έχει γίνει από το 1982 με την εθνική λαϊκή ενότητα, που επέφερε ο νόμος μας 1285». Αυτό που γίνεται τώρα είναι να αναγνωρίσει η ΝΔ «εκείνα για τα οποία εμείς είχαμε την πρωτοβουλία να τα περάσουμε» (ΚΣΤ', 690-691).

Στην δευτερολογία του ανέφερε ότι το ΠΑΣΟΚ αγωνιζόταν μαζί με τα κόμματα της Αριστεράς για την ομόνοια, την ενότητα και την αποκατάσταση των δημοκρατικών

¹⁵⁰ Το ίδιο θέμα είχε θέσει και στην αρχή της συζήτησης ως διαδικαστικό και ο Αναστάσιος Πεπονής

¹⁵¹ Το 1984 συναντήθηκαν οι δύο εμβληματικοί στρατιωτικοί ηγέτες των αντίπαλων παρατάξεων κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο, ο Θρασύβουλος Τσακαλώτος του Εθνικού Στρατού και ο Μάρκος Βαφειάδης του Δημοκρατικού Στρατού, αντάλλαξαν θερμό χαιρετισμό και αγκαλιάστηκαν ενώ έκαναν αμοιβαίως φιλικές δηλώσεις. Ήταν ένα σημαντικό γεγονός εκείνη την εποχή και ενδεικτικό της επιτυχούς πολιτικής του ΠΑΣΟΚ στη κατεύθυνση της εθνικής συμφιλίωσης,

θεσμών, ενώ θεωρούσε ότι το μεγαλύτερο μέρος των αριστερών που σήκωσαν το βάρος των συνεπειών του Εμφυλίου ψήφιζε το ΠΑΣΟΚ παρά την Αριστερά. Επανέλαβε επίσης και την άποψη ότι ο νέος νόμος προσέφερε πάρα πολύ λίγα γιατί όλοι οι αγωνιστές του Δημοκρατικού Στρατού συμμετείχαν και στην Εθνική Αντίσταση, οπότε είχαν αποκατασταθεί με το νόμο του ΠΑΣΟΚ του 1982 (ΚΣΤ', 701-702).

Ο Αναστάσιος Πεπονής¹⁵² αναρωτήθηκε αν το νομοσχέδιο ήταν απόρροια της συμφωνίας των δύο κομμάτων για το σχηματισμό κυβέρνησης καθώς δεν υπήρχε στο προεκλογικό πρόγραμμα της ΝΔ, οπότε και δεν θα το κατέθετε στη Βουλή αν είχε πάρει την αυτοδυναμία. Κατηγόρησε τα στελέχη του Συνασπισμού που επέμεναν να θεωρούν ότι το ΠΑΣΟΚ δημιουργούσε τεχνητή οξύτητα στο λαό¹⁵³, ενώ επανέλαβε όπως και ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος, ότι για αυτόν η άρση των συνεπειών του Εμφυλίου Πολέμου δεν γινόταν με εκείνο το νομοσχέδιο αλλά είχε ήδη συντελεστεί από τα νομοθετήματα του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του 1980. Θεωρούσε ακόμα ότι στην ανάγκη της σύμπραξης της Δεξιάς που απαιτούσε η Αριστερά για να νομιμοποιηθεί η λήξη του Εμφυλίου, κρυβόταν η αδιόρθωτη νοοτροπία ότι όπως η Δεξιά εξέδιδε παλιά τα πιστοποιητικά κοινωνικών φρονημάτων τώρα θα πρέπει να εκδώσει και το πιστοποιητικό αποδοχής της συμφιλίωσης. Τέλος στο επιχείρημα που είχε διατυπωθεί ότι το Κέντρο είχε ταχθεί με τη Δεξιά κατά τον Εμφύλιο, διαχώρισε το Κέντρο στη Κεντροδεξιά που όντως είχε ταχθεί μαζί της στον Εμφύλιο, αλλά και στην Κεντροαριστερά που πρωτοδιαμορφώθηκε εκείνα τα χρόνια από κάποιους πρωτοπόρους βουλευτές που είχαν ζητήσει τον τερματισμό του Εμφυλίου και στην οποία αυτή Κεντροαριστερά πολλοί από το ΠΑΣΟΚ έβρισκαν τις πολιτικές τους ρίζες (ΚΣΤ', 696-697).

Ο Γιώργος Γεννηματάς¹⁵⁴ επισήμανε τα προβλήματα των όρων εθνικός και δημοκρατικός στρατός και πρότεινε την υιοθέτηση του όρου τακτικός ή κρατικός γιατί αλλιώς θα φαινόταν ο δημοκρατικός ως αντεθνικός να έρχεται σε ανταγωνισμό με το Έθνος και ο εθνικός σε ανταγωνισμό με τη δημοκρατία. Επίσης με τα εισαγωγικά που υιοθέτησε ο υπουργός Δικαιοσύνης Φώτης Κουβέλης υποβιβάζονταν οι έννοιες, ήταν σαν να ήταν ψεύτικο ότι αγωνίζονταν για το Έθνος ή τη δημοκρατία (ΚΣΤ', 705-706).

¹⁵² Γεννήθηκε το 1924. Κατά τη διάρκεια της Κατοχής συμμετείχε στην Αντίσταση μέσω της ΠΕΑΝ. Διετέλεσε πρόεδρος της Νεολαίας της ΕΠΕΚ (1950 - 1952). Από το 1963 ως το 1965, επί κυβέρνησης Γεωργίου Παπανδρέου, ήταν γενικός διευθυντής του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας (ΕΙΡ). Ανέπτυξε έντονη αντιδικτατορική δράση και φυλακίστηκε. Ήταν βουλευτής με το ΠΑΣΟΚ από το 1977.

¹⁵³ Ο Λεωνίδας Κύρκος είχε κατηγορήσει ως προηγούμενος ομιλητής από την Πεπονή το ΠΑΣΟΚ, για πρόκληση τεχνητής οξύτητας.

¹⁵⁴ Όπως και ο Ευάγγελος Γιαννόπουλος στην συζήτηση επί των άρθρων του νομοσχεδίου.

Το ΠΑΣΟΚ τόνιζε συνεχώς το θέμα της καταστροφής των φακέλων. Η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* αφιέρωνε καθημερινά χώρο για το ζήτημα. Στις 28/8/1989 φιλοξενούσε άρθρο του Γ. Σκαρβελάκη με τίτλο: «Να μην καούν οι φάκελοι» και υπέρτιτλο: «Πανδημοκρατικό αίτημα: Οι αμαρτίες της δεξιάς έχουν ιστορική αξία[...]». Ο συντάκτης αναφερόταν στο αίτημα του ΠΑΣΟΚ, άλλων πολιτικών κομμάτων, αγωνιστών και ιστορικών να μην πραγματοποιούνταν η καταστροφή των φακέλων που σχεδιαζόταν για την επόμενη ημέρα το πρωί. Παρουσίαζε τη θέση του ΠΑΣΟΚ για το μή κάψιμο των φακέλων γιατί εκτός των άλλων θα ήταν μια πράξη που δεν θα μπορεί να επανορθωθεί, τις θέσεις των ιστορικών, κομμάτων και αντιστασιακών οργανώσεων. Επισήμανε τις αντιφάσεις των κομμάτων του Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου και παρέθετε επώνυμες εκκλήσεις αγωνιστών της Εθνικής Αντίστασης, όπου μεταξύ άλλων επιχειρημάτων επισημαινόταν και η εξαφάνιση των ονομάτων των καταδοτών που θα επιτύγχανε η Δεξιά με το κάψιμό τους. Υπενθύμισε ακόμα ότι το ΠΑΣΟΚ παρόλο που είχε θελήσει να προχωρήσει στην καταστροφή των φακέλων όταν ήταν στην εξουσία καθώς αποτελούσε προγραμματική του θέση, είχε μεταπείσσει από όλους αυτούς τους φορείς που διαμαρτύρονταν και τότε και δεν είχε προχωρήσει¹⁵⁵.

Την επόμενη ημέρα 29/8/1989, το κύριο άρθρο της εφημερίδας είχε τον τίτλο: «Στη φωτιά οι εταίροι[...]» και υπέρτιτλο: «Κοροϊδεύουν με τους φακέλους. Η Δικαιοσύνη μπλοκάρει το κάψιμο». Στο περιεχόμενο του άρθρου παρουσιάζονταν οι τελευταίες εξελίξεις με τις παλινωδίες των κομμάτων της Κυβέρνησης, τον αντιφατικό λόγο στελεχών της και της προσπάθειας παλαιών υπουργών του ΠΑΣΟΚ να μπλοκάρουν δικαστικά το κάψιμο των φακέλων¹⁵⁶.

Ιδιαίτερη σημασία είχε ότι την ημέρα εκείνη δημοσιεύτηκε και άρθρο για την επέτειο των σαράντα ετών από τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου με τον τίτλο: «ΠΑΣΟΚ: Η εθνική συμφιλίωση έγινε μετά το 1981». Εκεί παρουσιαζόταν το μήνυμα του Προέδρου και του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ, με το συμπέρασμα που προέκυπτε σύμφωνα με την εφημερίδα να ήταν ότι: «Οι διαδικασίες της εθνικής συμφιλίωσης ολοκληρώθηκαν μετά το 1981 με την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και με την κατοχύρωση των ελευθεριών του λαού και των δικαιωμάτων των πολιτών». Υπενθυμιζόταν η ευθύνη των πολιτικών ηγεσιών εκείνης της περιόδου που οδήγησαν με τα λάθη τους στον εμφύλιο σπαραγμό μετά

¹⁵⁵ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 28/08/1989, σ.3

¹⁵⁶ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 29/08/1989, σ.1-3

την νικηφόρα εξέλιξη του εθνικοαπελευθερωτικού αντιφασιστικού αγώνα του λαού. Επισημαινόταν η μετεμφυλιακή ευθύνη της παράταξης της Δεξιάς που οικοδόμησε για δεκαετίες ένα κράτος με διώξεις και διακρίσεις με βάση τα πολιτικά φρονήματα και τις ιδέες που διαχώριζαν τους πολίτες σε α' και β' κατηγορίας. Χαιρετιζόταν η έστω και τότε προσχώρηση όλων των πολιτικών δυνάμεων της χώρας στην πολιτική της εθνικής συμφιλίωσης που πρώτο έκανε πράξη το ΠΑΣΟΚ και εκδηλώνονταν η ευχή η προσχώρηση αυτή να είναι ειλικρινής. Τέλος, η εφημερίδα έκανε επίθεση στον Πρόεδρο της ΝΔ Κωνσταντίνο Μητσοτάκη ο οποίος κατά την εφημερίδα εκμεταλλεύτηκε ασύστολα την επέτειο για να δηλώσει δικαιωμένος γιατί «βοήθησε να ενωθούν οι Έλληνες», γεγονός που χαρακτήριζε ως καπηλεία.¹⁵⁷

Η καταστροφή των φακέλων τελικά δεν αποτράπηκε (με εξαίρεση κάποιους που σώθηκαν από την καταστροφή για ιστορικούς λόγους με την προϋπόθεση ότι θα ανοίγονταν με την παρέλευση εικοσαετίας). Η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* διατήρησε το θέμα στην επικαιρότητα και στο φύλλο της επομένης του καψίματός τους, στη στήλη «ΓΝΩΜΗ», σημείωνε: «Οι σημερινοί απόγονοι της παράταξης που είχε την ιστορική και πολιτική ευθύνη για την μετεμφυλιακή περίοδο, αισθάνθηκαν πως εκπληρώνουν το χρέος τους, προσπαθώντας να σβήσουν από τη μνήμη και την ιστορία, τα στοιχεία ολόκληρης της μετεμφυλιακής περιόδου». Η εφημερίδα αναρωτιόταν ποιός και με ποιά κριτήρια αποφάσιζε ποιοί φάκελοι θα διατηρηθούν, έβλεπε πολιτική σκοπιμότητα στην σύνδεση της καταστροφής των φακέλων με την «εθνική συμφιλίωση» και απέδιδε στο ΠΑΣΟΚ την πραγματική εθνική συμφιλίωση γιατί αυτό τερμάτισε την αστυνόμευση των πολιτών. Χαρακτήριζε ως «αντιφατική και παραπαίουσα» την στάση των κυβερνητικών εταίρων που έπραξαν αυτό που πριν μερικά χρόνια είχαν προσπαθήσει και είχαν επιτύχει να αποτρέψουν το ΠΑΣΟΚ να πράξει με το βασικό επιχείρημα της διατήρησης της ιστορικής μνήμης και της καταγραφής ενός από τα σημαντικότερα κομμάτια της ιστορίας μας. Σε διπλανό άρθρο με τίτλο: «Παγκόσμια 'πρωτιά' η καταστροφή των φακέλων», ο Κ. Τσιγκνάκης έγραφε: «Δεν επιτρέπεται σε μια κυβέρνηση, που μάλιστα διακηρύσσει προς όλες τις κατευθύνσεις ότι είναι περιορισμένης διάρκειας, να προχωρήσει σε ένα μέτρο τόσο καταδικαστικό για την ιστορική έρευνα και την εθνική μας αυτογνωσία». Σε άλλη σελίδα παρουσιαζόταν εκτενές

¹⁵⁷ Στο ίδιο, σ.3

ρεπορτάζ από την τελετή του καψίματος στη Χαλυβουργική, «ένα ιστορικό έγκλημα που συντελέστηκε και που βέβαια δεν επιδιορθώνεται»¹⁵⁸

Η *ΕΞΟΡΜΗΣΗ* κατηγόρησε έντονα τη κυβέρνηση και για το ότι έφερε το νομοσχέδιο προς συζήτηση με τη διαδικασία του κατεπείγοντος, γεγονός σπάνιο για τα κοινοβουλευτικά έθιμα της εποχής, για να φιμώσει τους βουλευτές και να καλύψει την ύπαρξη διαφωνιών στους κόλπους της¹⁵⁹. Η διαδικασία του κατεπείγοντος σήμαινε ότι η συζήτηση του νομοσχεδίου θα ολοκληρωνόταν σε μία ημέρα με δικαίωμα λόγου μόνο στους αρχηγούς και τους εκπροσώπους των κομμάτων.

Σημειώνουμε ότι η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ, προς υλοποίηση προεκλογικής δέσμευσης της, είχε το 1984 εξαγγείλει την καταστροφή των φακέλων με δημόσια καύση τους όπως και το 1989. Ο Ανδρέας Παπανδρέου είχε δηλώσει μάλιστα τότε ότι το κάψιμο των φακέλων αποτελούσε «κορυφαία επιλογή που σφυρηλατεί την εθνική ομοψυχία και ενότητα». Πλήθος επιστημονικών φορέων και αντιστασιακών οργανώσεων είχε και τότε αντιδράσει. Τελικά, ύστερα και από τις αντιδράσεις του νομικού συμβούλου του πρωθυπουργού Γιώργου Κασσιμάτη ο οποίος θεωρούσε ότι για την καταστροφή των φακέλων απαιτούνταν νόμος του κράτους επειδή ήταν δημόσια έγγραφα και όχι απλή υπουργική απόφαση, μέθοδος που είχε ακολουθηθεί σε εκείνη την συγκυρία, η κυβέρνηση αποφάσισε την αναβολή της καύσης ώστε να προηγηθεί σχετική συζήτηση στη Βουλή. Τελικά το νομοσχέδιο δεν συζητήθηκε ποτέ λόγω της προκήρυξης των εκλογών για τις 2 Ιουνίου 1985 (Καραμανωλάκης 2019, 178-187).

Οι αντίπαλοι της κυβέρνησης Τζαννετάκη θεωρούσαν οξύμωρο το γεγονός ότι μια κυβέρνηση εθνικής συμφιλίωσης οικοδομήθηκε πάνω στην ποινικοποίηση της πολιτικής ζωής της χώρας. Μην ξεχνάμε ότι για το ΠΑΣΟΚ, η συνεργασία ΝΔ και Συνασπισμού της Αριστεράς και της Προόδου ήταν η συγκυβέρνηση της προδοσίας του λαϊκού κινήματος. Παρόλα αυτά, κατά τη συζήτηση του νομοσχεδίου για την εθνική συμφιλίωση στη Βουλή, οι προερχόμενοι από το ΠΑΣΟΚ βουλευτές δεν στάθηκαν ιδιαιτέρως σε αυτήν πτυχή.

Εφόσον η Δεξιά αποδεχόταν την πολιτική της συμφιλίωσης, η δεξιά ρητορική του ΠΑΣΟΚ έχανε τη βαρύτητα της. Το ΠΑΣΟΚ δεν μπορούσε βέβαια να μην ψηφίσει το νόμο, τόνισε όμως ότι η εθνική συμφιλίωση είχε ήδη επιτευχθεί από το 1982 και την ψήφιση του δικού του νόμου για την Εθνική Αντίσταση (Πασχαλούδη 2013, 153).

¹⁵⁸ *ΕΞΟΡΜΗΣΗ*, 30/08/1989, σ.6,10, 20-21

¹⁵⁹ *Στο ίδιο*, σ.4

Με τη ψήφιση του νόμου της εθνικής συμφιλίωσης επιχειρήθηκε να δοθεί τέλος και στις διαφωνίες σχετικά με την περιοδολόγηση του εμφυλίου πολέμου, ειδικά για το ζήτημα της έναρξής του, τουλάχιστον θεσμικά. Σύμφωνα με το τίτλο του νόμου ο εμφύλιος πόλεμος άρχισε το 1944 με την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων και έληγε το 1949. Το γεγονός αυτό ανέτρεπε τόσο τη δεξιά όσο και την αριστερή θεώρηση για την έναρξη του εμφυλίου (Μαραντζίδης 2013, 179) και υιοθετούσε ουσιαστικά την άποψη του Σβορώνου ότι ο πρώτος εμφύλιος ήταν τα Δεκεμβριανά, που ακολουθήθηκαν από τη Λευκή Τρομοκρατία, η οποία με τη σειρά της οδήγησε στον δεύτερο εμφύλιο του 1946-1949 (Χατζηβασιλείου 2015, 348). Σημειώνουμε όμως και την άποψη της Φυτιλή, σύμφωνα με την οποία η μετατόπιση της έναρξης του εμφυλίου στο 1944 αφορούσε μόνο την άρση των συνεπειών του, το οποίο εξάλλου ήταν και το θέμα του υπό συζήτηση νομοσχεδίου και κάλυπτε νομοτεχνικές αναγκαιότητες (Φυτιλή 2022, 267). Πιστεύουμε ότι αυτή η άποψη είναι και η ορθότερη, γιατί πέραν των πολιτικών συγκυριών και σκοπιμοτήτων της κάθε εποχής, ορθότερο είναι τέτοιου είδους εξειδικευμένα προβλήματα περιοδολόγησης να επαφίενται στην κρίση της επιστημονικής κοινότητας και όχι της πολιτικής εξουσίας. Εξάλλου η περιοδολόγηση που περιλάμβανε ο συγκεκριμένος νόμος δεν έγινε πλήρως αποδεκτή από την ιστοριογραφία τα επόμενα χρόνια¹⁶⁰.

Για τους Αντωνίου και Πασχαλούδη ο νόμος αυτός ήταν, σε θεωρητικό πεδίο τουλάχιστον, η σημαντικότερη νομοθετική ρύθμιση σε σχέση με το ιστορικό παρελθόν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Παρόλα αυτά απέφυγε να παρέμβει και να επανακαθορίσει τους όρους πραγμάτευσης του εμφυλίου πολέμου. Η επιλογή μιας συμβιβαστικής και ενδιάμεσης λύσης για τη χρονολόγηση του υιοθετούσε τη δεξιά οπτική του προμελετημένου από το ΚΚΕ εμφυλίου ο οποίος άρχισε πριν το 1946. Από την άλλη πλευρά όμως, μή αγγίζοντας το φλέγον ζήτημα των εμφύλιων συγκρούσεων στην περίοδο της Κατοχής διατηρούσε ανέπαφη την κληρονομιά της ενιαίας Εθνικής Αντίστασης την οποία είχε υιοθετήσει το ΠΑΣΟΚ το 1982 (Αντωνίου και Πασχαλούδη 2014, 313-314).

¹⁶⁰ Σχετικά με την έναρξη και την περιοδολόγηση του Εμφυλίου Πολέμου δεν υπάρχει συμφωνία για το πότε τοποθετείται χρονικά η έναρξή του, αλλά σε γενικές γραμμές ορίζεται ανάλογα με την πολιτική ιδεολογία. Οι αριστεροί θεωρούν ότι ο Εμφύλιος ξεκίνησε στις 31/03/1946 όταν ένοπλη ομάδα κομμουνιστών επιτέθηκε κατά του Τμήματος Χωροφυλακής στο Λιτόχωρο Πιερίας. Οι δεξιοί τοποθετούν την έναρξη του Εμφυλίου μέσα στην Κατοχή, ήδη από το 1943 και σχηματίζουν τη λεγόμενη θεωρία των τριών γύρων. Θεωρούν δηλαδή ότι οι κομμουνιστές επιχείρησαν να καταλάβουν την εξουσία τρεις φορές: την πρώτη μέσα στην Κατοχή, την δεύτερη κατά τα Δεκεμβριανά και την τρίτη στη λεγόμενη κατ' αυτούς περίοδο του «συμμοριτοπολέμου» (1946 έως 1949), (Αλβανός 2022, 77-80).

Σχετικά με το κάψιμο το φακέλων, αξίζει να σημειωθεί ότι ενώ σε άλλες χώρες τα σχέδια για ή/και η καταστροφή τους προκάλεσαν πολλές αντιδράσεις και οδήγησαν στη ματαίωση τους, στην Ελλάδα η καταστροφή τους είχε την ανοχή της κοινής γνώμης (Καραμανωλάκης 2019, 30). Η στάση του ΠΑΣΟΚ στο θέμα της καύσης των φακέλων, εξηγείται από την προσπάθειά του να επιβληθεί ως αυθεντικός εκφραστής του κόσμου της Αριστεράς, ιδιαίτερα σε μια πολιτική συγκυρία που το κόμμα που την εκπροσωπούσε είχε κατά την άποψή του πλέον προχωρήσει σε μια ανίερη συμμαχία με την Δεξιά. Επιπλέον το βοηθούσε στον καταγγελτικό του λόγο σχετικά με την προσπάθεια και των δύο αντιπάλων του να το περιθωριοποιήσουν. Το ΠΑΣΟΚ θεωρούσε ότι η καταστροφή των φακέλων αθώωνε τη δεξιά παράταξη για τα εγκλήματά της και συμβόλιζε το σκοτεινό παρελθόν της, στη διαγραφή του οποίου συναινούσε η στάση της Αριστεράς έναντι μικροπολιτικών σκοπιμοτήτων. Η Αριστερά ήταν αυτή τώρα που έδινε συγχωροχάρτι στη Δεξιά. Στόχος του ήταν να απονομιμοποιήσει τη συνεργασία, ώστε να αναδειχθεί το ίδιο ως η μεγάλη δημοκρατική δύναμη, κληρονόμος των πολιτικών παραδόσεων της Αριστεράς (Καραμανωλάκης 2019, 216-217). Η άνοδος των ποσοστών του στις εκλογές του Νοεμβρίου του 1989, επιβράβευσε αυτή τη στάση του, διατήρησε την εικόνα του ως λαϊκού κινήματος, επιβεβαίωσε τη δυνατότητά του να κινητοποιεί τα μέλη του στη βάση της αντιδεξιάς λογικής και έδειξε τέλος ότι για ένα τμήμα της κοινωνίας η Μεταπολίτευση είχε αφήσει ορισμένες εκκρεμότητες (Ελευθερίου και Τάσσης 2013, 141-142).

Συμπεράσματα

Στην εργασία αυτή επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ για την Εθνική Αντίσταση και τον Εμφύλιο Πόλεμο, από την ίδρυσή του το 1974 έως την ψήφιση του νόμου για την Εθνική Συμφιλίωση το 1989. Συνηθίζεται να λέγεται ότι η προσέγγιση του παρελθόντος γίνεται με αφετηρία το παρόν και σχετίζεται με παράγοντες που έχουν να κάνουν με τις επιθυμίες και τις προτάξεις του σήμερα. Το παρελθόν είναι δηλαδή μια κατασκευή του παρόντος. Αυτό σημαίνει ότι μια αλλαγή της πολιτικής ή της κοινωνικής κατάστασης θα μπορούσε να αποδώσει διαφορετικές ερμηνείες για το παρελθόν. Αν θεωρήσουμε ότι τα παραπάνω ισχύουν περισσότερο στην πολιτική, η απόδοση των πολιτικών ευσήμεν στο ΠΑΣΟΚ για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης και της προσφοράς του στην Εθνική Συμφιλίωση, δεν έχουν αμφισβητηθεί σοβαρά στη χώρα μας μετά από τόσα χρόνια και τόσες σημαντικές μεταβολές στην πολιτική της κατάσταση¹⁶¹.

Όπως σημειώνει ο Βούλγαρης, με τη Μεταπολίτευση το ελληνικό πολιτικό σύστημα θεμελιώθηκε σε νέα βάση. Ο αντικομμουνισμός αντικαταστάθηκε από τον αντιφασισμό και η εθνοφοροσύνη από την προοδευτική-δημοκρατική κουλτούρα, ο Γράμμος από τον Γοργοπόταμο (Βούλγαρης 2002, 29). Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης τη μετέτρεψε σε σύμβολο εθνικής ενότητας. Αυτό προϋπέθετε την αποσιώπηση για τις προβληματικές πλευρές της Κατοχής αλλά και του Εμφυλίου Πολέμου. Το 1982 που αναγνωρίστηκε η Εθνική Αντίσταση, η λεγόμενη «ρεβάνς των ηττημένων του εμφυλίου» είχε κυρίως ηθική διάσταση. Οι παλιοί αντάρτες, που όδευαν πλέον στο τέλος του βίου τους, αυτό που μπορούσαν μόνο πλέον να πετύχουν ήταν ο επαναπατρισμός από την υπερорία, η αναγνώριση της προσφοράς τους στην Εθνική Αντίσταση και ίσως μια μικρή σύνταξη (Λιάκος 2019, 420). Στον ίδιο τον τίτλο του νόμου για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης, κάθε λέξη είχε το νόημά της: «Αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944». Καθολική δηλαδή

¹⁶¹ Η σημασία του γεγονότος της αναγνώρισης της Εθνικής Αντίστασης το 1982 φαίνεται και από την έρευνα της PUBLIC ISSUE με τον τίτλο 'Η ελληνική Κοινή Γνώμη απέναντι στη Μεταπολίτευση'. Στην έρευνα, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2007 και το 2011, γίνεται αξιολόγηση των σημαντικότερων γεγονότων και των θεσμικών αλλαγών από το 1974 ως το 2007. Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης το 1982 συγκεντρώνει υψηλά ποσοστά θετικών αξιολογήσεων (81% το 2007 και 75% το 2011) και είναι το τέταρτο σε σειρά θετικής αξιολόγησης από τα είκοσι συνολικά και στις δύο χρονολογίες. Η νομιμοποίηση του ΚΚΕ το 1974 βρίσκεται χαμηλότερα στην έβδομη θέση, ενώ η ψήφιση του νόμου της Εθνικής Συμφιλίωσης δεν εμπεριέχεται καθόλου στην λίστα.

Διαθέσιμη στο: <https://www.publicissue.gr/metapolitefsi2007/>, (Ημερομηνία πρόσβασης 28/05/2024)

Αντίσταση εναντίον ξένων στρατευμάτων Κατοχής. Τα υπόλοιπα ξεχάστηκαν. Έτσι η Αντίσταση έμεινε ως η φωτεινή και άσπιλη όψη της δεκαετίας του '40 ενώ ο Εμφύλιος η σκοτεινή και επιλήψιμη (Λιάκος 2019, 673-674).

Η αναγνώριση του 1982 καθιέρωσε ως επίσημο αφήγημα για τη δεκαετία του '40 την ιστορία της Αντίστασης και την κατέστησε τη συγκολλητική ουσία της εθνικής ενότητας που επαγγελλόταν το ΠΑΣΟΚ. Με την εξαίρεση όσων συνεργάστηκαν με τους κατακτητές, στο ενωτικό αφήγημα της Αντίστασης χωρούσαν όλοι. Ο Εμφύλιος Πόλεμος αποπολιτικοποιήθηκε και απογυμνώθηκε από τα αφηγήματα καλών και κακών, νικητών και ηττημένων (Πασχαλούδη 2013, 139-140). Η αναγνώριση αυτή ήταν ένας συμβολισμός που σήμανε την επίσημη αναγνώριση της καταδιωγμένης και αποσιωπημένης ως τότε αριστερής Αντίστασης. Ήταν ένας ώριμος σταθμός για τη κοινωνία και μια περγαμηνή για το ΠΑΣΟΚ (Βούλγαρης 2002, 154-155). Εξάλλου στην ελληνική δημόσια συζήτηση ο όρος «αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης ταυτίστηκε με το νόμο 1285/1982 (Φυτιλή και Αυγερίδης και Κούκη 2022, 14). Συνετέλεσε επίσης στην ηγεμονική παρουσία της λεγόμενης «μνήμης των ηττημένων» (Στριφτόμπαλα 2015, 240). Συνάμα, απέδωσε κυρίαρχη πρόσληψη στην Εθνική Αντίσταση και θεσμοποίησε την λεγόμενη αντιστασιακή ταυτότητα, δημιουργώντας ένα νέο εθνικό αφήγημα πολύ πιο ευρύχωρο εθνικά από το προηγούμενο (Στριφτόμπαλα 2015, 249).

Μπορούμε να πούμε ότι εν τέλει το ελληνικό κράτος επέλεξε τη συμφιλίωση μέσω της λήθης. Ο νόμος του 1989 θέλησε να διαγραφούν ουσιαστικά από τις μνήμες των Ελλήνων και την ιστορία τους τα γεγονότα της εποχής του Εμφυλίου Πολέμου. Η επιθυμία της διαγραφής του παρελθόντος φάνηκε και συμβολικά στο κάψιμο των φακέλων το 1989. Ένα από τα στοιχεία ίσως που μπορούν να αξιολογήσουν ως πετυχημένη την επιλογή αυτή από όλο το πολιτικό σύστημα της εποχής να ενστερνιστεί την πολιτική της λήθης είναι ότι ο εορτασμός της Εθνικής Αντίστασης στην επέτειο του Γοργοποτάμου κάθε 25^η Νοεμβρίου δεν τυγχάνει εδώ και πολλά χρόνια μεγάλης συμμετοχής. Κρατικοί θεσμοί επίσης που να αναφέρονται στον Εμφύλιο δεν δημιουργήθηκαν ποτέ στην Ελλάδα. Το Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης είναι η εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα, καθώς δημιουργήθηκε αργά, ουσιαστικά ως τοπική πρωτοβουλία και δεν είναι ευρέως γνωστό¹⁶². Ακόμα και το

¹⁶² Το Πάρκο Εθνικής Συμφιλίωσης ξεκίνησε από μια ιδέα του τότε βουλευτή Καστοριάς και μετέπειτα Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων, Φίλιππου Πετσάλνικου, ο οποίος πρότεινε να δημιουργηθεί στον Γράμμο, εκεί όπου διεξήχθησαν οι μεγαλύτερες μάχες του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, ένας τόπος μνήμης. Ο θεμέλιος λίθος του μπήκε το 1988 και το 2011 το Ίδρυμα της Βουλής για τον Κοινοβουλευτισμό και τη

περισσότερο γνωστό μνημείο που αφορά τον Εμφύλιο και είναι το Μνημείο Εθνικής Συμφιλίωσης, (έργο του γλύπτη Βασίλη Δωρόπουλου το οποίο εγκαταστάθηκε στην πλατεία Κλαυθμώνος τον Ιούνιο του 1989), αντιμετωπίζεται από το κοινό ως ένα έργο τέχνης και αναγνωρίζεται περισσότερο λόγω της τοποθέτησης του σε κεντρική πλατεία της Αθήνας, παρά ως σύμβολο. Εξάλλου ελάχιστοι γνωρίζουν ότι και η ίδια η πλατεία Κλαυθμώνος έχει μετονομαστεί σε πλατεία Εθνικής Συμφιλίωσης αφού η νέα της ονομασία δεν χρησιμοποιείται.

Δεν έγινε όμως προσπάθεια να κατανοηθεί και να αναλυθεί το τραύμα που προκάλεσε ο Εμφύλιος. Κατά το Λιάκο το τραύμα μας δημιουργεί την έννοια της έκπληξης και της αποξένωσης. Αποτελεί ένα από τα κύρια πεδία σχηματισμού ιστορικής συνείδησης επειδή κινητοποιεί τις διανοητικές δυνάμεις για την κατανόηση του και αν δεν ιστοριοποιηθεί, θα επιστρέφει για να τη διαταράσσει (Λιάκος 2007, 225-226). Δεν αρκεί όμως η λήθη για να επουλώσει ένα συλλογικό τραύμα που έχει δημιουργήσει συναισθήματα θυμού και πόνου. Απαιτείται η αποδοχή του, η συζήτηση για αυτό, η αποστασιοποίηση από αυτό, η αφήγηση του και τελικά η ορθολογική κρίση του για να οδηγηθούμε στην κατανόηση του (Αλβανός 2022, 21).

Αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας στο πολιτικό προσκήνιο εμφανίστηκε ένα νέο πολιτικό κόμμα, το οποίο υπό την ηγεσία του Ανδρέα Παπανδρέου μέσα σε σύντομο χρόνο κατάφερε να αλλάξει τα πολιτικά δεδομένα της χώρας. Έχοντας ως βασικό σύνθημα την «Αλλαγή», αξιοποίησε με ιδανικό τρόπο τα αντιδεξιά αντανεκλαστικά της ελληνικής κοινωνίας για να εκφράσει τη συντριπτική πλειοψηφία των αντιδεξιών, κεντρικών ψηφοφόρων αλλά και των εαμογενών αριστερών οι οποίοι μέσα από το σύνθημα αυτό έβλεπαν τη δικαίωση των αγώνων τους. Το ΠΑΣΟΚ διεμβόλισε τα παραδοσιακά ελληνικά κόμματα με τις ανομοιογενείς εκλογικές βάσεις και πρόταξε στην επιλογή του εκλογικού

Δημοκρατία ανέλαβε την αποπεράτωση των κτιριακών εγκαταστάσεων, καθώς και την οργάνωση και λειτουργία του. Σύμφωνα με τον Ραϋμόνδο Αλβανό (σε συνέντευξή του στη Μαρία Κατσούνακη στην Καθημερινή στις 22/1 2023, σ.33), ο Φίλιππος Πετσάλνικος πήγε κόντρα στην αντίληψη ότι η σύγκρουση του εμφυλίου θα ξεπεραστεί δια της διαγραφής και οραματίστηκε ένα θεσμό για να θυμόμαστε και να μαθαίνουμε.

Όπως αναφέρει ακόμα ο Ρ. Αλβανός (2022, 142-143), ο Φίλιππος Πετσάλνικος απευθύνθηκε το 1988 στους Θρασύβουλο Τσακαλώτο και Μάρκο Βαφειάδη, τις δυο σημαντικές προσωπικότητες του Εμφυλίου που όπως είδαμε παραπάνω είχαν συναντηθεί το 1984 και τους ρώτησε: «Πώς σας φαίνεται η ιδέα στο μέρος που έγιναν οι μεγαλύτερες μάχες να γίνει ένα μουσείο στο οποίο θα μαθαίνουν οι Έλληνες την ιστορία του Εμφυλίου» Και οι δύο του απάντησαν να προχωρήσει ώστε οι Έλληνες «να μην κάνουν ποτέ ξανά τα λάθη που κάναμε εμείς». Με αυτή τη συναίνεση ξεκίνησε η δημιουργία του Πάρκου Εθνικής Συμφιλίωσης.

σώματος το δίπολο Αριστερά-Δεξιά. Η πόλωση που δημιουργούσε αυτό το δίπολο το ωφέλησε εκλογικά και το οδήγησε στην διακυβέρνηση της χώρας.

Το ΠΑΣΟΚ ως νέο κόμμα χωρίς παρελθόν, αναζήτησε την πολιτική ταυτότητά του στην Αριστερά και στην Εθνική Αντίσταση, όχι στον Εμφύλιο. Κατέστησε το θέμα της αναγνώρισής της κύρια προτεραιότητα του καθώς επιθυμούσε να παρουσιάζεται ως ο συνεχιστής του ΕΑΜ. Μέσα από τη νομοθετική αυτή ρύθμιση το 1982, το ΠΑΣΟΚ απέδωσε προεξάρχοντα ρόλο στην Εθνική Αντίσταση αλλά παράλληλα υιοθέτησε την αποσιώπηση του Εμφυλίου. Με τη λήθη του Εμφυλίου επιθυμούσε τη θεραπεία του τραύματος δια της διαγραφής και με τον τρόπο αυτό θεωρούσε ότι είχε ολοκληρώσει την εθνική συμφιλίωση.

Το ΠΑΣΟΚ διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα κόμματα, στο ότι προωθεί ομόφωνα και σε κάθε περίοδο την πολιτική της συμφιλίωσης και της εθνικής ενότητας με τη διαγραφή από την εθνική μνήμη των γεγονότων του Εμφυλίου. Στα υπόλοιπα υπήρχαν διαφοροποιήσεις στην πορεία του χρόνου.

Το ΠΑΣΟΚ σφράγισε με την παρουσία του τη Μεταπολίτευση.¹⁶³ Η άνοδος του στην εξουσία αποτέλεσε μια πολυδιάστατη τομή στον πολιτικό βίο της Ελλάδας. Σηματοδότησε την εμπέδωση της δημοκρατίας στη χώρα καθώς η εναλλαγή στην εξουσία πραγματοποιήθηκε υπό συνθήκες πλήρους ομαλότητας. Στο ΠΑΣΟΚ χωρούσε και η εαμική κληρονομιά και οι γενιές του 1-1-4 και του Πολυτεχνείου. Μέχρι τότε περιθωριοποιημένα από το μετεμφυλιακό κράτος στρώματα της ελληνικής κοινωνίας συμπεριλήφθηκαν πλέον στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας. Μία από τις πιο σημαντικές και σίγουρα η περισσότερο συμβολική κίνηση προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης.

Για το ΠΑΣΟΚ την περίοδο της εαμικής Αντίστασης ο λαός αγωνίστηκε για να διώξει τον κατακτητή, όταν το κατάφερε βρέθηκε αντιμέτωπος σε έναν αδελφοκτόνο εμφύλιο, επιβεβλημένο από το εξωτερικό. Το ΠΑΣΟΚ δεν απάλειψε τους όρους «συμμοριτοπόλεμος» και «συμμορίτες» με τον νόμο του 1982, ίσως γιατί φοβόταν ακόμα τότε το βαθύ κράτος της Δεξιάς και τυχόν αντιδράσεις που θα είχε, αλλά δεν πιστεύουμε

¹⁶³ Σε έρευνα της METRON ANALYSIS για λογαριασμό του «Κύκλου Ιδεών» με θέμα: 'Συνέχειες και Ασυνέχειες της Μεταπολίτευσης' τον Μάιο του 2024, στο ερώτημα: 'Μιλώντας για πολιτική, ποιο κόμμα θα λέγατε ότι άφησε περισσότερο τη σφραγίδα του στην περίοδο της Μεταπολίτευσης;' η απάντηση 'ΠΑΣΟΚ' παίρνει το 63% των απαντήσεων, με τη Ν.Δ. να βρίσκεται με το 24% σε μεγάλη απόσταση στη δεύτερη θέση., Διαθέσιμη στο: <https://www.ekyklos.gr/> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/05/2024)

ότι ισχύει και η αποστροφή του λόγου του Ευάγγελου Γιαννόπουλου το 1989 ότι δεν πρόλαβε να καταθέσει ανάλογο νομοσχέδιο για τη λύση των εκκρεμοτήτων του Εμφυλίου λόγω εκλογών. Απλά θεωρούμε ότι δεν χρειάστηκε να το κάνει ούτε το 1982 ούτε μεταγενέστερα γιατί κανένας δεν του το ζήτησε, ούτε θα εξυπηρετούσε κάτι και το ίδιο. Ο βασικός σκοπός του να πάρει την ιδιοκτησία και την αξία του ΕΑΜ είχε επιτευχθεί.

Το συνεκτικό στοιχείο στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ το οποίο διασφαλίζει μια συνέχεια, είναι το αντιδεξιό επιχείρημα. Μία πολιτική ταυτότητα χρειάζεται πάντα και έναν άλλον, απέναντι στον οποίον συγκροτείται. Το επιχείρημα αυτό επιτυγχάνει τις ζητούμενες λειτουργίες της δαιμονοποίησης του αντιπάλου και της επίκλησης του θυμικού των οπαδών του και για αυτό επανέρχεται συχνά (Ελευθερίου και Τάσσης 2013, 134-135). Όπως αναφέρει ο Μοσχονάς (1994): «[...]το ΠΑΣΟΚ [...] χρησιμοποίησε συστηματικά το αντιδεξιό επιχείρημα και την αντιδεξιά κινητοποίηση ως μέσο κυριαρχίας απέναντι στις μή δεξιές πολιτικές δυνάμεις και απέναντι στη συντηρητική παράταξη[...]»¹⁶⁴. Εν τέλει θεωρούμε ότι η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και η ψήφιση του νόμου 1285/1982 ενσωμάτωσε την Εθνική Αντίσταση στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο, οδήγησε και τη δεξιά παράταξη στην Ελλάδα να προσχωρήσει στην εθνική συμφιλίωση αν και με μερικά χρόνια ακόμα καθυστέρηση και αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα επιτεύγματά του, γεγονός που αναγνωριζόταν και αναγνωρίζεται από πολλές γενιές.

Περαιτέρω ερευνητικά ερωτήματα ειδικά για ότι αφορά το πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ, θα ήταν χρήσιμο να τεθούν για την περίοδο 1974-1989 αλλά και για τα έτη μετά το 1989 έως και σήμερα. Στην πρώτη περίπτωση χρήσιμη θα ήταν πιστεύουμε μια καταγραφή των απόψεων των στελεχών αλλά και των απλών μελών του κόμματος με τη χρήση των εργαλείων της προφορικής ιστορίας. Στην δεύτερη περίπτωση χρήσιμη θα ήταν η ανάλυση του πολιτικού λόγου του κατά τα έτη τα οποία το κόμμα βίωσε την απώλεια του ιδρυτή του, επέλεξε ηγεσίες με διαφορετικά χαρακτηριστικά και από το 2012 υπέστη μια εκλογική κατακρήμνιση.

Εξίσου χρήσιμο θα ήταν επίσης να αναρωτηθούμε για το τι ισχύει σήμερα, αν γίνεται πολιτική συζήτηση για την παραγμένη αυτή περίοδο από τα πολιτικά κόμματα και ειδικά από το ΠΑΣΟΚ και κυρίως αν δείχνει η ίδια η κοινωνία ενδιαφέρον. Πιστεύουμε ότι ενώ

¹⁶⁴ Μοσχονάς, Γ. «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη μεταπολίτευση (1974-1990), στο: Ρόρη Λ.(2008). «Η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ». Στο: Ελευθερίου Κ. και Τάσσης Χ., (2013), *ΠΑΣΟΚ. Η άνοδος και η πτώση* (:) ενός ηγεμονικού κόμματος, Αθήνα: Σαββάλας

επίσημη κρατική πολιτική παραμένει η πολιτική της λήθης, την οποία ενστερνίζεται και το σημερινό ΠΑΣΟΚ αλλά και το κυρίαρχο πολιτικά κόμμα της ΝΔ, στην ελληνική κοινωνία επανέρχεται στο προσκήνιο η διαιρεμένη μνήμη για τα γεγονότα της δεκαετίας του '40. Αυτό συμβαίνει για δύο κυρίως λόγους: ο πρώτος είναι ότι η επέκταση της χρήσης των κοινωνικών δικτύων αναδεικνύει εύκολα διχαστικές αναγνώσεις, φανατισμούς και μισαλλοδοξία, οι οποίες αυξήθηκαν μετά την οικονομική κρίση του 2010 (Αλβανός 2022, 150-151). Ο δεύτερος λόγος είναι ότι αποτελεί κεντρική επιλογή πολιτικών κομμάτων που κινούνται στα άκρα της Δεξιάς, αλλά και του ΚΚΕ το οποίο εδώ και τριάντα τρία έτη περίπου τιμά την δική του μνήμη για τον Εμφύλιο.

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Χ. (2022). Η μνήμη και η πόλις. 40+1 δημόσιες ιστορίες. Αθήνα: Ασίνη
- Αθανασιάδης, Χ. (2015). Τα αποσυρθέντα βιβλία. Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Αλβανός, Ρ. (2022). Ο ελληνικός εμφύλιος. Μνήμες σε πόλεμο και σύγχρονες πολιτικές ταυτότητες. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Αλβανός, Ρ. (2023). «Ο Εμφύλιος επιζεί ως μετα-μνήμη», συνέντευξη στη Μαρία Κατσουνάκη. Η Καθημερινή, 22/1/2023
- Αλβανός, Ρ. (2023). «Η επικοινωνία του πολέμου και ο πόλεμος της επικοινωνίας. Ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων του ελληνικού Εμφυλίου μέσα από τον Τύπο», Μνήμων 40, σσ. 141-164
- Αλβανός, Ρ. (2010). «Γοργοπόταμος». Στο: Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, επιμ., Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό λεξικό. Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 90-91
- Αντωνίου, Γ. και Πασχαλούδη, Ε. (2014) «Το άψογο πρόσωπο της ιστορίας θολώνει: η αναγνώριση της εαμικής Αντίστασης και το πολιτικό σύστημα (1945-1995)». Στο Β. Γούναρης, επιμ., Ήρωες των Ελλήνων. Οι καπετάνιοι, τα παλικάρια και η αναγνώριση των εθνικών αγώνων 19ος -20ός αιώνας. Αθήνα: 2014, σσ. 257-331
- Αντωνίου, Γ. (2013). «Οι γιορτές μίσους και οι πόλεμοι της δημόσιας μνήμης (1950-2000): από το τραύμα των ηττημένων στο τραύμα των νικητών». Στο: Ν. Δεμερτζής κ.ά., επιμ., Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 215-250
- Ασημακόπουλος, Β. (2017). Πρώτη φορά αριστερά. Αντιθέσεις, αντιφάσεις, εσωτερικές συγκρούσεις στο ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1974-1990 και η βάσεις του πολιτικού μεταμορφισμού του. Αθήνα: Andys Publishers
- Ασημακόπουλος, Β. (2008). «Για το ΠΑΣΟΚ- Η καρδιά χτυπά αριστερά». Τετράδια, τχ 54, σσ. 41-49. Διαθέσιμο στο:
- [δhttp://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=0&q=&page=1&pid=cid:693](http://pandemos.panteion.gr/index.php?lang=el&op=record&type=0&q=&page=1&pid=cid:693) (Ημερομηνία πρόσβασης 15/05/2024)
- Αυγερίδης, Μ. (2022a). «Οι δύο κόσμοι της μετεμφυλιακής Ελλάδας και το αίτημα της αναγνώρισης». Στο: Μ. Φυτιλή και Μ. Αυγερίδης και Ε. Κούκη, επιμ., Η δεύτερη ζωή της

Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 123-149.

Αυγερίδης, Μ. (2022b). «'Να γυρίσουμε'. Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου και τα επίδικα της επιστροφής». *Αρχειοτάξιο*, τχ. 24, σσ. 78-88

Βαμβακάς, Β. και Παναγιωτόπουλος, Π. (2010). «Εισαγωγή. Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80». Στο: Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, επιμ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. XXXI-LXXI

Bargal D., και Slivan E.. (2004). «Leadership and Reparations». Στο: Bar-Siman-Tov Y., επιμ., *From Conflict Resolution to Reconciliation*, Oxford: Oxford University Press, 126, στο Νιούτσικος Ι. «Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981». *Ερεισμα/Ereisma*, τχ. 3, (Δεκέμβριος 2023): 79-92, διαθέσιμο στο: <https://modernhistorylab.he.duth.gr/wp-content/uploads/2024/03/%CE%88%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B1-3.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 05/05/2024)

Βερέμης, Θ. και Κολιόπουλος Γ. (2006). *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια*. Από το 1821 μέχρι σήμερα. Αθήνα: Καστανιώτης

Βόγλης, Π. (2022). *Δυναμική Αντίσταση. Υποκειμενικότητα, πολιτική βία και αντιδικτατορικός αγώνας 196-1974*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Βόγλης, Π. (2015). «Διαμάχες για το παρελθόν; Η δεκαετία του 1940 ανάμεσα στη δημόσια ιστορία και την ιστοριογραφία». Στο: Κ. Γαρδίκας, επιμ., *Η Μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 351-368

Βόγλης, Π. (2007). «Η δεκαετία του 1940 ως παρελθόν: μνήμη, μαρτυρία, ταυτότητα». *Τα Ιστορικά*, 25, τχ 47, σσ. 437-455

Βούλγαρης, Γ. (2013). *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009*. Αθήνα: Πόλις

Βούλγαρης, Γ. (2002). *Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης 1974-1990. Σταθερή Δημοκρατία Σημαδεμένη από τη Μεταπολεμική Ιστορία*. Αθήνα: Θεμέλιο

Δερμερτζής, Ν. (2013). «Ο Εμφύλιος Πόλεμος: από τη συλλογική οδύνη στο πολιτισμικό τραύμα». Στο: Ν. Δερμερτζής κ.ά., επιμ., *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 43-90

Δερτιλής, Γ. (2021). *Ιστορία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας 1750-2015*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

«ΔΙΑΚΥΡΗΞΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ-Συμβόλαιο με το Λαό». *DOCUMENTO*, Ειδική έκδοση: Ο λαός δεν ξεχνά...40 χρόνια από τον εκλογικό θρίαμβο του ΠΑΣΟΚ της Αλλαγής, 18/10/2021, 84-95

Διαμαντόπουλος, Θ. (1988). *Τα πολιτικά κόμματα. Θεωρητική προσέγγιση*. Αθήνα: Ροές

Ελευθερίου, Κ. και Τάσσης, Χ. (2013). *ΠΑΣΟΚ Η άνοδος και η πτώση (;) ενός ηγεμονικού κόμματος*, Αθήνα: Σαββάλας

Ελευθερίου, Κ. (2021) «Ελξη-απόωση. Mein Liebster Feind. ΠΑΣΟΚ και Αριστερά από το 1974 ως το 1981». *DOCUMENTO*, Ειδική έκδοση: Ο λαός δεν ξεχνά...40 χρόνια από τον εκλογικό θρίαμβο του ΠΑΣΟΚ της Αλλαγής, σσ. 39-45

Ζαγάρας, Κ. (2022). *Η κατάρρευση του 'υπαρκτού' και η διάσπαση ΚΚΕ. Η κομβική στιγμή του 1991*. Αθήνα: Θεμέλιο

Ζορμπά, Μ. (2023). *Σημειώσεις από την εποχή των προσδοκιών*. Αθήνα: Πόλις

Gospodinov, G. (2021). *Χρονοκαταφύγιο*. Μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου. Αθήνα: Έκαρος

Iatridis, G. (2006). «Εισαγωγή» στο: Τζ. Αλεξάντερ κ.ά., επιμ.. *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ . 13-17

Judt, T. (2012). *Η Ευρώπη μετά τον πόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Καραμανωλάκης, Β. (2014). «Υπάρχουν σελίδες της Ιστορίας που δεν θέλει κανείς να της διαβάσει. Οι φάκελοι, το ανεπιθύμητο παρελθόν και οι ιστορικοί». Στο: Κ. Τσίχλη-Αρώνη κ.ά., επιμ., *Η Ελλάδα της νεωτερικότητας. Κοινωνικές κρίσεις και ιδεολογικά διλήμματα (19ος-20ός αιώνας)*, Κείμενα για τη Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου. Αθήνα: Παπαζήση, σσ. 223-242

Καραμανωλάκης, Β. (2019), *Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ο αι. και η καταστροφή τους*. Αθήνα: Θεμέλιο

Καρπόζηλος, Κ. (2024), «Στην ιστορία δεν υπάρχουν απόλυτα πετυχημένες συνταγές», συνέντευξη στον Θοδωρή Αντωνόπουλο, *LIFO*, 25/3/2024, διαθέσιμο στο:

<https://commonality.gr/kostis-karpozilos-stin-istoria-den-yparchoyn-apolyta-petychimenes-syntages/>, (Ημερομηνία πρόσβασης 24/05/2024)

- Κουλούρη, Χ.(2016). «Ιστορία και Πολιτική. Οι μαϊάνδροι μιας αμφίσημης σχέσης». Στο: Α.Ι. Μεταξά, επιμ., Πολιτική Επιστήμη, Διακλαδική και κριτική διερεύνηση της πολιτικής πράξης, ΙΧ Πολιτική Μεθοδολογία. Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σσ. 119-134
- Κουλούρη, Χ. και Thisse M., και Jollivet S. (2015) «Ο κοινωνικός ρόλος του/της ιστορικού», Στρογγυλό τραπέζι. Στο: Β. Καραμανωλάκης κ.ά., επιμ., Συναντήσεις της ελληνικής με τη γαλλική ιστοριογραφία από τη Μεταπολίτευση έως σήμερα, Αθήνα, σσ. 259-272
- Κουλούρη, Χ. (2012). «Γιορτάζοντας το έθνος: Εθνικές επέτειοι στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα». Στο: Αθέατες όψεις της ιστορίας. Κείμενα αφιερωμένα στον Γιάννη Γιανουλόπουλο. Αθήνα: Ασίνη, σσ.181-210
- Κωστής, Κ. (2018). Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας. Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας. Αθήνα: Πατάκης
- Λακόπουλος, Γ. (2017). «Από το ΕΑΜ στο ΠΑΣΟΚ», *HOT-DOC*, τχ. 134, 03/09/2017, σσ. 16-21
- Λάλας, Θ. (2023). *Ανδρέας Παπανδρέου «Δεν μετανιώνω για ότι και αν έζησα, γι' αυτό αποφασίζω να σ' τα διηγηθώ... Ψίθυροι από το δωμάτιο της εξουσίας»*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρμός
- Λιάκος, Α. (2019). *Ο ελληνικός 20ός αιώνας*. Αθήνα: Πόλις
- Λιάκος, Α. (2007). *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;* Αθήνα: Πόλις
- Λάζου, Β. (2021). «Το αίτημα της γενιάς της ΕΑΜικής Αντίστασης υλοποιείται». *DOCUMENTO*, Ειδική έκδοση: Ο λαός δεν ξεχνά...40 χρόνια από τον εκλογικό θρίαμβο του ΠΑΣΟΚ της Αλλαγής, σσ. 56-61
- Lu, C. (2018). «Reconciliation and Reparations». Στο: Lazar S. και Frowe H., επιμ., *The Oxford Handbook of Ethics of War*, Oxford: Oxford University Press, 529-539 και 541-542. Στο Νιούτσικος Ι. «Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981». *Ερεισμα/Ereisma*, τχ. 3, (Δεκέμβριος 2023): 79-92, διαθέσιμο στο: <https://modernhistorylab.he.duth.gr/wp-content/uploads/2024/03/%CE%88%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B1-3.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 05/05/2024)

Λυριντζής, Χ. (χ.χ.). «Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η Αριστερά». Στο: Β. Παναγιωτόπουλος επιμ., *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του. Βιογραφικό σχεδιάσμα, μελετήματα και μαρτυρίες*. Τόμ. 2. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 27-52

Μαραντζίδης, Ν. (2013). «Το τριπλό τραύμα: η μνήμη του Εμφυλίου Πολέμου στην κομμουνιστική Αριστερά». Στο: Ν. Δεμερτζής κ.ά., επιμ., *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 161-186

Μαργαρίτης, Γ. (2009). «Γενική επισκόπηση του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου». *Ελευθεροτυπία, Ε-Ιστορικά*, ειδική έκδοση: Εμφύλιος Πόλεμος, 60 χρόνια από τη λήξη του, σσ. 9-36

Νικολακόπουλος, Η. (2001). *Η καχεκτική δημοκρατία κόμματα και εκλογές 1946-1967*. Αθήνα: Πατάκης

Νικολακόπουλος, Η. (2003). «Ιστοριογραφία των ελληνικών πολιτικών κομμάτων και ερευνητικές προοπτικές». *Αρχειοτάξιο*, τχ. 5, σσ. 172-176

Νικολακόπουλος, Η. κ.ά. (2002). «Εισαγωγή». Στο: Η. Νικολακόπουλος κ.ά. επιμ., *Εμφύλιος Πόλεμος. Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 11-21

Νικολακόπουλος, Η. (2010). «Εκλογές 1981». Στο: Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, επιμ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα σσ. 146-150

Νιούτσικος, Ι. (2023). «Η δομική συμφιλίωση μετά τον Ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο: Η διάσταση της ασφάλειας και η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 1981». *Ερεισμα/Ereisma*, τχ. 3, 79-92, διαθέσιμο στο: <https://modernhistorylab.he.duth.gr/wp-content/uploads/2024/03/%CE%88%CF%81%CE%B5%CE%B9%CF%83%CE%BC%CE%B1-3.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 05/05/2024)

Πάντου, Θ. (2023). «Ο Εμφύλιος Πόλεμος στον πολιτικό λόγο της Νέας Δημοκρατίας», Διπλωματική Εργασία, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο

Παπαδημητρίου, Δ. (2014). «Η δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου και η ιδεολογική προετοιμασία για την αποδοχή της». Στο: Πρακτικά Συνεδρίου, *Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της Δημοκρατίας*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία

- Παπαγεωργίου, Κ. (1984). *Η αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης. Χρονικό από τα πρακτικά της Βουλής*. Αθήνα: Αυτοέκδοση
- Παπαθανασίου, Ι. (1995). «Η λογική των συγκρούσεων στην ηγεσία του ΚΚΕ, 1945-1948: από την 'καταδίκη' του Άρη Βελουχιώτη στην άρνηση της κληρονομιάς του ΕΛΑΣ». *Τα Ιστορικά*, 12, τχ 23, σσ. 407-420
- Παπανδρέου, Α. (2019). *31 χρόνια πολιτικής δημιουργίας*, Χ. Χαλαζιάς επιμ., τομ. Β'. Αθήνα: ΤΑ ΝΕΑ
- Παπανδρέου, Α. (2006). *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, τομ. Α'. Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη
- Παπανδρέου, Ν. (χ.χ.) «Η επιστροφή στην Αμερική». Στο: Β. Παναγιωτόπουλος επιμ., *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του. Βιογραφικό σχέδιασμα, μελετήματα και μαρτυρίες*. Τόμ. 1. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 215-234
- Πασχαλούδη, Ε. (2016). «Η Εθνική Αντίσταση στον επετειακό χάρτη της της μεταπολεμικής Ελλάδας». Στο Σ. Δορδανάς κ.ά., επιμ., *Κατοχική βία 1939-1945. Η ελληνική & ευρωπαϊκή εμπειρία*. Αθήνα: Ασίνη, σσ.415-435
- Πασχαλούδη, Ε. (2013). «Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο: από την αμηχανία των νικητών στη 'δικαίωση των ηττημένων'». Στο: Ν. Δεμερτζής κ.ά., επιμ., *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 113-160
- Πασχαλούδη, Ε. (2008). «Η χρήση του παρελθόντος στον πολιτικό λόγο: τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 στον πολιτικό λόγο των κομμάτων του Κέντρου (1950-1964). Στο: Ρ.Β. Μπούσχοεν κ.ά., επιμ., *Μνήμες και λήθη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*. Θεσσαλονίκη Επίκεντρο, σσ. 271-292
- Πλειός, Γ. – Φραγκονικολόπουλος, Χ. (2010). Τα «εθνικά θέματα» στη δίνη των ΜΜΕ. Το Μακεδονικό, οι Ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό στην τηλεόραση και τον Τύπο. Αθήνα: Εκδόσεις Ι. Σιδέρης
- Ρενάν, Ε. «Τί είναι έθνος», *Ο Πολίτης*, τχ. 121 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1993): σ.32-38, <http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/constan/nation.pdf> (Ημερομηνία πρόσβασης 30/5/2024)
- ΡΙζάς, Σ. (2008). *Η ελληνική πολιτική μετά τον Εμφύλιο Πόλεμο. Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία*. Αθήνα: Καστανιώτης

- Ρόρη, Λ. (2008). «Η μνήμη της δεκαετίας του '40 στον πολιτικό λόγο του ΠΑΣΟΚ». Στο Ρ.Β. Μπούσχοτεν κ.ά., επιμ., *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σσ. 293-309
- Σιδέρης, Ν. (2013). «Νηπενθή σημαίνοντα». Στο: Ν. Δεμερτζής κ.ά., επιμ., *Εμφύλιος. Πολιτισμικό τραύμα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 91-112
- Σακελλαρόπουλος, Τ. (2016), «Η πολιτική αποστράτευση του ελληνικού στρατού μετά την ήττα του 1974 στην Κύπρο και η απήχηση στους νεαρούς ευέλπιδες των ετών εκείνων». Στο: Β. Καραμανωλάκης, επιμ., *Η Μεταπολίτευση '74- '75. Στιγμές μιας μετάβασης*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 61-82
- Στριφτόμπαλα, Ε. (2015). «Μαθήματα δημόσιας ιστορίας από το ελληνικό Κοινοβούλιο. Η περίπτωση του νόμου 1285/1982 Για την αναγνώριση της Εθνικής Αντίστασης του Ελληνικού Λαού εναντίον των στρατευμάτων κατοχής 1941-1944'». Στο: Α. Ανδρέου κ.ά., επιμ., *Η Δημόσια Ιστορία στην Ελλάδα. Χρήσεις και καταχρήσεις της Ιστορίας*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, σσ. 239-249
- Σπουρδαλάκης, Μ. (χ.χ.). «Η πορεία προς την εξουσία 1974-1981». Στο: Β. Παναγιωτόπουλος, επιμ., *Ο Ανδρέας Παπανδρέου και η εποχή του. Βιογραφικό σχεδιάσμα, μελετήματα και μαρτυρίες*. Τόμ. 1. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σσ. 235-275
- Τζήμας, Ν. (2016). *Γιατί και πώς τα κόμματα αλλάζουν; Συγκριτική μελέτη των οργανωτικών μεταβολών του βρετανικού Εργατικού Κόμματος του γαλλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος και του ΠΑΣΟΚ*. Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
- Τζούκας, Β. (2010). «Εθνική Αντίσταση». Στο: Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος, επιμ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό λεξικό*. Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 133-137
- Τσίρμπας, Γ. (2010). «Εκλογές 1985». Στο: Β. Βαμβακάς και Π. Παναγιωτόπουλος επιμ., *Η Ελλάδα στη δεκαετία του 80. Κοινωνικό, Πολιτικό και Πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα: Το Πέρασμα, σσ. 150-152
- Φυτιλή, Μ. (2022). «Η συμβολική ενσωμάτωση των 'εχθρών του έθνους'». Στο: Μ. Φυτιλή και Μ. Αυγερίδης και Ε. Κούκη, επιμ., *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006*. Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 223-272.

Φυτιλή, Μ. κ.ά.. (2022). «Εισαγωγή». Στο: Μ. Φυτιλή και Μ. Αυγερίδης και Ε. Κούκη, επιμ., *Η δεύτερη ζωή της Εθνικής Αντίστασης. Πρακτικές αναγνώρισης και αποκλεισμού 1944-2006*, Αθήνα: Θεμέλιο. σσ. 13-35.

Χανδρινός, Ι. (2015). «Εθνική Αντίσταση: ιστορικές, πολιτικές και θεσμικές εννοιολογήσεις από το 1941 στο σήμερα». Στο: Κ. Γαρδίκας, επιμ., *Η Μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 191-214

Χαραλαμπίδης, Μ. (2023). *Οι δωσίλογοι. Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Χαραλαμπίδης, Μ. (2023). «Η επίσημη μνήμη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα και ο ρόλος της δημόσιας ιστορίας». Στο: Χ. Αθανασιάδης και Π. Βόγλης, επιμ., *Εθνικές επέτειοι. Μορφές διαχείρισης της μνήμης και της ιστορίας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 129-150

Χατζηβασιλείου, Ε. (2015). «Ο 'μακρός' εμφύλιος πόλεμος και η άρνησή του». Στο: Κ. Γαρδίκας, επιμ., *Η Μακρά σκιά της δεκαετίας του '40. Τόμος αφιερωμένος στον Χάγκεν Φλάισερ*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 335-350

Ψυχογιός, Δ. (2003). *Τα έντυπα Μέσα Επικοινωνίας. Από τον πηλό στο Δίκτυο*. Αθήνα: Καστανιώτης

Πρακτικά Βουλής:

Περίοδος Α', Σύνοδος Β', συνεδρίαση:

ΝΗ' 20/01/1976

Περίοδος Α', Σύνοδος Γ', Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής θέρους 1977, συνεδρίαση:

ΛΑ' 25/08/1977

Περίοδος Β', Σύνοδος Α', Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής θέρους 1978, συνεδρίαση:

ΛΒ' 31/08/1978

Περίοδος Β', Σύνοδος Γ', Τμήμα Α', συνεδρίαση:

ΜΕ΄ 21/12/1979

Περίοδος Β΄, Σύνοδος Δ΄, συνεδρίαση:

ΡΝΘ΄ 26/06/1981

Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Α΄, Τμήμα διακοπής εργασιών Βουλής θέρους 1982, συνεδριάσεις:

Κ΄ 17/08/1982

ΚΑ΄ 18/08/1982

ΚΒ΄ 19/08/1982

ΚΔ΄ 23/08/1982

Περίοδος Γ΄, Σύνοδος Δ΄, συνεδριάσεις:

ΧΒ΄ 28/02/1985

ΡΖ΄ 20/03/1985

ΡΗ΄ 21/03/1985

Περίοδος Δ΄, Σύνοδος Γ΄, συνεδρίαση:

ΡΛΕ΄ 26/05/1988

Περίοδος Ε΄, Σύνοδος Α΄, συνεδριάσεις:

ΚΕ΄ 29/08/1989

ΚΣΤ΄ 30/08/1989

Φύλλα εφημερίδων:

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 24/09/1976

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 02/09/1977

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 11/06/1978

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 03/03/1978

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 03/09/1978

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 09/03/1980

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 30/12/1980

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 05/09/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 13/09/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 19/09/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 26/09/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 11/10/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 17/10/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 24/10/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 07/11/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 21/11/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 28/11/1981

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 30/04/1982

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 01/01/1983

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 26/11/1983

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 01/12/1984

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 03/05/1985

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 17/05/1985

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 24/05/1985

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 30/11/1985

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 01/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 01/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 01/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 02/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 04/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 11/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 12/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 13/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 15/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 16/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 17/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 18/06/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 28/08/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 29/08/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 30/08/1989

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 30/04/1982

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 30/04/1982

ΕΞΟΡΜΗΣΗ, 30/08/1989

Διαδικτυακές πηγές:

ΔΥΝΑΜΩΝΟΥΜΕ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ, <https://vouliwatch.gr/> (Ημερομηνία πρόσβασης 14/07/2024)

Ιδρυτική Διακήρυξη του ΠΑΣΟΚ, (3/9/1974) διαθέσιμη στο: <https://pasok.gr/diakhyryxh/> (Ημερομηνία πρόσβασης 19/5/2024)

Κανονισμός της Βουλής <https://www.hellenicparliament.gr/userfiles/ebooks/KtV-2019-GR/34/index.html> (Ημερομηνία Πρόσβασης 13/07/2024)

METRON ANALYSIS, (Μάιος 2024). «Συνέχειες και Ασυνέχειες». Έρευνα για λογαριασμό του «Κύκλου Ιδεών».

Διαθέσιμη στο: <https://www.ekyklos.gr/> (Ημερομηνία πρόσβασης 29/05/2024)

PUBLIC ISSUE (2007, 2011). «Η ελληνική Κοινή Γνώμη απέναντι στη Μεταπολίτευση». Έρευνα. Διαθέσιμη στο: <https://www.publicissue.gr/metapolitefsi2007/>, (Ημερομηνία πρόσβασης 28/05/2024)

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.